

ચિર સૌભાગ્યવતી

સંપાદક
રમણલાલ સેઠી

૧૯૫૬

સી. શાંતિલાલ ત્રિવેદી કુંપલી,
જી. સે. સે. અને પાંડિતશાસ્ત્રી
૮૬, વિશ્વકર્મા સ્ટ્રીટ મુંબઈ, ૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કોંપીયુટર વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૯૬૮ કિંમત ૩-૮-૦

ગ્રંથનામ ચિર સૌભાગ્યવતી

વર્ગાંક ૬૪૫૭ : ૩

—પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર શ્રી પ્રભાતકુમાર મુંજોપાધ્યાય દ્વારા—

ચિર સૌભાગ્યવતી

[બંગાળની રસભરપૂર નવીન વાર્તાઓ]

: અનુવાદક :

રમણલાલ સોની

ગોરા ભાગ ૧-૨, ગિરિયાલા, વરમાલા, હાસ્યકૌતુક, શુભધન,
નગરલક્ષ્મી, ચિરકુમાર સભા, ચોખેરવાણિ, શ્રીકાન્ત ભા. ૧-૨-૩-૪
વિપ્રદાસ, અદામી, શેષપ્રશ્ન, શરદવંદના, શરદવાણી, સાવકી મા,
અનુરાધા, વિજાન્યાયુ વગેરે અર્થાના અનુવાદક :

— પ્રકાશક : —

સી. શાંતિલાલની કું.

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ

૮૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

: પ્રકાશક :

શાંતિલાલ લક્ષ્મીશંકર પંચોળી,

સી. શાંતિલાલની કુંપની

૮૬, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૨૬૮-૬૮

: ૧૯૪૮ :

કિંમત રૂ ૮-૦

: મુદ્રક :

દ્વારકાદાસ ગોરડીઆ

સુરેશ પ્રિન્ટરી, કાંતાવાડી,

મુંબઈ.

નિવેદન

શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખોપાધ્યાય અંગાગમાં નવલકથાકાર તથા નવલિકા લેખક તરીકે ખૂબજ જાણીતા છે. તેમણે અસંખ્ય પુસ્તકો લખેલાં છે. તેમની શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓમાંથી વીણીને તૈયાર કરેલો આ સંગ્રહ તેમની હજારી મીડી શૈલીના નમૂના રૂપ છે. મને વિશ્વાસ છે કે તેમની આ વાર્તાઓ ગુજરાતમાં હૃદયેહૃદયે વંચાશે.

મોહાસા,

રમણલાલ સોની

— રમણલાલ સોની કૃત પ્રસિદ્ધ અનુવાદ પ્રથો —

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

૧. ગોરા ભા. ૧-૨
૨. ચિરકુમાર સભા
૩ ગિરિઆલા
૪. વરમાલા
૫. ગુપ્તધન
૬. હારય કૌતુક
૭. નગરલક્ષ્મી
૮. ચોખર વાલિ

શરદ્યાબુ

૧. શ્રીકાન્ત ભાગ ૧-૨-૩-૪
૨. વિપ્રદાસ
૩. સાવટી મા
૪. સ્વામી
૫. કાર્શીનાથ
૬. નવીના (શેષપ્રશ્ન)
૭. શરદવંદના
૮. શરદ્યાબુ
૯. અનુરાધા
૧૦. શુભદા

— પ્રાપ્તિસ્થાન —

સી. શાંતિલાલની કું.

બુકસેલર્સ

અને

પબ્લિશર્સ

૮૬,

પ્રિન્સેસ

સ્ટ્રીટ,

મુંબઈ-૨.

श्री चंद्रलाल व्यापाराल चौकसी
तथा
श्रीमती कान्ताप्रह्लाद चौकसी
ने

અનુક્રમ

૧. ચિર સૌભાગ્યવતી	૧
૨. વિલાસિની	૨૧
૩. પતિનું પુનર્લગ્ન	૪૬
૪. અંબાલિકા	૮૫
૫. ભોજરાગ્નની વાત	૧૦૬
૬. સતી	૧૧૬
૭. વરવિક્રયનો વિરોધી	૧૩૮
૮. અકસ્માત	૧૬૧
૯. કલાકારની કદર	૧૭૮
૧૦. લેડી દાકતર	૨૧૩



चिर सौभाग्यवती



વાચીને વસાવવા યોગ્ય ઉત્તમ પુસ્તકો

મૃત્યુન્મયી મુકતાત્મા સારદેવિતા
ગાંધીજી (સર્ગોપાંગ અને સાધન
જીવન દર્શન: સત્યાગ્રહોની હાર-
માળા અને અંતિમ દર્શનની-
તરતીરી)

૪-૪-૦

પ્રેમ-પરિમલ (ભાગ. ૧-૨
સાથે) (પ્રેમ, ત્યાગ અને આત્મ-
સમર્પણની સર્ગોજ નવલકથા)

૪-૧૨-૦

રૂપનાથ (અંગાગના મુસ્લીમ
અત્યાચારોની સત્ય વદનામાંથી
સર્જન પામેલી કેવા ખરા કરતી
રોમાંચક કદળ ભરપૂર નવલકથા)

૩-૮-૦

ચિર સે ભાગ્યવતી (શ્રી રમણ-
લાલ સોની રચિત નવલિકા
સંગ્રહ) ૩-૮-૦

જીવતર (માનવતાભર્યું જીવતર
જીવવા માટે જીવતા માનવીઓની
હૃદયસ્પર્શી નવલકથા) ૨-૮-૦

મધુભટ્ટ (લેખક. શ્રી પ્રેમશંકર
દ. ભટ્ટ.) ૩-૮-૦

સ્વપ્નતિથિ (લે. અરવિંદ મજ-
મુદાર) ૨-૮-૦

કુંવારીજી (શ્રી. ધીરેન્દ્ર વોશી
રચિત સર્ગોજ નવલકથા) ૨-૮-૦

રાખતા સ ચિયા (મી. ગાવર્ધન
શર્મા) ૩-૦-૦

દેશભક્ત ભૂનાભાઈ (શ્રી. ભદ્રક-
માર યાજ્ઞિક) ૩-૦-૦

અધિકાર [શરદ્દયાબુ પ્રસન્નિત સ્વ.
નારાયણ ભટ્ટાચાર્ય દ્વારા] ૩-૮-૦

સુરમા (નારાયણ યાબુ) ૩-૦-૦

લખિતા [શ્રી. અનુરૂપા દેવી] ૩-૮
સરદારની સાધના (સરદાર
વલ્લભભાઈ પટેલની જીવન-
ગરમર તથા દેશને ઉપયોગી
ચોવા ભાષણોના અપૂર્વ સંગ્રહ)

૪-૧૨-૦

મહાકવિચંદ્ર અને પૃથુરાજ
રાસો) પૃથુરાજ ચૌહાણની યશ-
ગાથાનો અડભાગી કવિચંદ્રની
ઐતિહાસિક જીવન-ગરમર કવિ-
ચંદ્રના અનેક હૃદયોને અને કવિ-
તાઓ સાથે) ૫-૦-૦

સૌનો હાડકાઓ (શ્રી જંબરચંદ્ર
મેઘાણી) યશ-કલગી સમો ક્ષમ્તિ
ગ્રંથ ૩-૮-૦

ગાંધીજીની રવરાજ્ય સાધના
(સત્યાગ્રહોની અવરોધનગીતા સમું
પુસ્તક) ૩-૮-૦

ખંતીવાન (રશિયા ક્રાંતિકારી
લેખક: યુરેન ચિરકોવ) ૨-૦-૦

અહો રાજ્ય મુખિએ ૩-૮-૦

વેળાપાયનની તાણી ૨-૮-૦

ખડિત માળખાં (આવચ્છદ આવજી
વંડરા) ૨-૮-૦

સામુજી (વનસ્પતિના મહેતા
હાર્યરસિક વાંતાઓ) ૨-૦-૦

ચરિત્રો (શ્રી. પ્રેમશંકર દ. ભટ્ટ.) ૩-૦-૦

નતન કામલિજ્ઞાન (ગતીય
વિજ્ઞાનની સંપૂર્ણ સમજ આપતું
આધુનિક પુસ્તક) ૫-૦-૦

ચરિત્રહિન (શ્રી. શરદ્દયાબુની
સર્વોત્તમ મોટી નવલકથા ભાગ
૧-૨) (છપાય છે)

સી. શાંતિલાલની કુંપની ૮૬, પ્રિન્સેસરોડી મુંબઈ, ૨

ચિર સૌભાગ્યવતી

: ૧ :

વરકન્યાની અંદર ‘પૂર્વજન્મનો પ્રેમ’ નામે પદાર્થનું અસ્તિત્વ જૂંતા વખતમાં આપણાં દેશમાં બિલકુલ હતું જ નહિ, અને બંકિમ આણુની ‘દુર્ગેશનંદિની’ બહાર પડ્યા પછી જ અંગાળી યુવકયુવતીઓમાં એનો સૂત્રપાત થયો છે, એમ માનવું બિલકુલ ખોટું છે. કારણ કે અમે જે ઘટના નીચે લખી રહ્યા છીએ તે ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ પછી ત્રણચાર વર્ષે અને ‘દુર્ગેશનંદિની’ બહાર પડ્યા પહેલાં ત્રણચાર વર્ષે બનેલી છે.

ફરીદપુર જિલ્લામાં આવેલા માલીપુર નામે ગામમાં સદ્બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થોનાં ઘણાં ઘર હતાં. એ બ્રાહ્મણોમાં કેટલાંક ઘર તો એવાં છે, જે પોતાને ખૂબ જ કુલીન માની ગર્વથી જિંચું મથું રાખી ફરે છે.

માલીપુરમાં રહેતા શ્રીમુત હરવિલાસ મુખોપાધ્યાય મહાશય આવા એક કુલીન બ્રાહ્મણ હતા. તેમની પાસે માત્ર થોડાક વીંધાં બ્રહ્મોત્તરજમીન હતી—ઉપરાંત એક વીંધાં બીજી જમીન પણ હતી. તે જમીનામાં જાડું પહેરવાનું ને જાડું ખાવાનું છતાંયે આટલી સંપત્તિ પૂરતી થતી નહોતી. હરવિલાસ બાજુનો સંસાર જે સરળતાથી ને સહેલાઈથી ચાલવો જોઈએ તે રીતે ચાલતો નહોતો.

મુખોપાધ્યાય મહાશયની ઉંમર તે વખતે ચાળીસથી વધારે થઈ ગઈ હતી. પોતાના પિતાની હયાતિમાં જ તેમની જ આજ્ઞાથી કુલીન વંશનો વેલો ચાલુ રાખવા માટે એકે એકે કરીને તેમને ત્રણ ‘સંસાર’ માંડવા પડ્યા હતા. પિતાના મૃત્યુ પછી પણ ધાયું હોત તો તેઓ ‘સંસારની સંખ્યા’ હજી પણ વધારી શકત, પરંતુ એમ કરવાનું એમને દિલ રહ્યું નહોતું. આ ત્રણ સંસારમાં, વચલી રાયમણી અકાળે પરલોક સિધાવી હતી, સૌથી નાની ક્ષીરદાસુન્દરી પૈસાદારની દીકરી હતી, તેને પૈસાદાર આપના ઘરનો ક્ષીરસાગર છોડી ગરીબ પતિના ઘરનો જાડો ભાત ગમતો નહોતો એટલે સૌથી મોટી શારદાસુન્દરી જ આવીને સાસરાનો કબજો કરી બેઠી હતી, અને વખત જતાં તેજ ગૃહિણીપદ પામી હતી.

શારદાસુન્દરીથી હરવિલાસને ત્રણ બાળકો થયાં હતાં. તેમાંનો સૌથી મોટો અકાળે કાળના મોંમાં કાળીઓ થઈ પડ્યો હતો. બીજી છોકરી હતી—તેનું નામ પ્રભાવતી. ઉંમર વરસ આર. નાનો છોકરો આ વખતે માત્ર ત્રણ વરસનો જ હતો.

પ્રભાના હજી વિવાહ થયા નહોતા. પૂર્વ બંગાળમાં કુલીન ઘરમાં મોટી મોટી છોકરીઓ પણ કુંવારી રહેતી. કારણ કે કુલીનના છોકરા સિવાય કોઈને પોતાની દીકરી આપવામાં તેઓ પોતાનું બચકર અપમાન સમજતા.

એવામાં ઓચિંતું હરવિલાસનું નસીબ ફરી ગયું. સમાચાર આવ્યા કે અકસ્માત હૈવ કોપ થયા પછી હુળેલી જિલ્લાના રાજગ્રામમાં રહેતા તેમના મામા અને મામાનો એકનો એક છોકરો ગંગામાં વહાણ ફૂંપવાથી ફૂળી મૂઆ હતા; અને હરવિલાસ સિવાય, તેમની મિલકતનો ખીજો કોઈ વારસ નહોતો. આ સાંભળી હરવિલાસ મામાને ઘેર ગયો. ત્યાં જઈને જોયું તો ઘરમાં વૃદ્ધ મામી સિવાય ખીજું કોઈ નહોતું, અને મામાનીલકત એક માણસ સુખચેનમાં રહી શકે એટલી હતી. આ મિલકત મળી જાય તો રોજરોજના ખાવાના સાંસા ટળી જાય, અને હમેશની નિરાંત થઈ જાય. એટલે દેશમાં પાછા આવી તેણે પોતાના ઘરખાર અને જમીન વેચી નાંખી. દેવું લેણું ચૂકતે કરી, ગામમાંથી ડેરાતંજુ ઉપાડ્યા. આમ માહ મહિનામાં હરવિલાસ મુખોપાધ્યાયે મામાને ઘેર જઈને કાયમનો વાસો કર્યો.

: ૨ :

રાજગ્રામમાં આવ્યા પછી હરવિલાસે માલ મિલકતનો કુખ્યને કરવામાં અને તેનો બદોબસ્ત કરવામાં મન પરોવ્યું: શારદાસુન્દરીએ પોતાનો અહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યો. પાંડોરીઓની સાથે તેનો આલાપ પરિચય વધતો ગયો, પણ એક બાબતની એને ખૂબ જ અસ્વસ્થતા લાગવા માંડી. તેની બંગાળી ભાષા સાંભળી પાંડોરીઓ ગાલમાં હસતાં હતાં. કોઈ કોઈ તો તેના દેખતાં એાછી વત્તી મગ્નક મસ્કરી પણ કરતાં,—આ જોઈ શારદાસુન્દરી મનમાં મનમાં ખૂબ ખિન્નઈ જતી. હરિચરણ ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશયની સ્ત્રી એકલી આતી મસ્કરીઓમાં ભાગ લેતી નહિ, એથી તેની સાથે વાતચીતો કરવામાં શારદાસુન્દરીને ખૂબ આનંદ આવતો. પરિણામે થોડાજ સમયમાં બંને કુટુંબ વચ્ચે ગાઢ પરિચય સ્થપાઈ ગયો. હરિચરણ ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશય બધી બાબતમાં હર-વિલાસના સલાહકાર અને મદદનીશ બની ગયા, કોઈ કોઈ વાર બંને અરસપરસ એકબીજાને ભોજનનાં નિમંત્રણ પણ કરવા લાગ્યા. હર-વિલાસ હરિચરણને ‘દાદા’ કહીને બોલાવતો.

હરિચરણને એ પુત્ર હતા. મોટાનું નામ હતું નીલમાધવ—તેની ઉંમર તે વખતે સત્તર અઢાર વરસની હતી. એ ત્રણ વરસ પહેલાં ગામની પાંચાગાનું લણતર પૂરું કરીને તે અંગ્રેજી શીખવા માટે શ્રીરામપુરની મિશનરી સ્કૂલમાં દાખલ થયો હતો. રોજ ત્રણ ગાઉ ચાલીને નિશાળે જતો. નાના છોકરા વિજયમાધવને દશમું વરસ હમણાં બેઠું હતું.

હરવિલાસના ઘરમાં એક મોટા ઝોરડામાં એ તરફ એ મોટા પલંગ નાખેલા હતા. એકમાં હરવિલાસ અને બીજામાં ગૃહિણી પુત્ર કન્યાને લઈને સૂઈ જતી. હરવિલાસ આ ગામમાં આવ્યા પછી એ ત્રણ મહિના પછી, એક રાતે ઝોચિંતીની પ્રભાવતીની ઝાંઘ ઊડી ગઈ, તો એણે પોતાનાં માતપિતાને નીચે પ્રમાણે વાતચીત કરતાં સાંભળ્યાં—

માતા—હરે, પ્રભાતા લગ્નનો કેમ કંઈ વિચાર કરતા નથી ? છોકરી તો જાતજાતોમાં મોટી હેડબા જેવડી થઈ ગઈ છે !

પિતા—વિચાર કરવાનો વખત જ ક્યારે મળે છે તે ! માલમિલકત જેવા સંભાળવામાં જ આ ફેટલાક મહિના તો પીતી ગયા. હવે જરા વખત મળ્યો છે એટલે છોકરીના લગ્નનો વિચાર કરવો જ પડશે તો.

માતા—જુઓ, મારા મનમાં એક વિચાર આવ્યો છે, તમને ગમશે કે નહિ તે કાણુ જાણે !

પિતા—શો વિચાર આવ્યો છે ?

માતા—આ ચાટુજીના નીલમાધવની સાથે છોકરીનું કરીએ તો ના ચાલે ?

પિતા—ઓ બાપ ! આ ઘર તો ફેટલું નીચું !

માતા—હોને રહ્યું નીચું, એને છોકરી દેવાથી કલવંતાઈમાં તમે જરા હલકા પડી જશો એજ ને ? બાકી છોકરા મને ખૂબજ ગમી ગયો છે, તમે ગમે તે કરો !

પિતા—આટલા ઊંચા ધરતો થઈને છેવટે હું એને છોકરી આપું ?

માતા—કુલીનના છોકરા આજે અહીં જોવા જ ક્યાં જડે છે તે ! એવું હવું તો પછી છોકરીને દેશમાં જ પરણાવીને આવવું હવું ને ? જુઓ, તમને કંઈ પાંચસાત દીકરીઓ નથી, છે આ એક. જેને દેવાથી છોકરી સુખી થાય એને દેવી, એમાં ખોટું શું છે ? બાકી કુલીનને શોષવા જશો તો જડશે કદાચ ! પણ એને એક નહિ પણ પાંચ ખેરીઓ તો ઘરમાં હશે, અને બીજી દશ નહિ કરે તેની ખાતરી શી ? બિચારી છોકરીને પતિનું ઘર માંડવું તે શું તેની તો ખચર નહિ પડે ! એ કરતાં આ શું ખોટું છે ? નીલુ રૂપેરગે જેવો છે તેવો જ ચાલચલણમાં પણ છે, વળી અગ્રેજી ભણે છે એટલે નોકરી ધંધે લાગી જશે. હું તો કહું છું કે જેઠાને કાને તમે જરા વાત તો નાંખી જુઓ.

પિતા—નીલુ પણ તારી છોકરીને પરણ્યા પછી બીજી પાંચને નહિ પરણે એની શી ખાતરી ? છેવટે હલકા કુળનો તો ખરેખર !

માતા—તમે તે કેવી વાત કરો છો ! આ અગ્રેજી ભણે છે એ ભૂલી ગયા ! અગ્રેજી ભણનારા સાહેબ લોકોની નોકરી કરે છે એ લોકો આવા પરણવાના ધંધા કરતા હશે કદી ?

પિતા—ઓહ ! મેંયે એવી વાતો તો સાંભળી છે. અગ્રેજી ભણનારા એકથી વધારે ખરી કરતા નથી. હીક તો. હું વિચાર કરી જોઈશ. બાપદાદાની મોટાઈ—ખોઈ ખેસું ? આટલી જરા ચિંતા છે, બાકી કશો વાંધો નથી.

માતા—એમાં ચિંતા શાની ? જે દેશમાં જેવો ચાલ. આપણા દેશમાં હોત તો, હા, જરા નિંદા થાત. પણ અહીં, અહીં તો કોઈને એવી પડી નથી.

પિતા—ખરું, અંગ્રેજ થયો દેશનો રાજા, કલકત્તા થઈ તેની રાજધાની. અને કલકત્તાની હવા લાગવાથી અહીંના લોકોના ધર્મકર્મ ખૂબ શિથિલ થઈ ગયાં છે. નહિ તો, આપણા દેશમાં, પામણ કાયેતના ઘરની વિધવાઓ કદી પાન ખાય ખરી ? માથે વાળ રાખે ખરી ? અહીં તો વિધવાઓ લહેરથી માથે વાળ રાખે છે, અને પાન ખાઈ હોડ લાલ કરી ફરે છે, પણ એમની કોઈ નિંદા કરતું નથી ? યસ્મિન્ દેશે યદાચારઃ—તારું કહેવું છેક ખોટું નથી ! ફીક, તો કાલે ચાદુજી મહાશયને કાને વાત તો નાખી જોઈં !

માતા—તો તમને ખોડીને કહું. એમની ગૃહિણીને કાને મેં આ વાત નાખી હતી. પતિની સાથે વાતચીત કરી જોઈ તેમણે મને કહ્યું : એવું થાય તો ઘણું સરસ. પરંતુ મુખજી મહાશય રહ્યા બંગાળના એક જિંયા કુલીન, તેઓ અમારા છોકરાને એમની છોકરી આપે ખરા ? તમે જો એમને સમજાવી કરીને હા લેવાની શકો, તો અમારી તો હા જ છે.

હરવિલાસે કહ્યું : ‘ત્યારે તો અંદરખાનેથી તેં કામ બધું પતાવી જ રાખેલું છે એમ કહેને ! તો પછી અત્યાર સુધી મારી સાથે નખરાં શું કરવા કરતી હતી ?’

આમ કહી તેઓ હસવા લાગ્યા, છેવટે તેમણે કહ્યું ; ‘એ છોકરાને જ જમાઈ કરવાની જો તને આટલી બધી હોંશ હોય તો ભલે એમ કર. મારી છોકરી સુખી થાય એટલે થયું. કુળ નીચું પડી જશે તો એનું શું કરાશે ? હવે જિંબી જા, રાત બહુ થઈ.’

પ્રભાવતીએ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક પોતાનાં માનપિતા વચ્ચે ચાલતી વાતચીત બંધી સાંભળી, સાંભળીને તે મનમાં મનમાં બોલી : 'જિહા ! કેવી આશ્વત ! જોહ્યો નીલુ મારે વર ? એની આગળ મેં ફેટલી હાહાહીહી કરી છે, ફેટલી વાતો કરી છે, ફેટલી બગાઈઓ મારી છે, હવે હું થવાની એની વહુ ? એ ઘરમાં આવે એટલે મારે ઘૂમટો તાણી નાસી જવાનું ? આ કેવું કહેવાય, મા, કહેવું કહેવાય ! પહેલાં અમે અહીં આવ્યા, અને એ લોકોની સાથે જોળાણાણ પીછાણ થઈ ત્યારે મા મને કહે કે નીલુને દાદા કહીને બોલાવજે. મેં કહ્યું, કંઈ કારણ ? પારકા છોકરાને હું શું કરવા દાદા કહું ? મારાથી એ નહિ બને. સારું થયું, મેં દાદા ન કહ્યો તે ! જો મા, હવે શું થશે ! કેવું શરમાવા જેવું ! મા, કેવું શરમાવા જેવું. પણ આમણે બધું બનણે નકરી જ કરી નાખ્યું લાગે છે ? પણ નીલુને હું પ્રસન્ન પડીશ તોને ? એ જો એનાં માબાપને કહે, કે એ છોકરી મને ગમતી નથી, મારે એને પરણવું

નથી, તો ? તો શું થયે ? વાડકોડનો ખોટનો દીકરો છે, એનું કહેવું માળાપ માન્યા વગર નહિ રહે, પરંતુ ઘણું ખરું તો એને હું ગમવાની ખરી. હારતો, હું ક્યાં કાળીકૂબડી છું ! એનાં મોંના રંગ કરતાં તો મારો રંગ વધારે ઊજળો છે. પણ હું ક્યાં કશું ભણીગણી છું—મૂરખ તો છું. ખીજે હશે, પણ અહીં હજી છોકરા છોકરીઓને ભણાવવાનો રિવાજ શરૂ થયો નથી. હોત તો આટલા વખતમાં મેં પણ બે ચાર ચોપડીઓ ન વાંચી નાંખી હોત ! એને ભણાવવાની ધજ્જા હશે તો પરણ્યા પછી એ પોતે જ મને નહિ ભણાવે—કાણે ના પાડી છે, ભાઈ !

વરનો વિચાર કરતાં કરતાં પ્રભા ઝાંઘી ગઈ. ઝાંઘમાં એને સ્વપ્નું આવ્યું—જાણે એનો ઘૂંઘટ ઉધાડવા માટે એનો વર એની આગળ લટકાં પટ્ટાં કરી રહ્યો છે, એને પોતે બોલી રહી છે; આ શું નીલુ ! છી ! કેવી છોકરમત કરે છે તું ! કુંવારી કન્યાને વરની આગળ કંઈ લાજ કાઢ્યા વગર ચાલે ! પહેલાં મને મોટી તો થવા દે, પછી તું કપીશ તેમ હું કરીશ !

ઝાંઘ ઊડી ગયા પછી, આ સ્વપ્નાની વાત યાદ આવતાં પ્રભાને ખુબ હસવું આવ્યું. તેને થયું, સ્વપ્નામાં મેં વરને નીલુ કહીને બોલાવ્યો ! હાય હાય ! વરને તે કદી નામ દઈ બોલાવાય ? હું તે કેવી છું !

અટ્ટોપાધ્યાય મહાશયને કાને યોગ્ય સમયે હરવિલાસે વાત નાખી. તેમણે એકદમ રાજી થઈને સંમતિ જણાવી, પરંતુ અત્યારે લમનું મહરત નથી, તેથી આવતા વૈશાખ પહેલાં લમ થાય તેમ નથી.

નીલુની સાથે પ્રભાનાં લમ થવાની વાત બંધ ફેલાઈ ગઈ, પ્રભા હવે નીલુની સાથે હકુમચરકરી કરતી નથી. એટલે સુધી કે તેની સાથે બે શબ્દો બોલવાનું પણ તેણે બંધ કરી દીધું છે. અકસ્માત બન્ને

જણાતી આંખો મળી જાય તો નીલુ જરા ધીમું હસી લે છે. અને પ્રભા ગભરાઈને ત્યાંથી નાસી જાય છે.

વિવાહને હજી સાતઆડ મહિનાની વાર છે છતાં ખન્તે કુટુંબો! એકબીજાને વેવાઈ વેવાણના સંબોધનથી ખોલાવે છે. દશેરા પર પ્રભાની માથે પોતાના લાવે જમાઈને માટે ધોતિયું ચાદર અને મીઠાઈ મોકલાવ્યાં; બીજે દિવસે એ ઘેરથી પ્રભાને માટે પણ કપડાં ને મીઠાઈ આવ્યાં.

એમ કરતાં ધિજ્યદશમી આવી. સવારથી જ પ્રભાના મનમાં એના એજ વિચારો આવવા માંડ્યા કે સાંજે નીલુને ઘેર હું પ્રણામ કરવા જઈશ, ત્યારે બીજાં બધાને તો હું પ્રણામ કરીશ, પણ એને કરીશ કે નહિ? કહું તો એમાં મારી નફટાઈ તો નહિ ગણાય? અને ન કહું તો, એ પણ કેવું દેખાય? વયમાં વયમાં એને થયું કે લાવ, જઈને માને આ વિષે પૂછી આવું, પછી મા કહે એમ કરું. પરંતુ માને પૂછવા જતાયે શરમ આવી. પ્રભા માને આ વિષે ક્યું જ પૂછી શકી નહિ.

સાંજે પ્રભા માની સાથે નીલુને ઘેર પ્રણામ કરવા ગઈ. પણ નીલુ તે વખતે ઘેર નહોતો, એટલે ધર્મ સંકટમાંથી બચી ગઈ સમજી તેણે નિરાંતનો શ્વાસ લીધો, પરંતુ ત્યાં દુર્ગા પૂજન વગેરેનું કામ પ્રતાવી ને ઘેર પાછી ફરતી વખતે તેને વિચારો આવવા લાગ્યા. આજના આવા દિવસે પણ તેમને પ્રણામ કરવાનું નસીબમાં નથી! ઘેર આવ્યા પછી પણ રહી રહીને તેને એ વિચાર આવવા લાગ્યો. અને તેના હૃદયમાં કંઈ કંઈ થઈ જવા લાગ્યું.

રાતના આઠ વાગે શારદાસુંદરી મહોલાની બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓની સાથે, બીજા મહોલામાં રહેતાં ગોરજીને ઘેર દુર્ગા પૂજન જોવા

ગઈ હતી. નિર્મળ ચાંદની રાત હતી. પ્રભાના પિતા પણ ખભે ચાદર નાંખી, હાથમાં લાકડી લઈ ફરવા નીકળી પડ્યા હતા. ઘરમાં એકલી પ્રભા હતી, અને તેની મામી હતી.

પ્રભા મામીની પાસે બેઠી. તેમની સાથે વાતચીતો કરતી હતી. થોડી કંઈક કામે પોતાના સવાના ચોરડામાં ગઈ. ત્યાંનું કામ પતાવી મામીના ચોરડામાં જવા વાસ્તે જેવી ઉમરામાંથી બહાર પગ મૂકે છે, ત્યાં જ ચાંદનીમાં બેથું તો તેની સામે તેનો વર બેભેલો હતો ! તેને જેતાં જ એકદમ તેણે માથાપર હેડો ખેંચવા હાથ જોડ્યો કર્યો, પરંતુ દુષ્ટ નીકળ્યો થય દઈને એનો હાથ પકડી લીધો. ને કહ્યું : 'હવે કાઠી લાજ ! અહીં કોણ છે તે ! પહેલાં મારી જોડે તું કેટલું હસતી, કેટલું ફરતી, કેટલી વાતો કરતી, હવે તો કશું જ કરતી નથી ! હવે તો તું એવી લગ્નમણીના હોડ જેવી બની બેઠી છોક્રે આખા દિવસમાં એકવાર તારું મોં પણ જોવાનું મળતું નથી, આજે સપરમે દિને પણ જોવા નહિ મળે ?

પ્રભા શરમથી લાલ લાલ બની જઈ ધીમે ધીમે બોલી : 'હાથ છોડી દો ને, આ શું ?'

નીડુ પણ ખૂબ ધીમેથી બોલ્યો : 'નહિ છોડું, પોતાની મિલકત કાઠ છોડી દે ખરું ?'

આમ કહી પ્રભાનો બીજો હાથ પણ પકડી લઈ તેણે તેને પોતાની તરફ ખેંચી.

પ્રભા ગળે લાન ભૂંચી ગઈ. એનું શરીર કંપવા લાગ્યું. અશિષ્ટ નીડુએ તેને છાતીસરસી ખેંચી એક ચુંબન કરી લીધું.

હવે પ્રભાનું લાન પાછું આવ્યું. ગળે છેડો ખેંચી, ઘુંટણીએ બેસી, નીચમાવવને પ્રણામ કરી તેણે તેની ચરણરજ માથે ચડાવી.

નીલુ તેનો હાથ પકડી ઊભી કરી મીઠાશથી બોલ્યો : ‘ઘણું જીવો ! સુખી થાઓ ? તારાં માતપિતાને પ્રણામ કરવા આવ્યો હતો, પણ ઘરમાં ફાઇ છે નહિ. તેઓ પાછાં આવે તો કહેજે કે હું આવ્યો હતો. ગમે તેમ પણ તારી સાથે તો વિજ્યાદશમી થઇ ! પણ જે પ્રભા, મા દુર્ગાની દયા હશે તો, આવતે વરસે તારી ને મારી વિજ્યાદશમી આમ ઊમરામાં ઊભા ઊભા થવાની નથી ! ખરું કે નહિ ?’

આમ બોલી મીઠું હસીને તેણે લાડથી પ્રભાની હડપચીને સ્પર્શ કર્યો.

પછી બોલ્યો ! ‘મૂંઝો વૈશાખ મહિનો હવે ક્યારે આવશે ! પણ એક વાત કહી જઈ છું તે ભૂલતી નહિ—હવે ફાઇ ફાઇવાર મળવામાં કંજૂસાઇ કરતી નહિ કારણ જે દિવસે તારું મોં બેંવા નથી મળતું, તે દિવસ મારો ખરાબ જાય છે. ફીક, તો હવે જઈ !’

આમ કહી નીલુ ચાલી ગયો.

મામી અંધારી ઓરડીમાં ઊભી ઊભી આ આખું દૃશ્ય જોઇ રહી હતી, પણ વાતચીત કરી એને સંભળાઇ નહોતી. મનમાં મનમાં તે હસીને બોલી : ‘ઓ મા ! કળગળ આવ્યો છેના ! હજી લગ્ન તો થયાં નથી, એટલામાં આટલું બધું ! અને છોકરી પણ જોઈ બેશરમ નથી ! આજકાલની છોકરી—આ તે કેવો વખત આવ્યો છે ! મા, દુર્ગા !’

શારદાસુંદરી ઘેર આવી ત્યારે મામીએ તેને ખાનગીમાં આ બધીયે બિના કહી દીધી, તે સંભળી શારદાસુંદરી હસી.

રાત્રે ઊંઘતી છોકરીના શરીર પર હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તેના મનથી મનથી તેને આશીર્વાદ આપ્યા : ‘આ પતિની સાથે તું ચિરકાળ સુખ ભોગવ !’

: ૪ :

આ વરસે ઠંડી ખૂબ સખત પડી હતી. માગશર મહિનાનું હિમ લાગતા ઘણાને શરદી ને ખાંસી થતા માંડી હતી, કોઈ કોઈને તાવ પણ આવતો હતો. પરંતુ એ મેલેરિયા તાવ નહોતો; એ જમાનામાં મેલેરિયાનું નામ ખગાળમાં કોઈએ સાંભળ્યું નહોતું.

એક દિવસ ખબર આવ્યા કે નીચુને તાવ આવ્યો છે, માઆપે એ વાત પર ધ્યાન આપ્યું નહિ. પણ ત્રણ દિવસ સુધી તાવ ઊતર્યો નહિ ત્યારે એથે દિવસે ગભરાઈને તેમણે વૈદ્યને બોલાવ્યો.

વૈદ્ય વૈદરાજ દવા કરવા લાગ્યા, પરંતુ થોડા દિવસ પછી તેમણે ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશયને એક ભયંકર સમાચાર આપ્યા. તેમણે કહ્યું: 'તાવ હું એ ત્રણ દિવસમાં જ ઉતારી નાખું છું-પરંતુ છોકરાના શરીરમાં ક્ષયની નિશાનીઓ દેખાય છે !

હાય સત્યાનાશ ! સાંભળી ચટ્ટોપાધ્યાય માથે હાથ દબાવે એસી પડ્યા. ધીમે ધીમે તેમણે ગૃહિણીને પણ આ સમાચાર સાંભળાયા પ્રભાનાં માતાપિતાને પણ એની ખબર પડી.

અધાં યે ખૂબ ચિંતામાં પડી દિવસો કાઢવા લાગ્યાં.

તે વખતે તો તાવ ઊતરી ગયો, પરંતુ ખાંસી બંધ થઈ નહિ. થોડો વખત ઓછી થાય તો વળી પાછી નેરથી ઊપડે. જ્યારે ઊપડે ત્યારે પાછો તાવ ચડે, અને ખાંસી બંધ થતાં તાવ ઊતરી જાય. વૈદરાજની દવા ચાલવા લાગી. આમ કરતાં ફાગણ મહિનો નજીક આવ્યો.

એક દિવસે દરદીની તપાસ કર્યા પછી વૈદરાજ મહાશય એક-ખાનામાં બેસીને દૃઢ પીતા હતા. પીતાં પીતાં તેમણે ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશયને કહ્યું: ‘ચાટુજી, તમે હરવિલાસની છોકરીની સાથે નીલુનો લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું હતું, નહિ?’

‘હા, આ વૈશાખ મહિનામાં લગ્ન કરવાનું નક્કી થયું છે.’

‘તો હવે લગ્ન કરતા નહિ. નીલુનો આ રોગ એવો છે કે એમાંથી એ સાજો થવાની આશા નથી. તેમ છતાં જો સાવચેત રહેવામાં આવે તો થોડા દિવસ છોકરો બચી જવા પામે. માટે એને પરણાવવાનો વિચાર જ મનમાંથી કાઢી નાખજો. મારા કહેવાનો અર્થ તમે સમજી ગયા ને!’

ચાટુજી ખૂબ દુઃખી થઈને બોલ્યા: ‘હવે સમજી ગયો!’

હરવિલાસને પણ એ સમાચાર મળ્યા. નીલુની આશા છોડી દઈ, ગૃહિણીની સલાહ લઈ, હરવિલાસે હવે છોકરીને માટે બીજો કોઈ મૂરતિયો શોધવા માંડ્યો. યૈત્ર મહિનામાં બકુલ ગામમાં એવો એક મૂરતિયો મળી આવ્યો પણ ખરો, વાતચીત પણ થઈ ગઈ. મધ વૈશાખમાં લગન નક્કી થયું.

વૈશાખ શરૂ થતાં જ નીલુ ફરી તાવમાં પટકાયો. વૈદરાજ મહાશયે તનતોડ જહેમત ઉઠાવી, તો પણ આ વખતે દરદ લેશ પણ ઓછું થતું દેખાયું નહિ.

વૈદરાજ મહાશયે ખાનગીમાં ચટ્ટોપાધ્યાયને કહી દીધું: ‘આ વખતે છોકરો બચવો મુશ્કેલ છે. રોગ વધતો જ નથી છે.’

વૈશાખ સુદ દશમે વૈદરાજની સાથે રસ્તામાં ભેટો થઈ જતાં હરવિલાસે તેમને દરદીની હાલત વિષે પૂછ્યું. વૈદરાજે કહ્યું. ‘અસાધ્ય છે. બહુ બહુ તો એકાદ અઠવાડિયું કાટે!’

વૈશાખ વદ બીજનાં પ્રભાનાં લગન નક્કી થયાં હતાં. હરવિલાસ ઘેર આવી ગૃહિણીની સાથે વાત કરવા ભેટો-લગન એકાદ માહનો પાછળ ઠેલ્યા વિના નહિ ચાલે, કારણ કે આપણે છોકરીનું લગન લઈએ અને એ જ વખતે આમને ઘેર કંઈ થાય, તો આપણે ઘેર વાગ્ન વાગે એ કેટલું ખરાબ કહેવાય!’

આ સાંભળી, પ્રભા શરમને વેગળી મૂકી, માની પાસે જઈ બોલી: ‘મા, મારા લગનનો દિવસ પાછળ ઠેલવાની કંઈ જ નરે

નથી. એ જ દિવસે મારાં લગન થશે, પણ બકુલ ગામમાં નહિ—
અહીં જ ચોકવાર જ્યાં નકકી થયાં છે ત્યાંજ !’

આ સાંભળી માને માથે જાણે વીજળી પડી. તે બોલી ઊઠી :
‘આ શું બકે છે, ગાંડી ? એ તો મરવા પડ્યો છે !’

પ્રભા બોલી : ‘ભલે મરવા પડ્યો !’

‘ભલે મરવા પડ્યો ! લગન પછી એ રાત થતાં ન થતામાં તો
તું રાંડીરાંડ થઇશ !’

પ્રભા બોલી : ‘એવું જ જો મારા નસીબમાં હશે, મા, તો એ
થયા વગર રહેવાનું નથી. બાકી બીજા કાઈની વહુ થવા કરતાં, હું
જોની વિધવા થઈને રહીશ—મને એ સારું લાગે છે.’

‘આ શું બોલે છે ! આવું તો કદી ક્યાંયે સાંભળ્યું નથી, જાણ !

પ્રભા બોલી : વિધવા થવાનું જ મારા નસીબમાં લખેલું છે,
મા, તો પછી તમે મને ત્યાંજ પરણાવોને ! નસીબને તમે ફેવી રીતે
ફેરવવાનાં છો ?’

મ.એ કહ્યું ‘એ તો નથી જ ફેરવવાનાં. પણ કાઈ દસ વરસ,
તો કાઈ વીસ વરસ સંધવા રહી, બન્ને કન્યાની મા થઇ
સંસાર ધર્મ પતાવી વિધવા થાય છે, એ જોયું જાય, પણ તું તો
તરત ને તરત વિધવા થાય. માટે તો એ વિચાર કરતાં હૈયું ફાટી
જાય છે !’

‘તે હોતે થતી, મા, પણ જો તું મને જોતી સાથે નહિ પરણાવે તો હું જીવતી રહેવાની નથી.’

માએ કહ્યું : ‘જિના નસીબમાં શું છે તે કાઈ કહી શકતું નથી. આ છોકરો કદી બચી જાય, તો પણ જોતે પરણાવવાની વૈદરાએ મના કરી છે, તને નથી ખબર જો?’

પ્રભાએ જોણી : ‘છે, બધુંથે મેં સંભળ્યું છે, મેં બધુંથે હું સમજું છું, પણ તેમણે એવું કયાં કહ્યું છે કે લગ્નનો મંત્ર લાગતાં જ મોતું મરણ થશે?’

મા જોણી : ‘જોતું નથી કહ્યું જોણી શું થઈ જાય?’ પણ તું કદી બચ્યાંકુચ્યાંની મા થવા નહિ પામે.’

પ્રભા : ‘નહિ પામું તો નહિ!’

મા ઘોડીવાર નિસ્મયથી સ્તબ્ધ બની જઈ ઉઠતે જોણી : ‘કીક, તારા આપાને પૂછી જોઈશ.’

પ્રભાએ કહ્યું : ‘વાંતમાં વળત કાદવાનો નથી, મા, મેં આજથી જ ઉપવાસ શરૂ કર્યો છે. એક દિવસ-એ દિવસ-પણ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી કંઈ માણસ મરી જતો નથી. વધારે દિવસ થાય તો મરે છે. મા, તું સતી વાદ્દમી છે, તારી ચરણરજ લાકડેને હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે મોમતી સાથે લગ્ન થયા પછી જ સવારે હું અન્નાનો દાણો ખેટમાં નાખાશ-તો પડેલાં હું હાથ પણ બીના કરવાની નથી!’

બોલતાં બોલતાં પ્રભાએ ઘૂંટણીને પડી માના ચરણરૂપશી કર્યા.
ચિર. રી. ૨।

શારદાસુન્દરીએ પતિને જઈને બધી વાત કહી.

હરિવિલાસે છાકરીને બોલાવી ખૂબ સમજાવી, પરંતુ તેમાં તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ. છેવટે તેમણે કહ્યું : ‘ભલે, નીલુને સાજો થવા દે—એની સાથે તને પરણાવીશું—તું ખોરાક લે.’

પ્રભાતે પિતાના પગ પકડી કહ્યું : મારી પ્રતિજ્ઞા તોડાવશે નહિ, આપા !

છેવટે નિરાશ થઈ હરિવિલાસે ચંદ્રોપાધ્યાયને મળી બધી બિના કહી. આ વાત સાંભળી ચંદ્રોપાધ્યાય એવા આભા બની ગયા કે થોડીવાર એમના મોંમાંથી એક અક્ષરે નીકળ્યો નહિ. પછી તેઓ બોલ્યા : ‘આ તો સતયુગની વાત જેવું લાગે છે, નહિ ! આ બંને આગલા જનમનાં પતિ-પત્ની હશે, નહિ !’

હરિવિલાસે કહ્યું : ‘ભગવાન જાણે !’

આખો વૈશાખ મહિનો લગનગણો આવતો હતો. બીજો દિવસ બહુ સારો હતો. તેથી બીજે જ દિવસે, ધામધૂમ વગર જ વહેતાં આંસુ વચ્ચે લગન થઈ ગયાં.

લગન થયા પછી, સાસુને આંખમાં આંસુ લાવી, માથે દુર્વા મૂકીને આશીર્વાદ આપતી વખતે પ્રભાતે માત્ર આટલું કહ્યું : ‘સાચિત્રી જેવી રીતે જન્મરાજના મોંમાંથી પતિને છોડાવી લાવી હતી, તેવી રીતે તું પણ તારા પતિને છોડાવી લાવજે, મા !’

અતે, ખૂબ નવાઈની વાત તો એ છે કે, લગન થયા પછી નીલ ભાવવ ધીમે ધીમે સાજો થવા માંડ્યો. મહિનામાં તો તે ખૂબ જ સ્વસ્થ બની ગયો.

સૌને આ જોઈ ખૂબ જ આનંદ થયો, માત્ર વૈદરાજને આનંદની સાથે નવાઈ લાગી. તેઓ માત્ર આયુર્વેદ શાસ્ત્ર નહોતા ભણ્યા, જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પણ પારંગત થયેલા હતા.

એક દિવસ દરવિલાસને ઘેર આવી તેમણે કહ્યું : ‘તમારી છોકરીની જન્મોત્તી હોય તો આપશો ?’

દરવિલાસે કહ્યું : ‘અમારા દેશમાં છોકરીની તો શું, પણ છોકરાની એ જન્મોત્તી કાણ કરાવે છે ?’

‘જન્માક્ષર છે ?’

‘હા, એ તો છે. એવું શું કામ પડ્યું એનું ?’

‘જન્માક્ષર દશે તોયે આવશે, મને એ જરા આપો, ભાઈ, મારે તમારી છોકરીનું જરા ગણિત ગણવું છે.’

દરવિલાસે જન્માક્ષર લાવી વૈદરાજના હાથમાં મૂક્યા.

અડવાડિયા પછી, જન્માક્ષર લાવીને વૈદરાજે કહ્યું : ‘તમારી કન્યાનો વૈધવ્ય યોગ છે જ નહિ. એ સૌભાગ્યવતી જ મરશે. મારી દવાના ગુણથી નહિ, પણ તમારી દીકરીના નસીબના જોરે જ નીચું ખચી ગયે છે.’

પરંતુ વૈદરાજ મદાશયની દવા તો ચાલુ જ રહી, છ મહિના પછી તેમણે કહ્યું : ‘હવે કશો ભય નથી. તો પણ ૯૭ એકમે વરસ પતિ-પત્ની અલગ રહે તો સારું.’

તીણુ ફરી નિશાળે જતો થઈ ગયો. બીજો વરસે તે પાસ થયો. તેના આપનો માંભાસસરો રેવાઈની નોકરી કરતો હતો. તેની મદદથી, રેવાઈ નોકરી મળતાં, તે પરદેશ ચાલ્યો ગયો, એકાદ વરસ પછી પાનીને તે પોતાની સાથે લેડી પણ ગયો.

પ્રભા ચિર સૌભાગ્યવતી જ રહી. ૪૭ વરસની ઊંમરે, પતિના ખેળામાં માયું મૂકી, પુત્રપુત્રીઓના ઘરા નચ્યે, તેણે સર્વલોકમાં પ્રયાણ કર્યું.

વિસાસિની

:૧:

સંસારનો ત્યાગ કરી, લોટો કામળો લઇને, સંન્યાસી બની દિમા-
લયમાં ચાલ્યો જઈ ? કે ભોળા મારીને કે પિસ્તોલીની ગોળા છોડીને
દુઃખરિત્ર કૃત જોળામણ ખેરીને યોગ્ય શિક્ષા કરી ફાંસીને માંચડે લટકા,
લટકાની અસહ્ય પેદના ટાટી કરું ? શું કરું ?

અત્યારે વજ્રમાધવ આજુ રાત્રી ને દિવસ આવે જ વિચાર કરી
રહ્યા છું.

ક્યાં જો દિવસ ને ક્યાં આ દિવસ ! જો દિવસે એકતીસ વરસની
ઉંમરે, જોતસ સાથે પકેલા વર્ગમાં બી. એ. પાસ થઈ, પિતાના
આગ્રહથી વજ્રમાધવ મિત્રાની સાથે કન્યાને જોવા ગયો હતો ! મનમાં એવી
બીક હતી કે કન્યા ક્યાં તો હેક જ અણસમજી હશે, આજક હશે, દેખાશે

ગૃહસ્થ ઘરની બધી હોકરીઓ હોય છે તેવી હશે, અને સવાલના જવાબમાં 'બીજી ચોપડી લાવું છું' એમ કહેશે! પૈસાદાર ભાવિ સસરાના સુસજ્જિત રૂઢિંગ રૂમમાં, આરામ ખુરશીમાં પડયો પડયો એ અધીર બતી રાહ જોઈ રહેલો હતો. એટલામાં જોરડાની અંદર ચલાયમાન પલ્લવિની વાતાના જેવી, ભર વસંતની મનોહર માલા સરિખી કન્યાઓ જોયિંતાનાં દર્શન દીધાં. ચારે આંખો એ વખતે પહેલી જ વાર મળી. કાણુ જાણે કેવી અશુભ ક્ષણે એ મિલન થયું હતું! પછી મોટાભાઈએ કન્યાને આજ્ઞા કરી અને હેમ, નવીન, રવીન્દ્ર વગેરેનાં કાવ્યોનું ગાન શરૂ થયું! તે દિવસે આંખો ને કાન પર ફેરવું અમૃતનું અભિવર્ષણ થયું હતું! પછી આગ્યો વખતો ઉત્સવ. એ દિવસ પછી, મધરાતે, મધમધતાં ફૂલોથી આગ્રહિત સુમનોદર શય્યામાં પ્રથમ મિલન થયું હતું! તે વખતે વ્રજભાઈ આશુને એવું વાગ્યું હતું કે આકાનું જીવન હવે આવી જ રીતે ફલપથારી બની જશે- આં સુગંધમય સુંદર સરોવરમાં તીલાણુ કરવામાં જ જીવન પૂરું થશે!

એ દિવસે કાને બબર હતી કે આને દિવસ પણ કાઢવાર જોવો પડશે!

આશાઓ તો ઘણી હતી, પણ કેટલી પૂરી થઈ? વ્રજભાઈ આશુના પિતા, ઉંમરમાં વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ, હેઠ જૂના જમાનાના નરોડા. વેવાઈ પોતાના ખરચે જમાઈને વિલાયત મોકલી, એક્સકેન્ડ્રે કે કેમિસ્ટ્રીમાં અભ્યાસ કરાવી, એરિસ્ટર બનાવી આણેશ, અને હાઈકોર્ટમાં શરૂઆતનાં કેટલાંક વરસ ધનનો ટેકા કરી, એનો ધધો જમાવી આપશે, એવી આશાએ એમણે પુત્રને અડીં પરણાવ્યો હતો. પરંતુ, લગ્ન પછી જ મહિનામાં જ એકાએક હૃદય અંધ પડી જવાથી વેવાઈ મહાશયનું આવસાન થયું. પછી માલમ પડ્યું કે તેઓ પોતાના બાળક

પુત્રોના ખલા પર એકાદ લાખનું દેવું મૂકી ગયા હતા ! વ્રજભાઈવ બાલુની આશા આકાંક્ષાઓ બધું ઘડીકમાં ઊડી ગયું. ચૌરગી કે બાલિજનમાં એશઆરામ ભોળવતા બેરિસ્ટર બની, પોતાની મોટરમાં લાઈફગાર્ડમાં આવી, ગર્વભરે પગલાં ભરતા બાર-લાઈબ્રેરીમાં પ્રવેશ કરવાનું એમનું સ્વપ્ન ક્યાંય ઊડી ગયું, અને તેઓ માત્ર દોઢસો રૂપિયાના પગારે કોલેજના નાનકડા પ્રોફેસર બની બેઠા ! ટ્રામમાં બેસીને તેઓ હવે કોલેજમાં જાય છે, અને પગે ચાલીને ફરવા નીકળે છે. સ્થામ બગીચાની કોઈ ગલીમાં એમણે ઘર રાખ્યું છે. દાસી વખતે પૈસા ચોરી જાય, એ બીકે દરરોજ સવારે જાતે જ શાકભાજી ખરીદવા જાય છે. ત્રણકન્યા હજી જન્મ્યાં નથી જોટલું સારું નસીય છે ! નહિ તો, કલકત્તા જેવા શહેરમાં, આટલા ઓછા પગારમાં એમનું પૂરું કરવું ભારે થઈ પડત.

આજે રવિવાર છે, કોલેજમાં રજા છે. સ્ત્રી પણ ઘેર નથી, બાલુની પુરમાં પિયર ગયેલી છે. નીચલા ઝોરડામાં, એકલા એકકપાનામાં બેઠા બેઠા વ્રજભાઈવ બાલુ અપાર ચિંતાસાગરમાં ડૂબી ગયા છે.

‘ખૂન કરું કે સંન્યાસી બની જઈ ? શું કરું ? આવા સંજોગોમાં શું કરવું ઉચિત છે ? શું કરવાની ફરજ છે ?’ આવા વિચારો તેમના મગજમાં ઘોળાયા કરે છે. માત્ર એક વાતનો તેમણે નિર્ણય કરી નાખ્યો છે કે ઉશ્કેરાટમાં આવીને કશું કરવું નથી, જે કરવું તે ખૂબ વિચાર પૂર્વક, હાંડે કાળજી અને શાંતિથી.

એકાએક વ્રજભાઈવ બાલુનો ખૂમ પાડી : ‘બાઈ ?’

બાઈ નહોતી વાસણ માંજતી હતી. તેણે જવાબ દીધો : ‘શું છે, બાલુ ?’

‘જરા અહીં આવ તો!’

આમ કહી વ્રજબાણ કાગળમાં કંઈક લખવા લાગ્યા.

દાસી વાસણ માંજવાનું રહેવા દઈ, એકદમ હાથ ધોઈ, હાથ લૂછતી લૂછતી, બેંકખાનામાં આવી ઝોબી. વ્રજબાણએ તેણી હાથમાં કાગળ મૂકીને કહ્યું: “અદાર નંબરમાં વકીલ લિપિન બાણ રહે છે ને, એમને જાહેર આ ચિટ્ટી આપી આવ; અને તેઓ જે ચોપડી આપે તે લેતી આવ.”

દાસી કાગળ લઈને ગઈ. પાંચસાત મિનિટ પછી, આમડાના પૂઠામાં બાંધેલો એક જાડો પોથો લઈને એ આવી, અને એ શેહના મેજ ઉપર મૂકી, પોતાના કામે લાગી ગઈ.

પોથાનું નામ હતું: ‘ઈન્ડિયન પિનલ કોડ.’ એ ઉચ્ચાડી વ્રજબાણ એની હાંમી અનુક્રમણિકા વાંચવા લાગ્યા. પછી, જે પાના પર ખૂનના ગુના વિષે લખેલું હતું, તે પાનું કાઢી ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા માંડ્યું. વિષય બહુ અટપટો હતો, એટલે વાંચતાં વખત બહુ ગયો. પોતાને કાયદાનું જ્ઞાન નહોતું, એટલે એવું માનતા હતા કે હુબરિચ સ્ત્રીનું ખૂન કરવાથી ફાંસીની સજા થતી નથી, જેલની સજા થાય છે, અથવા બહુ તો દેશનિકાલની સજા થાય છે. પરંતુ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી માત્રમ પડ્યું કે એ ધારણા ખોટી હતી. પ્રત્યક્ષ ગુનો કરતાં પકડીને ખૂન કરવાથી ફાંસીની સજા નથી થતી, બાકી તો થાય છે. અવાહન બાદ લાઉકોર્ટનો ચુકાદો છે કે મોહન નામે એક માણસને પોતાની સ્ત્રીના ચારિત્ર વિષે શંકા થઈ. એને પાપ કર્મ કરતાં પકડવાના હેતુથી રાત્રી ગંગાના કાંઠે પડી રહ્યો. મોડી રાત્રે, તેની

સ્ત્રી ધીમેથી પથારીમાંથી ઊઠી, અને વળગીને બારણું ઉઘાડી, ધીરે ધીરે બહાર નીકળી. મોહન પણ એની પાછળ ઊઠ્યો. ઘરમાં એક કુહાડો હતો તે હાથમાં લઈ, અંધારામાં એની સ્ત્રીની પાછળ પાછળ છુપાતો ચાલ્યો. સ્ત્રી નિર્જન ધોરી રસ્તો હોડી થોડે દૂર ગઈ. ફકીરદીન નામે એક માણસ ત્યાં ઊભો હતો. પેલી સ્ત્રી ત્યાં જઈ ઊભી ઊભી તેની સાથે ગુસ્સાવાળો વાતો કરવા લાગી. મોહન થોડીવાર નંદા રહ્યો, પણ પછી તેનાથી સહન થયું નહિ એટલે એ ફેકડા મારી ફકીરને તેની પાસે જઈ ઊભો, અને બેરથી બેરીના માથામાં કુહાડો માર્યો. નરન જ બિચારી મરણ પામી. મોહનને ફાંસીની સજા થઈ.

અડધો કલાક ચોપડી વાંચ્યા પછી, મજબૂતોએ એક ઊંડો નિરાંતો નાંખી, ચોપડી અંધ કરી, અને દાસીને બેસાડી તે પાછી આવી આવવાનું કહ્યું.

હકીકત આમ હતી. વ્રજમાધવ આશુની સ્ત્રી ઉપારાણી, જન્મથી જ પૈસાદાર પિતાને ઘેર લાડકાડમાં ગજીને મોટી થઈ હતી, એટલે જરા વધારે પડતા મોજશોખ તે કરતી હતી. વસ્ત્રાલંકાર, તેલ વગેરે ખૂબ કાચા પ્રકારનાં ન હોય તો એનું મન માનતું નહિ. વળી, સાધારણ હિંદુ કુલવધુની પેઠે, ડાહીડમરી થઈને ઘરના ખૂણામાં ભરાઈ રહેવાનું કે અહાર નીકળતી વખતે દોઢલાથ ઘૂમટો કાઢી, ખૂબ શરમાતાં શરમાતાં ચાલવાનું તેને બિલકુલ ગમતું નહિ. નાટક ક્રિતેમા અને પ્રદર્શનો જોવાનો એને ભારે શોખ હતો. અને વિદાયત જઈ આવેલાઓ જેવી રીતે સ્ત્રીને લઈને ખુલ્લાખુલ્લાં ચાલી બધી જગ્યાએ ગય છે તેવી રીતે પોતે પણ પતિની સાથે છૂટથી ફરે એવી તેની ઈચ્છા હતી. પરંતુ વ્રજમાધવ આશુને એવું બિલકુલ ગમતું નહોતું. તેઓ કહેતા: 'હું' એછી વિદાયત જઈ આવેલો છું કે તને મેમ બનાવી સાથે લઈને ફરું' ચાલી ઉપા એક પ્રકારે અસંતોષમાં દિવસો પિતાવતી, અને ચાલી

કાંઈ જગાએ જવાનું હોય તો પતિની સાથે ન જતાં, પોતાની મંડળીની સહાયરોની સાથે જવાનું ગોઠવતી.

વયમાં ત્રણ મહિના માટે વ્રજમાધવ પાણુને એક સારું ટયુશન મળી ગયું હતું. બી. એ. તી પરીક્ષામાં બેસનારાં એક પૈસાદારના પુત્રને સાંજથી રાતના દશ સુધી ભણાવવા જવું પડતું. પૈસાના અભાવને લીધે, નજીક, પણ ચાલીને તેમણે આ કામ સ્વીકાર્યું હતું. ટયુશનમાંથી ઘેર આવતાં સાપ્તાશ વાગી જતા.

એક દિવસ ઘેર પાછાં આવતાં ઉપાએ તેમને કહ્યું : 'તમને પૂછ્યા વગર એક કામ કરી બેઠો છું. તમે સાંભળીને ગુસ્સે નહિ ચાઓને ?'

વ્રજપાણુએ કહ્યું : 'શું કયું છે એ તો પહેલાં કહે, પછી તારા સવાલનો જવાબ આપું.'

'નહિ, પહેલાં કહો કે ગુસ્સે નહિ થઈ જાઉં,' ખૂબ સ્નેહથી આ શબ્દો બોલી ઉપાએ પતિના હાથ પકડ્યા.

'કાંઈ કામની ગ્રીજની ખરીદી કરી લાગે છે.'

આવું પહેલાં ઘણીવાર થયું હતું. પરિણામે મહિનો પૂરો થતા પહેલાં, ઘર ખરચના પૈસા પૂરા થઈ જતાં, રૂપિયા ગ્રાહીના લાવી ઉપાને આપવા પડ્યા હતા.

ઉપા બોલી : 'ના, એવું નથી.'

‘તો ? ક્યાંક ગઈ હતી ?’

‘હા, સિનેમા જોવા.’

‘કોની સાથે ? પ્રતિમા અહીં હતી ?’

આ પ્રતિમામુન્દરી ઉપાની એક બાગસાગી હતી. તેનો પતિ વિદ્યાયા નજી આવેલો નહોતો. પણ કાંઈક ડાંચા પેદા પર હતો. એટલે સાહેબી રીતભાતની દીકરા પામેલો હતો. તેની સાથે પણ એને શાબે તેવી હતી. પહેલાં પણ બેચાર વખત પ્રતિમા આવીને ઉપાને આવી રીતે સાથે લઈ ગઈ હતી, તેથી વજાયાબુને અત્યારે એ યાદ આવી.

પ્રતિમા સવાળા જવાબમાં ઉપાએ કહ્યું : ‘ના, પ્રતિમા નહોતી આવી, હું એકલી જ ગઈ હતી !’

વજાયાબુએ કહ્યું : ‘એકલી ? કંઈ થયું હોત તો ? કાંઈ ગુંડાએ કંઈ મરફરી કરી હોત તો ?’

ઉપાએ હસીને કહ્યું : ‘અમે કંઈ ધૂમડો મોટો નાની વહુ બનીને જતા નથી કે ગુંડા લોકો ભાડરીને એકલી જેવા મરફરી કરવાની હિંમત કરે ! અમે એ વખતે મેમસાહેબ થઈને જઈએ છીએ. મેમસાહેબથી સૌ બીજો !’

વજાયાબુએ કહ્યું : ‘એ જામે તેમ હો, પણ હવેથી તું એકલી ના જતી !’

ઉપાએ કહ્યું : ‘હીક, તો નહિ જાઉં. પણ આપલો ગુનો માફ કર્યો ને ?’

‘હા ક્યો.’

આ બનાવ બન્યાને અઠવાડિયા પછી એક દિવસ સાંજે વ્રજબાણુ છોકરાને બહુવાલા ગયા ત્યારે જોયું તો છોકરાને તાવ આવેલો હતો. તેથી તેની પાસે બેસી થોડીવાર વાતોચીતો કરીને તેણી પાછા ફર્યા. રસ્તામાં જરા કામ હતું, તે પતાવીને તેણી ઘેર આવ્યા ત્યારે રાતના નવ વાગ્યા હતા. તેણી ખડકીના બારણે પહોંચ્યા હશે એટલામાં જ એક મોટરગાડી આવીને ત્યાં ઊભી રહી.

વ્રજબાણુએ નવાઈ પામી જોયું તો અગ્રેષ્ઠ પોશાકવાળો એક બંગાળી યુવક, મોટરમાંથી કાતરી, એક બનેલીકનેલી યુવતીને કોતારવામાં મદદ કરી રહ્યો હતો. તે યુવતી બીજી કાઠ નહોતી, પણ તેમની જ પત્ની ઉપારાણી હતી. આવી રીતે એક પરપુરુષની સાથે પોતાની પત્નીને મોટરમાં જોડીને, વ્રજબાણુનું આખું શરીર રોપથી સળગી કોડ્યું.

જામ્યે બનીને વ્રજબાણુ ત્યાં જ ઊભા રહી ગયા. ઊભા ઊભા નો લોકાળી સામે જોઈ રહ્યા. તેમની આંખોમાંથી તે વખતે જાણે આગ વરસી રહી હતી.

નોંચે કોતરતાં જ ઉપાતી નજર પતિની ઉપર પડી. તેમની સામે જોઈ બિલકુલ સ્વાભાવિક લાગે તેણે કહ્યું : ‘આહ—સારું થયું, તમારી સાથે વાતચીત કરવા સારું મિસ્ટર લાલિટી ક્યારના ઉતાવળા થઈ રહ્યા છે. મેં કહ્યું કે અત્યારે તો તેણી ઘેર નહિ હોય, તમે કાઠ બીજાં દિવસે બીજાં વખતે આવજો. પણ તમે આવી ચડ્યા તે સારું જ થયું. તેણી જાણી બેલા કિલ્લા લાઈ છે—મિસ્ટર લાલિટી. પછી લાલિટી સાંજેની સામે જોઈ તે બોલી : ‘આ મારા પતિ, પ્રેમીસર એટલું.’

વાલિડી સાહેબ તરત જ વજ્યાણુની સાથે શેકડેન્ડ કરી બોલ્યા :
‘હા-હુ-હુ-ચર !’

—અને એમના મોઢામાંથી ભક કરતી દાડની ગંધ નીકળીને
વજ્યાણુના આંખમાં નસકોરામાં ભરાઈ ગઈ.

મનના અણગમો મનમાં દાખી વજ્યાણુ બોલ્યા : ‘આવો, મિસ્ટર
વાલિડી, ઘરમાં પધારો.’

વાલિડી સાહેબે કામિ કિયેકભરી જ્ઞાપામાં ક્ષમા માગી, વજ્યાણુની
સાથે કરી શેકડેન્ડ કરી, ઉપાની સામે જોઈ ટોપી ઊંચી કરી, મોઝરમાં
ચડી વિદાય થઈ ગયા.

પત્નીની સાથે વજ્યાણુએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.

ઉપાએ કહ્યું : ‘હાં રે, આજે કંઈ વહેલા પાછા ફર્યા !’

મનમાં મનમાં વજ્યાણુ બોલ્યા : ‘જોઈ અણવડ પડી શું ?’ પણ
પ્રત્યક્ષ તો, વહેલા પાછા આવવાનું ખરેખરું કારણ તેમણે કહ્યું.

પત્નિને વધારે પડતા ગંભીર જોઈ ઉપા બોલી : ‘તમારી રજા વગર
એ લોકોની સાથે સિનેમા જવા ગઈ તેથી તમને જોડું લાગ્યું છેને ?’
પણ શું કરૂં ? તમારા ગયા પછી એવા દિવિ આવી લાગી. મેં જવાની
ના તે ના જ કહ્યો, પણ એ કામ રીતે છોડે નહિ. ઉવટે મેં કહ્યું :
‘જી, એકદોકલ સ્ત્રી, કામ પુરુષના સાથ વગર, ગમે ત્યાં ફરે
તો એમને પગલ નથી.’ એના દિવિ કહે, ‘એ વાંધા હોય તો ગભરાવાનું
કારણ નથી. મારા ભાઈ થોડા વિચાર થયાં લોકોરથી આવ્યા છે,

તેજો સિનેમાની બહાર આપણી રાહ જોશે, તું ચાલ. આવું સાંભળ્યું એટલે હું ગઈ. સિનેમા જોયા પછી, ઘેર બેલાને ઉતારી દઈ મિસ્ટર લાલિટી મને આવી પહોંચાડવા આવ્યા હતા.

વ્રજ્યાબુએ ગંભીર ભાવે પૂછ્યું : 'તેજો લાહોરમાં રહે છે નહીં શું! કુટુંબ સાથે ?'

'ના, હજી તેમનાં લગ્ન થયાં નથી.

'શું કરે છે, ત્યાં ?'

'ગારીસ્ટરી કરે છે. ખૂબ કમાય છે.'

'ઓહ !'—બોલી વ્રજ્યાબુ ચૂપ થઈ ગયા.

પતિના રંગદંડ જોઈ ઉપાને પણ જરા રોષ થયો. તેને થયું કે એવો તે મેં શો ચુનો કરી નાખ્યો છે કે આટલું મોં ચડાવે છે ? રીસમાં ઉપાએ એ દિવસ પતિની સાથે શાંતિથી વાત પણ કરી નહિ.

થોડા દિવસ પછી, એક દિવસ ઉપા કાઠિ લાસમાં જવા માટે કપડાં પહેરતી હતી. વ્રજ્યાબુ પણ જવાના હતા, તેજો પણ કપડાં બદલતા હતા. એવામાં ઉપાએ એક અતરતી નવી શીશી કાઢી. પોતાના કપડાંમાં સારી પેઈ અતર છાંટી, પછી પતિના રૂમાલમાં બેચાર ટીપાં નાંખી ઉપાએ કહ્યું : 'કેવી સુગંધ છે, હાં !'

વ્રજ્યાબુએ સંઘીને કહ્યું : 'લાલ—સુદેર !' પછી શીશી લાથમાં લઈને અતરતી નામ લાગ્યું. ને કહ્યું : 'અતરતી'નું કીમતી લાગે છે. કેટલામાં લીં ?'

ઉપાએ જરા ખચકાઈ જવાખ દીધો : મોટી શીશીની બહુ કિંમત પડે છે. પણ આ નાની છે. આની કિંમત ઓછી છે.’

‘તોયે કેટલી હશે?’

ઉપા પગવાર વિચાર કરી બોલી : ‘સાડાત્રણ રૂપિયા.’

બનાવેલી ગતિ અકળ છે. ઉપડી વાત થયા પછી એ જ દિવસમાં વ્રજબાબુ પેલા હોકરાને લણાવવા ગયા ત્યારે તેના મેજ ઉપર તેમણે એક અત્તરની શીશી જોઈ. ઉપાએ ખતાવેલી તેવીજ એ શીશી હતી; પણ એના કરતાં બમણી મોટી હતી.

શીશી હાથમાં લઈ વ્રજબાબુએ કહ્યું : ‘અફસુસ આ અત્તર!’

હોકરાએ કહ્યું : ‘જી હા, અને કિંમત પણ એવી છે.’

‘કેટલી કિંમત હશે આ ?’

‘છત્રીસ રૂપિયા.’

વ્રજબાબુએ નવાઈ પામી કહ્યું : ‘હું ? શું કહેા હા ? છત્રીસ રૂપિયામાં માત્ર આટલું અમથું અત્તર?’

હોકરાએ કહ્યું : ‘જી હા, લડાઈમાં તો કિંમત આથી થે વધી ગઈ હતી. પણ હમણાં જરા ઓતરી છે.’

વ્રજબાબુએ કહ્યું : ‘મેં આની નાની શીશી જોઈ છે.’

‘જી હા— નાની શીશી પણ આવે છે. તેની કિંમત ઓત્રીસ રૂપિયા પડે છે.’

વ્રજબાણુ આજળ કંઈ બોલ્યા નહિ. પોતાનું કામ પૂરું કરી તેણે ઘેર પાછા ફર્યા. અતર કે તેની કિંમત રિપે તેમણે સ્ત્રીની સાથે કંઈજ વાત કરી નહિ.

મહિનાની અધવચ વ્રજબાણુ વિચારમાં પડી ગયા કે દોઢસો રૂપિયા મહિને કમાનારા અપ્યાપટ્ટની સ્ત્રી, એવીસ રૂપિયા આપીને અતરની શીશી ખરીદી લાવે એ કેવું કહેવાય ! તેમને થયું કે એવા અડવાડિયામાં ઉપા જરૂર કહેવાની કે પૈસા ખૂટી પડ્યા છે. વળી ક્યાંક દેવું કરવા દોડવું પડવાનું.

પરંતુ મહિનો પૂરો થઈ ગયો, ઉપા કરું બોલી નહિ.

ઉપા આખો દિવસ મોં ચડાવીને ફરે છે, પતિની સાથે સંતિથી વાત પણ કરતી નથી. કોઈ કોઈ વાર નાટક જોવા જાય છે, કોઈ વાર સિનેમા જોવા જાય છે, બધી વખતે પતિને પૂછતી પણ નથી. કોઈ વાર કહે છે કે પ્રતિમા દિવિની સાથે ગઈ હતી. તો કોઈ વાર વળી ખીજી કોઈ સહિયરનું નામ દે છે. હસીલ કરે છે કે તમે સતના દસ દસ વાગતા સુધી બહાર રહેો છો, પછી ઘરમાં મારો એકબીનો વખત કેવી રીતે જાય ?

આ સાંભળી વ્રજબાણુ હા કે ના કરું જ કહેતા નથી. તેણે પણ મોં ચડાવી મૂળા બેસી રહે છે.

: ૩ :

આવી રીતે એકાદ મહિનો વીત્યો. એટલામાં માની માંદગીના સમાચાર સાંભળી ઉપાએ થોડા દિવસ પિયર જવાની ઇચ્છા જણાવી. જળપાણુએ તરત હા કહી.

ઉપા ભવાનીપુર ગયાને થોડા દિવસ થયા હશે એટલામાં એક દિવસ સવારે જળપાણુને, 'કોઈ અગ્નિપ્રયા' હસ્તાક્ષરથી લખાયેલા સરનામા વાળો એક કાગળ મળ્યો. પરખીડિયું ખોલીને લખનારની સહીની તપાસ કરતા, સહીની જગ્યાએ આવું લખેલું માલમ પડ્યું: 'આપનો એક શુભેચ્છક મિત્ર.'

એ નનામા કાગળમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું:

મહાશય,

લોકો કહે છે કે પાર વરસ પંતુછગીરી કર્યા પછી માણસ લુહિ ખોઈ ખેસે છે તે બંધેડો બની જાય છે. તમે તો આનાથી અડધા વરસ પછી પંતુછગીરી કરી નથી,—તેમ છતાં તમારી આવી દુર્દશા કેમ ?

આપે શું કશું દેખાતું નથી ? આપની રસવતી વિલાસિની પત્ની કેટલી લીલાઓ રચી રહી છે તેની શું તમને કશીયે ખબર નથી ?

તે નાટક સિનેમા જોઈને ઘેર આવે ત્યારે આપે જરા પૂછવાની જરૂર છે કે, ખેલમાં શું જોઈ આવી. કહે જોઉં. પછી એના જવાબના સાચા ખોટાપણાની તપાસ કરવાનું આપનું કર્તવ્ય છે.

મરવા દો એ વાત. પણ એના હાથમાં ચોવિસ રૂપિયાની કિંમતની અત્તરની શીશી જુઓ, અથવા ત્રીસ રૂપિયાની ખનારસી સાડી એના શરીર ઉપર જુઓ, અથવા એના ગળામાં હેમિફ્રન જોન્ડ કુપનીના સાતસો રૂપિયાનો હાર જુઓ, તો પણ શું તમને એને પૂછ્યું જોઈએ નહિ કે મેં તો તને આ આણી આપ્યાં નથી, તો તું હાવી ક્યાંથી ?

વધારે કંઈ લખવા ઈચ્છતો નથી. પણ આંખ કાન ઉઘાડી રાખજો અને જુદા ચાલુકા પડિતનું વચન જૂલસે નહિ કે આવી સ્ત્રીની સાથે ઘર કરીને રહેવું એ સાપવાળા ઘરમાં રહેવા ખરાબર છે, અને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે જો હારા (પરત્રી) મો તો ખરો કરવો પડે તો તે પણ કર્તવ્ય કર્મ છે. એજ

લિ.

આપનો એક શુભેચ્છક મિત્ર

કાગળ પાંચાને વળખાણના શરીરનું લોહી ગરમ બની ઉઘળા મારવા લાગ્યું. માથું જોરથી ભમવા લાગ્યું. ઉપાની અત્તરની નાની શીશી તો તેમણે જોઈ જ હતી. એ શીશી ઉપાએ પોતે ખરીદી નહોતી એ પણ ચોકકસ હતું. કારણકે તેણે જ જો તે ખરીદી હોત તો

તેની કિંમત યોવિસ રૂપિયાને બદલે સાડા ત્રણ રૂપિયા ન જ કહેત. તેણે માત્ર કિંમતનો તુલના લખાવ્યો હતો. પરંતુ પેલી બજારમાં સાડી અને હેમિસ્ટન કુર્ચીનો હાર વજ્રાણુઓ હજી જોવા નહોતો. પરંતુ એ બને હોવાં તો જાણ્યો જ. કારણકે જે માણસે અતરંગી શાશીની વાત સાચી લખી છે તેણે સાડી અને હાર વિશે પણ સાચું જ લખ્યું હોવું જોઈએ. વળી ઉપાખી પાસે ચોટલા પેસા નથી કે તે પોતે આવી ચીજો ખરીદી શકે. આનો અર્થ એ કે પત્રમાં જેનો ઇશારો કરેલો છે તે ઉપાખી લીલાણીના સોપની તરફથી જ આ બધી ચીજો બેદ મળેલી હોવી જોઈએ. કેણુ હશે એ વ્યક્તિ? પેલો અકકરમી લાલિડી હશે? પત્રમાં ચોખ્ખો ઇશારો કરેલો છે કે તે નાટક સિનેમામાં જવાનું કહે છે તે બધું જ કેવળ જૂઠું છે—તે ક્યાંક ચીજો જ જાણ છે ને પોતાના પ્રેમપાત્રને મળે છે.

વજ્રાણુ મનમાં મનમાં બોલેલાં લાગ્યાં : ‘સાપવાળા ઘરમાં રહેવા બરાબર છે’ એમ કહીને પત્ર લખનારે મને ચેતવ્યો છે. તો શું મારે છવ લેવાની પણ આ પાપણીની મતલબ હશે? તો નવાઈ નહિ, કારણ કે લાલિડી કુવારો છે, અને હું મરી જાઉં તો એમનાં પુનર્લગ્ન થઈ શકે.

‘આવા સંજોગમાં મારે શું કરવું? એનું ખૂન કરી પાપનો યોગ્ય બદલો લઈ દર્શીને માંચડે લટકું? કે સંસારને ત્યાજ કરી સંન્યાસી બનું?’

પિતલકોડ મંગાવી ખૂનને લગતો કાવો વાંચવા બેઠો તે વખતે વજ્રાણુના મનની આવી અવસ્થા હતી.

: ૪ :

આવી સીતે કંઈ કંઈ ચિંતામાં વળખાણના દિવસો પસાર થયા લાગ્યા.

ઝોટલામાં કોલેજમાં સમાચાર આવ્યા કે પ્રેસિડન્ટ વિદ્યાપીઠમાં બંધાણી
લાખા શીખવવા માટે કોઈ અધ્યાપકની જરૂર છે, અને કોઈ લાંચક
માણસને પસંદ કરી મોકલી આપવાની કલકત્તા વિદ્યાપીઠને વિનંતિ થઈ છે.

આ સાંભળી વળખાણને થયું કે જો આ કામ મળી જાય તો
બધા સવાલનો ઉકેલ આવી જાય, સ્ત્રીનું ખૂન પણ કરવું પડે નહિ,
અને પોતાને સંન્યાસી પણ બનવું પડે નહિ. સ્ત્રીને પિયરમાં રાખી,
વિલાસત જવું, પછી પાછા આવવું જ નહિ—પત્યું.

અનેક પ્રમાણપત્રો ભેગાં કરી વળખાણ વિદ્યાપીઠના ઉપકુલપતિને
મળ્યા. ઉપકુલપતિએ કહ્યું: આ જમાના વધારે ઉમેદવારો નથી.
દેશ છોડી, પુત્ર પરિવારને છોડી, પ્રાઈલાઓ વખત વિલાસતમાં જઈને
રહેવા તૈયાર થતું નથી. માત્ર પ્રેસિડન્ટી કોલેજનો એક પ્રેફેસર આ

જવાની ઉમેદવારી નોંધાવી ગયો છે. મેં એને વચન આપ્યું છે કે તેને મોકલીશ. એની પોતાની તો ખૂબ જ ઇચ્છા છે, પરંતુ હમણાં સાંભળ્યું કે પતિની વિલાયત જવાની વાત સાંભળી એની સ્ત્રીને શીટ આવવી શરૂ થઈ ગઈ છે, એનાં બીજાં સમાવડાણં પણ એનો ખૂબ વિરોધ કરી રહ્યાં છે. એટલે તેઓ જો નહિ જાય તો હું જરૂર તમને જ મોકલીશ.’

વજ્રખાત્રુ મનમાં મનમાં બોલ્યા: ‘મારી સ્ત્રીને શીટ આવવાની નથી. પછી ઉપકુલપતિનો આભાર માની, પ્રણામ કરી તેઓ છૂટા પડ્યા.

બીજે જ દિવસે ઉપકુલપતિએ વજ્રખાત્રુને બોલાવ્યા.

વજ્રખાત્રુ આવતાં જ તેમણે કહ્યું: ‘મુદરથ જઈ શકે તેમ નથી. તમે તૈયાર છો?’

વજ્રખાત્રુએ કહ્યું: ‘જી હા. ક્યારે જવાનું છે?’

‘જેમ અને તેમ જલદી. પરમદિવસે વિલાયતનો મેલ કલકત્તાથી ઊપડે છે. એટલા થોડા વખતમાં તો કદાચ તમે તૈયાર નહિ થઈ શકો, પણ તે પછીના મેલમાં, એટલે કે આજથી નવમે દિવસે તમે ઊપડી શકશો ખરા?’

વજ્રખાત્રુએ કહ્યું, ‘જી હા, ઉપડી શકીશ.’

પછી ઉપકુલપતિએ વજ્રખાત્રુને નિમણૂકનો પત્ર તથા પ્રવાસખર્ચ વગેરે ક્યાં મળશે તે બતાવી દીધું અને એક કાગળ લખી તેમના હાથમાં આપ્યો.

વજ્રખાત્રુએ એ જ દિવસે સહ વગેરે શિવડાવવાનો એકાદર આપ્યો. પછી સ્ત્રીને તેડાવવા બવાની પુર માથુસ મોકલ્યો. એને બધી વાત કરી, એના ભરણપોષણની કંઈક વ્યવસ્થા કરી, હમેશને માટે એની વિજ્ઞાપ લેખને તેમનો હેતુ હતો.

: ૫ :

બીજે દિવસે ઉપા પતિને ઘેર પાછી આવી. તે વખતે બાર વાગ્યા હતા. પતિને ઘરમાં જોઈ તેણે પૂછ્યું: 'આજે તમે કોલેજમાં નથી ગયા શું?'

વ્રજબાબુએ કહ્યું: 'ના, મારી અહીંની નોકરી પૂરી થઈ ગઈ છે.'

ઉપાએ નવાઈ પામી પૂછ્યું: 'પૂરી થઈ ગઈ છે એટલે શું?'

જવાબમાં વ્રજબાબુએ વિલાપતમાં પોતે નોકરી લીધાની વાત કહી.

ઉપાએ કહ્યું: 'આ શું! એકલા એકલા આટલું ખર્ચ નક્કી કરી નાખ્યું? મને જરા પૂછ્યું સુધાં નહિ?'

વ્રજબાબુના મોં પર પળભર એક મ્લાન હાસ્ય પ્રસરી ગયું. પછી તેણે બોલ્યા: 'આ તો વ્યક્તિત્વવાતંત્ર્યનો જમાનો છે ખરોતે! આ જમાનામાં પતિ પત્ની એક બીજાના કબજામાં નથી!'

‘એટલે ?’

‘એટલે સ્ત્રી પોતાની મરજી પ્રમાણે ફાવે તે કરી શકે છે, તેમાં રૂકાવટ કરવાનો પતિને કંઈ અધિકાર નથી. અને પતિ પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે કામ કરી શકે છે એમાં સ્ત્રીનો અભિપ્રાય પૂછવાની જરૂર નથી.’

ઉપા કેટલીકવાર સુધી અનિમેષ નયને પતિના મોં સામે જોઈ રહી. પછી શ્લેષમાં બોલી : ‘વિલાયત જવાનું’ નામ લેતાં એકદમ આટલા ઉદાર બની ગયા ?’

મજબૂતીએ પણ તેવા જ સ્વરમાં જવાબ દીધો : ‘જેમને વિલાયત જવાની કલ્પના થે નથી, તેવાયે કેટલાંક માણસોં આના કરતાં વધારે ઉદાર બની ગયાં હોય છે !’

ઉપાએ કહ્યું : ‘આ મને ઉલ્લેખીને બોલો છો ?’

મજબૂતીએ કહ્યું : ‘તું સમજે તે ખરું !’

આ સાંભળી ઉપાની આંખો જલજલ કરતી જલકાઈ પડી. ધીરેધીરે તે ત્યાંથી જતી રહી, અને બારી પાસે જઈ, બે હાથે મોં ઢાંકી રડવા લાગી.

મજબૂતી મનમાં મનમાં બોલ્યા : ‘નાટકમાં જેડાઈ જશે તો, પહેલા નંબરની અભિનેત્રી થઈ શકશે તું !’

પરંતુ આજ લગીની મમતા, ધીરે ધીરે તેને સ્ત્રીની તરફ ખેંચતી હતી. તેથી ઉપાના મોં પરથી હાથ હોડાવવાનો પ્રયાસ કરતાં તેણે કહ્યું : ‘તે, એમાં આટલું રુચે છે શું કરવા ?—આલ આલ, શાંતિથી જરૂર વાત કરી લઈએ.’

‘પરંતુ ઉપા એકદમ ભડી નહિ, તેને ખૂબ મનાવવી પડી.

છેવટે બંને જાણે ‘શાંતિ’થી વાતચીત શરૂ કરી.

પ્રજાપાણીએ કહ્યું : ‘માત્ર એક જ અડવાડિયું હવે હું દેશમાં છું. મારા ગયા પછી તું તારી માની સાથે રહીશ ને?’

ઉપા જોરથી માથું હલાવી બોલી : ‘ના.’

પ્રજાપાણીએ કહ્યું ‘તો? ક્યાં રહેવું છે તારે?’

‘ક્યાંય રહેવું નથી.’

‘કંઈ સમજાયું નહિ.’

‘કાં તો હું તમારી સાથે આવીશ, કે પછી તમને જે જવા નહિ દઉં. મૂંઝ તમારી વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની થિયરી. એ થિયરીના માથામાં ગોઠું મારું—’

પ્રજાપાણી જરા વિચારમાં પડી ગયા. મોઢે પતિ વિયોગનું દુઃખ દેખાડી, સ્વેચ્છાચારિણી પોતાને મળનારી સ્વતંત્રતાના આનંદને ઢાંકવાનો અભિનય કરતી હોય એવું તો આ નથી લાગતું.’

તેથી તેણી બોલ્યા : ‘તારે મારી સાથે આવવું છે, અથવા તો, મને જે જવા નથી દેવો એમને? આ તું સાચું બોલે છે, ઉપા?’

ઉપાએ કહ્યું : ‘તો હું જૂઠું બોલું છું એવું ધારવાનું તમને કંઈ મારજી મળ્યું છે?’

વજ્રબાણએ એકદમ બોલી નાખ્યું: ‘મળ્યું છે. તું જ વિમારી જોને, આ બે ત્રણ મહિનામાં તું મારી આગળ ફેટલી વખત જૂઠું બોલી છે!’

આ સાંભળી ઉષા એકદમ ચમકી ગઈ. તે નીચું મોં કરી બેઠી બેઠી વિચાર કરવા લાગી કે હમણાં હું પતિની આગળ શું જૂઠું બોલી છું.

વજ્રબાણએ કહ્યું: ‘બોલ, બોલ, ચૂપ કેમ બેઠી?’

ઉષા ભયભીત ભાવે બોલી: ‘હા, એકાદ બે વખત બોલી છું ખરી.’

વજ્રબાણએ કહ્યું: ‘બોલી છે ને, ફીક. તો હવે હું તને જે કંઈ પૂછું તેના જાવો જવાબ આપીશ?’

ઉષાએ કહ્યું: ‘આપીશ, પૂછો!’

વજ્રબાણએ કહ્યું: ‘પેલે દિવસે તેં મને એક અતરની શાશી બતાવી હતી એ યાદ છે? એની કિંમત શું સાચે જ સાડા ત્રણ રૂપિયા છે?’

ઉષા નીચું જોઈ બોલી: ‘હા, એની કિંમત ચોવીસ રૂપિયા છે.’

વજ્રબાણએ કહ્યું: ‘વારુ, હવે તું સાચું બોલી. ફીક, તો તારી પાસે એવાં કંઈ ઘરેણાં કે લૂગડાં છે ખરાં, જે મેં તને બાણી આપ્યાં નથી, અને મેં કદી જોયાં સુદાં નથી?’

ઉપા બેઠી : 'હા, છે.'

'મને ખતાવીશ એ 'મધુ' ?'

'રહેા, ખતાવું.'

આમ કહી ઉપા ઊઠી. પોતાની દુઃખ ઉધાડી તેમાંથી એક સુંદર જરીજરતની ખનારસી સાડી કાઢી લાવી, પતિની સામે મેજ ઉપર મૂકી તે બેઠી : 'મારી આ સાડી મેં હજી તમને ખતાવી નથી.'

વજખાણુએ તેને હાથ પથ અડકાડયો નહિ. માત્ર પૂછ્યું : 'કેવી સાડી છે આ ?'

'ખનારસી'

'કેટલાની છે ?'

'ત્રીસ રૂપિયાની.'

'વજખાણુએ કહ્યું : 'હા. બીજી કંઈ છે ! ધરેણું બરેણું ?'

'છે, એ પણ ખતાવું છું.'

આમ કહી ઉપાએ પોતાની ધરેણાંની પેટીમાંથી એક મખમલની દાખડી બહાર કાઢી, ઉધાડી પતિની સામે મેજ ઉપર મૂકી. સરજના પ્રકાશમાં હાર અમમી ઊડયો.

વજખાણુએ એ હારને હાથ સુધા અડકાડયો નહિ; પરંતુ દાખડીની બહાર સોનેરી અક્ષર હેમિલ્ટન એન્ડ કંપનીનું નામ

હાથેલું તેમણે વાંચી લીધું. પછી પૂછ્યું: ‘આ કેટલાનો છે?’

ઉપાએ તરત જ કહ્યું: ‘સાતસો રૂપિયા.’

મજબાણુએ કહ્યું: ‘હું—હવે છે કંઈ?’

ઉપાએ કહ્યું: ‘ના, તમારાથી છૂપું મારી પાસે હવે બીજું કંઈ જ નથી.’

બંને થોડી વાર ચૂપ રહ્યાં.

પછી ઉપા બોલી: તમે ‘મને જે પૂછ્યું’, તેના મેં સાચેસાચા જવાબો આપ્યા છે. હવે મારા એક સવાલનો સાચો જવાબ આપશો?’

‘પૂછ.’

‘મારી આ સાડી, હાર અને અત્તર વિષે તમે આવી રીતે મારી જડતી કેમ લીધી એ કહેશો?’

મજબાણુએ જવાબમાંથી પેલો નનામો કાગળ બહાર કાઢી, ઉપાના હાથમાં મૂકી કહ્યું: ‘આ કાગળ વાંચવાથી તને બધું સમજાઈ જશે. અને, તને છોડીને હું કેમ વિલાયત જવાનું કરું છું તે પણ સમજાશે.’

ઉપા એક શ્વાસે કાગળ વાંચી ગઈ. પછી કાગળ દૂર ફેંકી દઈ, બે હાથે મોં ઢાંકી ફરી રડવા લાગી. મજબાણુ આભા બની આ બેઠો રહ્યો.

થોડી વાર પછી, ઊંચું બેઠો, ઉપા રડતી રડતી બોલી: ‘ઠીક થયું, મને યોગ્ય જ સગ્ન થઈ છે. પતિની આગળ બૂઠું બોલવાની, અને પતિથી છુપાવીને કામ કરવાની સગ્ન આટલી બારે હશે તે હું પહેલાં

બાલુની નહોતી. ચનાર હવું તે થઈ ગયું. હવે—હમણાં જ ઝોક ટેકસી બોલાવો. અને તમે મારી સાથે લવાની પુર ચાલો. આ હાર, આ સાડી અને આ અત્તર માને બતાવી તમે એને પૂછજો કે હું આ બધું ક્યાંથી લાવી છું. અને તમારી પેલી મઠી નેતરની લાકડી પણ સાથે લઈ લેજો.’

વજબાણુ નવાઈ પામી બોલ્યા: ‘કેમ?’

‘જેણે આ નનામો જૂઠો કાગળ તમને લખ્યો છે તે માણસ પણ હું તમને દેખાડી દઈશ. તમે તેને ફટકારજો—ખૂબ ફટકારજો—છ મહિના લગી પથારીમાંથી ઊઠી ન શકે એવો. એને લીધે તમારે જેલમાં જવું પડે તોયે જજો. તમે જેલમાંથી પાછા આવતીને મળશે એ આશાએ હું જીવતી રહીશ, અને તમારો સંસાર અક્ષય રાખીશ.’

વજબાણુએ વ્યાકુળ બની પૂછ્યું: ‘કોને? કોને મારવાનું કહે છે?’

‘એ સત્યને.’

‘સત્ય કોણ?’

‘એ મારા બાપના ઘરની પાસે રહે છે. નાનપણથી એ મને ત્રાસ આપે છે. મારાં લગન નહોતાં થયાં ત્યારનો. આજે પણ, હું પિયર જઈ છું ત્યારે મારી સાથે છૂપી રીતે વાત કરવા ફાંફાં મારે છે—માને મેં બધી વાત કરી દીધી હતી. પહેલાં એ અમારા ઘરમાં, ઘરના દીકરાની પેટે આવતો જતો પણ મા એ એનો પગ બંધ કરી દીધો. કશું ન ચાહ્યું ત્યારે એણે મારું સત્યાનાશ વાળવાનો આ ઘાટ

ધડ્યો છે. હાથ ! કેવો હરામખોર છે, કેવો શયતાન છે ! ચાલો તમે, એના પાપનો અદલો એને આપવાનો છે, ચાલો. માર ખાધને એ પડી જાય મોટેલે હું આ મારા કોચી એડીના જૂટ વડે તણ લાતો એના મોઢા પર ચોડી દદશ. હં, ચાલો, ચાલો !'

બોલામાં બોલામાં ઉપા ગોડીને કોબી થઈ ગઈ. એની આંખનાં આંસુ હવે મુકાઈ ગયાં હતાં, અને આંખોમાંથી હવે તણખા ખરતા હતા, એનું શરીર થર થર ધ્રૂંગતું હતું.

મગખાણુઓ મદા મહેનતે એને શાંત પાડી. પછી બેતણુ પ્રશ્નો પૂછીને એની પામેથી તેમને જે જાણવા મળ્યું તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે—

‘હમ થતાં પહેલાં સત્યની અશિષ્ટતા સંબંધી ઉષાએ માત્ર માને બધી વાત કરી હતી, બીજા કોઈને કશું જ કહ્યું નહોતું. તે સાંમળી માને ગુસ્સો ચડ્યો હતો અને તેમણે સત્યને એકાંતમાં બોલાવી ખૂબ ખંખેરી નાખ્યો હતો. અને ઘરમાં પણ દેવાની તેને મનાઈ ફરમાવી હતી. પછી ઉપાના હમ થયાં, સત્ય પણ પરણી ગયો. બેતણુ વરસ સત્ય ઉપાના આપને ઘેર આવ્યો નહિ, પણ તેની સ્ત્રી આવતી, ઘરની બીજી સ્ત્રીઓની સાથે વાતોચીતો કરતી, પાના પણ રમતી—અને હવે ઉપાના આવ્યા પછી, ખેંરીને બોલાવવાના બહાને, સત્યે એના ઘરમાં આવજા કરવા માંડી હતી. થોડા મહિના પહેલાં ઉષા પંદર દિવસ પિયરમાં જઈને રહી હતી; તે વખતે ફરી સત્યે પહેલાંના જેવું આચરણ કરવા માંડ્યું હતું. ઉષાએ ફરી માને બધી વાત કરી દીધી, અને ફરી માએ સત્યનો પણ ખંધ કરી દીધો. આ વખતે ઉષા પિયર ગઈ ત્યારે એક દિવસ માની સાથે તેને કંઈ કંઈ વાતો થઈ હતી. પોતે એકલી કે ફક્ત સહિયરની સાથે નાટક સિનેમા જોવા જતી.

એથી વળ્યાણુ નાખુશ થતા, એક દિવસ પ્રતિમાના ઘરનાંની સાથે સિનેમા જોવા ગઈ હતી, અને પાછાં વળતાં પ્રતિમાનો લાઇ તેને ઘેર મૂકવા આગ્યો હતો, ગાડીમાંથી ઝોતરનાં જ પતિનો બેઠો થઈ ગયો હતો, અને આને લીધે ફટલાક દિવસ લગી પતિપત્ની વચ્ચે રીસામણાં ચાલ્યાં હતાં, આ બધીયે વાત ઉપાગે માને કહી. માએ એ સાંભળી એને ખૂબ જ ડર્યા આપ્યો. આ વખતે સત્યની સ્ત્રી ત્યાં બેઠેલી હતી. તેણે એ બધી વાત ઘેર જઈને પોતાના પતિને કહી હોવી જોઈએ. તે પછી પેલો દાર, પેલી સાડી અને પેલી અત્તરની શીશી છ મહિના પહેલાં માની સાથે રહી ત્યારે લીધાં હતાં એ વાત તેણે પતિને કહી. આપના મૃત્યુ પછી, માએ તેને છૂપી રીતે પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. એ પૈસામાંથી લાઈઓની મદદથી ઉપાગે એ શીશી, એ સાડી અને એ દાર વેચાતો લીધો હતો. સત્યની સ્ત્રીએ એ બધી ચીજો જોઈ હતી, એની કિંમતની પણ તેને ખબર હતી, અને પતિનો ડર્યા આવો ન પડે માટે ઉપા તે પતિને અતાવવાની નથી એ વાત પણ તેણે જાણી લીધી હતી. બધીયે વાત, પછી તેણે સત્યને કહી હોવી જોઈએ. આ તક લાઇમાં આવતાં સત્યે, આ બધો પત્ર લખી પોતાનું વેર વાગવાનો લલકટ પ્રયત્ન કર્યો હતો એ વિષે કશી જ શંકા નહોતી.'

બધી વાત સાંભળી વળ્યાણુએ હાસ કરી શ્વાસ હેંડા મૂક્યો.

ઉપા બોલી, 'જો રે, તમારા પગમાં પડે, આ સાડી, આ દાર, આ શીશી અને આ ચતુનો કાગળ લઈ તમે હમણાં જ માની પામે જાઓ અને તેણી એ જોઈ શું કહે છે તે સાંભળી આવો. હું અત્યંત ઘેર જ બેસી છું.'

વળ્યાણુએ કહ્યું, 'ના, હવે એવી જરૂર નથી તારા બોલ પર મને વિશ્વાસ છે.'

ઉપાળે ખૂબ હાં કરી. પણ વજબાણુ કેમે એ તપાસ કરવા તૈયાર થયા નહિ.

પછી વિલાયત જવું કે ન જવું તે વિષે ચર્ચા ચાલી. છેવટે એકું નક્કી થયું કે અને જણે જવું, પરંતુ હંમેશને માટે નહિ. પાંચેક વરસ ત્યાં રહી, ફરી પાછું દેશમાં આવવાનું દરાવ્યું. તે વખતે આની કાષ્ટ પ્રોફેસરશિપ મેળવી લેવાને શી વાર લાગવાની હતી ?

વિલાયત જવા ઉપડવાને આગલે દિવસે અને જણુ ભવાનીપુર મળવા માટે ગયાં. ઉપા પેટ્રી સાડી, અને પેલો હાર પહેરીને જ આજે પતિની સાથે મોટરમાં બેસી હતી.

પતિનું પુનર્લભ

:૧:

પુલીન બાથુની ઉમર માત્ર પંદર વરસની હતી, ત્યારે જ એક દશ વરસની છોકરી સાથે તેમનાં લગ્ન થઈ ગયાં હતાં. અત્યારે તેમની ઉમર ત્રીસની હતી, અને તેમનાં પત્ની સુશીલાસુન્દરીની ઉમર પચીસની હતી. પરંતુ હજી પણ એ દમ્પતીને સંતાનનું મુખ જોવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું નહોતું. આથી બંનેનાં મન બહુ ખિન્ન રહેતાં હતાં. તેમાંયે સુશીલાનું વધારે.

પુલીન બાથુ ગામડા ગામમાં નાના સરખાં જાગીરદાર હતા. ગામડા ગામમાં રહેતા હતા, પણ પોતે બાંમડીઆ નહોતા. કારણ કે, ગામ કલકત્તાથી બહુ દૂર નહોતું. રેલ્વેસ્ટાંડીમાં માત્ર પાંચ છ કલાકનો રસ્તો હતો. અને લગ્ન પછી કલકત્તા ગયા હતા અને થોડું થોડું ભણી ચિર. સૌ. ૪]

કરીને સભ્યતા શીખવાની તક લીધી હતી. પરંતુ તેમનાં પત્ની સુશીલા-
સુંદરી બિલકુલ ગામડિયણ હતી.

સગાં સંબંધીઓ, પાડપાડાશીઓએ જ્યારે જોયું કે સુશીલા
થીસ વરસની થઇ તોયે હજી તે માતા બની નથી, ત્યારે તેમણે તેને
'વાંઝણી' કહેવા માંડી. ઘણા ખુલ્લે ખુલ્લું કહેવા લાગ્યા કે પુત્રીને
પરણું જોઈએ, નહિતો એના વંશવેલો નાખૂદ થઇ જશે.

પુરુષો કહેવા લાગ્યા: પુત્રીને જો ખરીબી બીકે ફરી પરણવાની
ના કહેતા હોય, અને એમ કરીને, પિંડદાનની આશા પર
પાણી ફેરવતો હોય તો એના જેવો નરસખ આ દુનિયામાં બીજો
કોઇ નથી એમ કહેવું જોઈશે. દુનિયાની ગતિરીતિ જોઇને વૃદ્ધ અનેક
સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી કે પોતાના સ્વાર્થને માટે પતિને ફરી પરણવા ના
દેવો એ સુશીલાનું કૃત્ય બહુ નિંદવાપાત્ર ગણાય. આજે જમાનો કેવો
બગડી ગયો છે તે આ પરથી સમજાશે. બાકી આપણા વખતમાં
આવું કદી બનતું નહિ. કોઇ કોઇ વાર આ ડેશીઓ આ વિષે સુશીલાને
પણ સાંભળાવવાનું ચૂકતી નહિ.

આવી રીતે હેરાન થવાથી સુશીલા થોડા દિવસ થયાં પછિને ફરી
પરણવાનો આગ્રહ કરવા લાગી. પરંતુ પુત્રીને તેની સાત બિલકુલ
કાને ધરી નહિ.

ઘરમાં સુશીલા જ કરતી કાશવતી હતી. એક વિધવા નણદ અને
વિધવા ભત્રીજી હતી. બંને સુશીલા કરતાં ઉંમરમાં નાનાં હતાં.

આજે ગામમાં સુશીલા એક ઢેકણે ગઇ હતી. ત્યાં કેટલીક સ્ત્રીઓએ
જો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય પ્રગટ કર્યો, તે સાંભળીને તેણે મનમાં ને મનમાં
પ્રતિજ્ઞા કરી કે પતિને ફરી પરણવાને તૈયાર કર્યા વગર નહિ રહે, નહિ તો—

નહિ તો, ગંગામાં ડૂબી મરવું કે ઝેર ખાઈ મરવું કે બાપને ઘેર જતાં રહેવું એ હજી તેણે નક્કી કર્યું ન હોતું.

રાત્રે વાળુ ક્યાં પછી શયન ખંડમાં પ્રવેશ કરીને સુશીલા પતિની આગળ આ વાત કાઢી.

પુલીને કહ્યું, 'ગાંડી થઈ શું !'

સુશીલાએ કહ્યું : 'આમાં ગાંડી થવા જેવું શું છે ! પરણો તો તમારો છોકરાનું મોં જોવા મળે. પિતૃએને પિંડદાન મળે-આમાં ખોટું શું છે ?'

પુલીને કહ્યું : 'જો સુશી, પરણવા ધારું તો એક વખત નહિ, પણ દશ વખત હું પરણી શકું છું. પરંતુ તું જાણે તો છે કે જેવી રીતે કાંઈ સ્ત્રી અન્ત્રી હોય છે, તેવી રીતે કાંઈ પુરુષ અપુરુષ પણ હોય છે. હું જો એવો પુરુષ હોઉં તો ફરી પરણું તોયે તે સ્ત્રીને સંતાન નહિ થાય. અને તારે આખી જિંદગી શોકનું સાલ સહન કરવું પડશે. આ શું તને સારું લાગે છે ?'

સુશીલા ગંભીર ભાવે બોલી : 'કાણે કહ્યું તમારે છોકરાં નહિ થાય ? અને મારે શોકનું સાલ સહન કરવું પડશે એમ કહીને તમે કહેવા શું માગો છો ? તમે નવી વહુ લાવશો એટલે શું મને ખાવા નહિ આપો, કે પહેરવા આપો નહિ આપો, કે મને ઝેર દેશો ? અને ખચર છે કે તમારાથી એવું બનવાનું નથી.'

પુલીને પડખું ફરી, એકાંકી બગલમાં મારી બોલ્યો : 'રાતના બાર વાગ્યા, હજી તારે મને કંઈવા દેવો નથી ? ખાલી વાતો ક્યાં કરવી છે. ?'

સુશીલા કાંઈ બોલી નહિ.

: ૨ :

એ દિવસ પછી, નવેક વાગ્યાના શુભારે પુલીન પોતાના બેકક-
ખાનામાં બેઠો બેઠો એકબે પાડોશીઓની સાથે લહેરથી ધૂમ્રપાન કરતો
હતો અને વાતોના ગપાટા હાંકતો હતો. એવામાં અંતઃપુરમાંથી
નિમંત્રણ આવ્યું.

હુકો બીજાના હાથમાં આપી, ઘરમાં જઈ તેણે જોયું તો ભોંય
પર આસન બિછાવીને ગામના જોષી મહારાજ જન્મોત્તરી કાઢીને બેઠા
હતા—અને સુશીલા ચોરડામાં બારણા આગળ બેસી હતી.

પુલીને આંચણામાં બેભાં બેભાં જ કહ્યું : ‘જોષી મહારાજ પધાર્યા
છે ! નમસ્કાર મહારાજ ! ક્યારે પધાર્યા ?’

આમ કહી, તેમની સામે જોઈ, કાઠી ન જાણે તેમ તેણે જરા
હસી લીધું.

જેથી મહારાજે હાથ ઊઠ્યો કરી આશીર્વાદ આપી ગંભીર લાવે જવાબ દીધો : ‘હમણાં આવ્યો—બહુ વાર નથી થઇ. એકદમ કલાક થયો હશે, ભાઈ ! મા લક્ષ્મીએ કાલે જ અહીં મને બોલાવ્યો હતો, પણ કાલે તો મને વખત મળ્યો નહિ, તેથી આજે આવ્યો.’

પુલીને અંદર દાખલ થઇ સુશીલાને પૂછ્યું : ‘મને કેમ બોલાવ્યો છે ? અને જેથી મહારાજને શું કામ બોલાવ્યાં છે ? તારે માટે શું શોક્યનું નક્કી કરવું ધાર્યું છે કે શું ? જન્માક્ષર બન્માક્ષર મેળવાવવા છે ?’

સુશીલાએ કહ્યું : ‘હા, મેળવાવવા છે. તમે હમણાં જ હાથપગ ધોઈ જરા ગંગાજળનાં ટીપાં માથે નાખી, પેલું રેશમી પીતામ્બર પહેરીને આવો તો.’

પુલીને કહ્યું : ‘સુરા અને સમજી સ્વામી હમેશાં પોતાની પત્નીનો પાલવ પકડીને ચાલે છે, અને કદી પણ એનું કહેવું ઉઘાપતો નથી. એ જે આપે તે એ ખાય છે. ગાળો, કે ઝાડુ કસાનીયે એ ના પાડતો નથી. ફીક તો, પીતામ્બર પહેરીને મારે શું કરવાનું છે ?’

સુશીલાએ કહ્યું : ‘જેથી મહારાજને તમારો હાથ બતાવવો છે.’

પુલીને કહ્યું, ‘હાથ બતાવવો છે ? એ ખાપ, આવી બન્યું ! હું તો કંઈ મહિા સાન્ને રહેતો નથી, કે મને કશું થયું ક્યું નથી. ભૂખથી મારા પેટમાં બલાડાં બોલે છે. મારા સમ કહું છું, મને ભૂખ્યો મારતી નહિ !’

સુશીલાએ કહ્યું : ‘જગો જગો હવે ! ઘરડા થયા, હવે કંઈક તો સમજો, હું તો લાજી મરું છું ! એવો હાથ નથી જેવાનો. આ તો હાથ જેઠને તેજો નસીબમાં શું છે તે કહેશે.’

પુલીન એ સાંભળીને હસ્યો.

તે બોલ્યો : ‘તું તો જાણે છે, સુશી, કે મને એવી વાતોમાં શ્રદ્ધ નથી. વગર કારણે શા સારુ મને સતાવે છે ?’

સુશીલા બોલી : ‘તમને શ્રદ્ધા નથી, પણ મને છે. હું કહું તેમ કરો.’

સ્ત્રીના અતિ આગ્રહને વશ થઈ, છેવટે પુલીનને, હાથ પગ ઘાઈ ગંગાજળનાં બે ટીપાં માથા પર નાખી, જેથી મહારાજની સામે જઈને ખેસવું પડ્યું.

જેથી મહારાજે કહ્યું : ‘લાવો જોઈ’ લાઈ, તમારો હાથ જોઈ.’

પુલીને હાથ લાંબો કર્યો.

પુલીનનો હાથ જોઈ જેથી મહારાજ બોલ્યા : ‘જો કે વહુમા તમારો સંતાનયોગ જાણવા માટે બહુ અધીરાં થયાં છે, તો પણ પહેલાં તો હું તમારું આયુષ્ય જોઈશ. કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

‘પરમાયુઃ પરીક્ષિત પશ્ચાદ્લક્ષણમેવ ચ ।

‘ઓહ !—આ અંગૂઠા આગળ ધનુષરેખા છે.’ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

‘ધનુર્ચંદ્રય ભવેત પાણ્યૌ પંકજં વામતોરણમ્ ।

તરયૈર્ધર્યં ચ રાજ્યં ચ અશીત્યાયુર્ભવિદ્ધુઃ ક્રુવમ્ ॥

‘મામા, આ પરથી સૂચિત થાય છે કે તને રાજવૈભવ મળશે, અને એથી વરસનું આયુષ્ય છે. વારુ, હવે સંતાનયોગ જોઈ.’

આમ કહી તેમણે પુલીનનો હાથ વાળીને હાથની ખાજીમાં જોવા માંડ્યું. પછી હાથ છોડી દઈ, સુશીલાની સામે જોઈ કહ્યું: 'તમારા પતિના નરીખમાં એક પુત્રયોગ ચોક્કસ દેખાય છે, મા !'

સુશીલાએ હુમટામાંથી પૂછ્યું: 'સ્ત્રીઓ કેટલી છે ?'

જેથી મહારાજે વળી થોડીવાર ધ્યાનપૂર્વક પરીક્ષા કરીને કહ્યું: 'સ્ત્રી તો એક જ દેખાય છે. વારુ, જરા આવો તો મા, તમારો હાથ જરા ફરીથી જોઉં'.

સુશીલાએ આવીને પોતાનો ડાબો હાથ ધર્યો.

જેથી મહારાજે તેની પરીક્ષા કરીને કહ્યું: 'હ', મારી જૂઠા નથી થઈ. તમે જ તમારા પતિના પુત્રના માતા બનવાને લાગ્યશાળી થશો, મા, આ ખાખતમાં લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી.'

આ પછી જેથી મહારાજ દક્ષિણ હાથને વિદાય થયા.

પુલીન કપડાં બદલતો હતો, એવામાં સુશીલા તેની પાસે જઈ બોલી, 'હ' કહું છું, જેથી મહારાજને કેટલી હાંચ ખવડાવી છે ?'

પુલીને કહ્યું, 'હાંચ ! હાંચ ખવડાવવાની મારે શી જરૂર ?'

'તો પછી હું પચીસ વરસની તો થઈ, હજીયે મને દીકરા થશે એવું કહેવાની એને શી જરૂર ?'

પુલીને કહ્યું: 'વાહ-એ હું શું બાણું ? મેં તો સાફ સાફ કહી દીધું છે કે હું આવાં બધાં ગપ્પામાં માનતો નથી. તું કહે છે કે મને શ્રદ્ધા

છે. હવે તું જાણેને તારો જોષી મહારાજ જાણે-હું શું જાણું ?'

આમ કહી પુલીન બદાર નીકળી ગયો.

સુશીલા વિચારવશ બની થોડી વાર બેસી રહી, પછી તેણે જૂમ સારી: 'જેનીની મા.'

દાસી-જેનીની માએ આવીને કહ્યું, 'કેમ મા ?'

'તું કાલે જોષી મહારાજને બોલાવવા ગઈ હતી એની એમને ખબર પડી હતી ?'

દાસી નવાઇ પામી બોલી: 'એમને ખબર પડી હતી કે નહોતી પડી એની મને શું ખબર પડે, મા ? હં-રે હાં-યાદ આવ્યું. ખરી વાત, મા કાલે હું જોષી મહારાજના ઘરમાંથી બહાર નીકળી કે તરત મને બાબુ સામા મળ્યા હતા.-હાથમાં લાકડી હતી, ને ક્યાંકથી આવતા હતા. મને જોઈને એમણે પૂછ્યું, 'અહીં ક્યાંથી ?' મેં નીચું જોઈ કહ્યું, 'હા, માએ જોષી મહારાજને બોલાવવા મોકલી હતી, એટલે એમને કહેવા આવી હતી.'

સુશીલા, આ સાંભળી રોષે ભરાઈ બોલી ઊઠી: 'તો પછી આવીને મને આ વાત કેમ કરી નહિ ?'

દાસીએ કહ્યું; 'ભૂલી ગઈ મા, ભૂલી ગઈ. હવે મા, મને બહુ પૂરું યાદ નથી રહેતું, શું કરું. હજી એક કે વીસ એક ઉંમર થઈ, હવે તમને સાને સાજાંસમાં જોઈને મરું તો હાશ !'

આ પછી સુશીલાએ જોષી મહારાજના દશ વરસના પૌત્ર ઉમા-
પદ્મને બોલાવ્યો. તેને પૂછતાં તેણે બધી થે વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહી
નાખી કે ગઈ કાલે સાંજે જમીનદાર બાબુ અમારે ઘેર પધાર્યા હતા,
અને બેઠક ખાનામાં બેસી મારા દાદાની સાથે કેટલીયે વાર સુધી વાતો
ચીતો કરી ગયા હતા, અને જતી વખતે દાદાને દશ રૂપિયા દક્ષિણાના
આપતા ગયા હતા.

આ સાંભળી સુશીલા મનમાં મનમાં બોલી: ‘હં... હવે મારે શું
જાણવું બાકી રહ્યું! મારું મોત ક્યારે છે એટલી જ મને ખબર
નથી. મારી સાથે આવી ચાલ્યાજી! ઠીક છે, આવવા દો એમને ઘરમાં.’

સ્ત્રીની ઊલટતપાસ અને પકડમાં સપડાઈ જતાં છેવટે પુલીનબાબુ
કબૂલ કરવું જ પડ્યું કે હાંચ રૂસ્વત આપી જૂડી સાક્ષી તૈયાર કરવાનું
પાપ મેં કર્યું છે. પછી નાકકાન પકડી એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે
આવું કામ હવે ફરી કદી નહિ કરું.

: ૩ :

અપાડ મહિનો હતો. આકાશ વાદળાથી ઘેરાયયું હતું. તે વખતે મુશીલા શયનખંડની બારી આગળ બેસીને આકાશમાં રંગોની રમત જોઈ રહી હતી. તેનું મન અસ્વસ્થ હતું, કારણ કે તેના પતિ, ત્રણ ચાર દિવસમાં પાછો આવું છું, કહી કાઢના લગ્નમાં ભાગ લેવા કલકતા ગયા હતા. આજે જોમને ગયે અડવાડિયું થઈ ગયું, તો પણ પાછા આવ્યા નહોતા કે તેમના કંઈ સમાચાર આવ્યા નહોતા.

એવામાં દાસીએ પ્રવેશ કર્યો. ધીમે ધીમે તે ગૃહિણીની પાસે આવી બેઠી, 'મા, એક બહુ ખરાબ વાત સાંભળી છે.'

મુશીલાએ તેની સામે જોઈ પૂછ્યું, 'શું વાત સાંભળી, જેનીની મા.'

'કહે છે કે બાબુએ કલકતામાં ફરી લગ્ન કર્યાં.'

'લગ્ન કર્યાં ? છદ્-કાણે કહ્યું તને ? સ્વપ્ન તો નથી આવ્યું ને ?'

‘ના, મા, સ્વપ્ન’ નથી આવ્યું. ઘોષના ઘરની દાસી પરસને મને કહ્યું.’

‘શું કહ્યું?’

‘ઘોષ બાણુ તો મહિનાથી બહારગામ હતા ખરા ને—હાયકોર્ટમાં તેમના સાળાનો કંઈ કેસ ચાલે છે, એટલે એ કલકત્તા ગયા હતા. કાલે સાંજે પાછા આવ્યા. આવીને ઘરમાં વહુને કહેતા હશે તે બહારથી પરસન સાંભળી ગઈ.’

સુશીલાનો શ્વાસ ભરાઈ આવ્યો. તેણે પૂછ્યું: ‘પરસને બીજું કંઈ કહ્યું ખરું, ગેનીની મા?’

ગેનીની માએ કહ્યું: ‘બીજું કંઈ કેટલુંયે કહ્યું, મા! રહો, જરા યાદ કરી લઉં. દશ એક ડિંમર થઈ ગઈ ખરીને, મા બળ્યું, કશું યાદ જ રહેતું નથી. હા—હા—બીજું કહે કે બહુ મોટી આ...વડી છે. રૂપાળી યે એવી છે, ને ભણેલી ગણેલી યે એવી છે.’

આ સાંભળી સુશીલાના માથામાં ઝંમઝમ થવા લાગ્યું. તેની આંખોમાંથી આંસુ પડવાં જ માત્ર બાકી રહ્યાં. તે મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગી: ‘આટલા દિવસ હું રોજ રોજ રડી કૂટીને એમને કહ્યા કરતી હતી, છેવટે એમણે એ ક્યું ખરું.—પણ આવી રીતે, મારાથી છુપાવીને કરવાની શી જરૂર હતી? કલકત્તા જતી વખતે મને બધું મન ખોલીને કહેતા ગયા હોત તો શું ખોટું હતું! આવી રીતે મારું અપમાન શા સારું ક્યું?’

જમ્યા પછી, સુશીલા ઘોષના ગૃહિણીને મળવા ગઈ. શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ ઘોષ આજ ગામના એક નાના જમીનદાર હતા. પુલીન એમને દાદા કહીને ખોલાવતો.

મોટા દરવાજામાંથી નીકળીને, બાગની ધારે ધારે ઘોષને ઘેર જવાય છે. સુશીલા ત્યાં ગઈ. અંતરૂરમાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો ઘોષનાં ગૃહિણી જમી પરસારીને પાન ખાતાં બેઠાં હતાં અને પોતાના પાંખેલા પોપટને પઢાવતા હતાં.

સુશીલાને જોઈ ઘોષનાં ગૃહિણી હાંફળાં ફાંફળાં જોમને સત્કાર કરતા બિભ્ભાં થઈ ગયાં, અને ખૂબ માનપૂર્વક તેમને અંદર લઈ જઈ બેસાડ્યાં.

થોડી વાર સાંધારણ વાતોચીતો થયા પછી ત્યાં ત્રીજું કોઈ નથી જોની ખાતરી કરી સુશીલાએ પૂછ્યું: ‘મારા જેટલું હમણાં કાકત્તાથી આવ્યા એમ સાંભળ્યું છે. મારા ઘર લાગ્યા આજ આઠ દિવસ થયાં કલકત્તા ગયા છે, પણ હજી આવ્યા નહિ, હું તો ચિંતા કરી રહી મરી જાઉં છું, બહેન !’

ઘોષનાં ગૃહિણીએ કહ્યું: ‘નારે, ચિંતા કરીને શું કામ છે ! દિવરજી મળ્યામાં છે, જોમને મળ્યા પણ હતા !’

‘મળ્યા હતા ? મળ્યામાં છે, એ સાંભળીને મને નિરાંત થઈ જોમને ક્યારે મળ્યા હતા, બહેન, જેટલો કંઈ બીજું કશું ખરું ?’

‘હા, પરમ દિવસે મળ્યા હતા એવું કંઈ કહેતા હતા. ક્યાંક નિમંત્રણ હતું, ત્યાં બંને બેગા થઈ ગયા હતા.’

‘નિમંત્રણ હતું ? શાનું નિમંત્રણ હતું ?’

ઘોષનાં ગૃહિણી બીજી તરફ મોં ફેરવી બોલ્યા : ‘કાણે જાણે લગ્ન બગનનું કંઈ હતું !’

‘ક્યારે આવશે એ કાંઈ કહયું છે ?’

‘હા — કહે કે એમને આવતાં હજી અડવાડિયું થઈ જશે.’

સુશીલાએ મનમાં મનમાં દિસાવ ગણ્યો — ‘પરમ દિવસે તમ થયાં — કાલે થઈ કાળરાત્રી — આજે ફલશય્યા — સસરાજીને ઘેર અપ્પ મંગલા કરીને ઘેર આવતાં હજી અડવાડિયું તો થાય જા’.

ઘોષનાં ગૃહિણીએ કહ્યું : ‘કેમ, તમારા પર શું કંઈ જ કાગળ પડે નથી ?’

‘ના બહેન, જ્યાં ત્યાર પછી એક ચિકી ચબરખી જે આવી નથી.’

બોલતાં બોલતાં સુશીલા મન કબજે રાખી શકી નહિ. તેની આંખોમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં.

ઘોષનાં ગૃહિણીએ કહ્યું : ‘આ શું — આ શું બહેન ? રડો છો શું કરવા ? આમ ખરે ખપોરે પશ્ચિમી વાત કરતાં કરતાં રડાય ખરું ? એથી તો એમનું અમંગલ થાય.’

આમ કહી તેણે સ્નેહભર્યા હાથે સુશીલાની આંખો લૂછી નાખ્યાં.

સુશીલાએ પોતે પણ પોતાના પાલવ વડે આંખો લૂછતાં લૂછતાં બેસું જોઈ પૂછ્યું, ‘હા, બહેન, એક વાત તમને પૂછવી છે — તમે સાચું કહેશો ? જો જુદું’ બોલો તો મારા સમ છે. તમને મા કાસીના સમ, મા મનસાના સમ, બાબા તારકનાથના સમ, બાબા વિશ્વનાથના સમ — તેમણે ફરી લગન કર્યાં છે, એ વાત ખરી છે.’

આવા બધા ભયંકર સમ સાંભળીને ધોતનાં ગૃહિણીનું મોં એકાદ અંબીર બની ગયું. તેમણે નીચું માથું ધાતી કહ્યું, 'એટલામાં તમને કાણે કહ્યું. ?'

'અમે તેણે કહ્યું, પણ વાત સાચી છે?'

'તમારા જેઠ એવું કહેતા હતા, બહેન!' કાંઈનેયે એ કહેવાની એમણે મને ના કહી છે, મેં કાંઈને કહ્યુંયે નથી. તો પછી તમને ખબર કેવી રીતે પડી? તમને કાણે કહ્યું. 'તે તમે જાણો, ને ભગવાન જાણે. બીજી કાંઈ જોઈ આવ્યું લાગે છે. આવી વાત કંઈ ઢાંકી રહે? કહ્યું નથી કે પાપ છાપરે ચડીને બોલે.'

'તે બોલ્યું જ છે તો બહેન! મને ખબર તો પડી ગઈ છે, તો પછી હવે મારાથી છુપાવીને શા ફાયદો છે? તમે જે સાંભળ્યું હોય તે કહી નાખોને.'

ધોતનાં ગૃહિણીએ કહેલી બધી વાતનો સાર આ પ્રમાણે છે—

'પુલીન બાબુની પરણવાની મુદ્દલે ઈચ્છા જ નહોતી; પરંતુ સંજોગ-વશાત એમને પરણવું પડ્યું જે. પોતે તો બીજાના લગ્નમાં જાગ લેવા ગયા હતા, ધોષ મલાશય પણ એમની સાથે હતા. કન્યાનો બાપ બહુ ધનવાન નથી, પણ એણે છોકરીને ખૂબ ભણાવી ગણાવી છે. છોકરી દેખાવે પણ રૂપાળી છે. ઉંમર જરા ઘણી છે—પંદર સોળથી ષોણી તો નહિ જ હોય. ધડિયાળ વીંટી વગેરેનું વધારે ખરચ થઈ ગયું છે કહી વરના બાપે બીજા બસો રૂપિયા માગ્યા. આ બાબતમાં વરપક્ષને અને કન્યાપક્ષને બોલચાલ થઈ, તેમાંથી વાત ગાળાગાળી પર ઉતરી પડી; વરપક્ષવાળા વરને લઈને ચાલતા જતા

હવે લગ્ન ન થાય તો છોકરીનું નામ લાગે, એટલે મંડપમાં ખેંચેલા બધાના આગ્રહને વશ થઈ, પોતાની બિલકુલ ઇચ્છા નહિ છતાં પુણીન બાળુએ તે છોકરીની સાથે કર્યાં.

આ પ્રમાણે વાત કરી, છેવટે ઘોષનાં ગૃહિણીએ કહ્યું: 'પણ બહેન, તું કશું મનમાં આણતી નહિ; જન્મ, મૃત્યુ ને લગન—એ બધું થનાર હોય તેમ થાય છે, એમાં માણસનું કાંઈ ચાલતું નથી. તને તો લગવાને કંઈ છોકરાં આપ્યાં નહિ. એટલે હવે જો આમે તારા સસરાનો વંશ વેલો રહેતો હોય તો તારે દુઃખી થવાનું કંઈ કારણ નથી.'

સુશીલાએ કહ્યું: 'ના, ના, એનું હું દુઃખ કરતી નથી, શું કરવા કરું? હું પોતે થઈને તો એમને ક્યારની કહ્યા કરું છું કે તમે ફરી લગ્ન કરો, લગ્ન કરો—પણ મારું માનતા નહોતા. હવે નસીબ જોડે થઈ ગયું.'

ઘેર આવ્યા પછી સુશીલા મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે બિલકુલ ઇચ્છા નહોતી તોયે—એ શું સાચું હશે? આવડા મોટા કલકતા શહેરમાં એમના સિવાય બીજો કોઈ વર થનારો હાથમાં આવ્યો નહિ?

ઘર છોડ્યાને બરાબર તેર દિવસ પછી, પુલીન પાછો આવ્યો. તેણે શરીર પર નવો જ રેશમી ઝૂબો પહેર્યો હતો, સુંદર જરીની કિનારવાળું ધોતિયું પહેર્યું હતું. ખભા ઉપર જરીયાન ખેસ નાખ્યો હતો. પગમાં નવા જ પંપ શ્લ હતો. અને કાંડા પર નવું સોનાનું ઘડિયાળ હતું. વળી હાથમાં એક નવી જ ચામડાની બેગ પણ હતી.

સુશીલા પોતાના પતિનો આવો મોજશોખ બરો કાંડમાં જોઈ નવાઈ પામી ગઈ. આવું તેણે પહેલાં કદી જોયું નહોતું. તેણે અનુમાન કર્યું કે આ બધું એમને નવા સસરાણી તરફથી મળ્યું હશે. અથવા લગ્ન નિમિત્તે એ બધું ખરીદાયું હશે.

હાથમાંની બેગ ભોંય પર મૂકી પુલીને પૂછ્યું: 'કેમ છો?'

સુશીલાએ શુબ્ધ સ્વરે જવાબ દીધો: 'મગ્ગમાં છું. આટલું મોડું કેમ થયું?'

‘કામની બહુ ધમાલમાં હતો,’ આમ કહી પુલીને કપડાં બદલવા માંડ્યાં.

સુશીલા ભારે ગળે ખોલી: ‘તે મોઢું થયું તો ભલે થયું, પણ એકાદ ચિટ્ટી ચપ્પરપટ્ટી લાખી સમાચાર તો લખવો હતા. હું તો આવી ચિંતા કરી કરી મરી ગઈ.’

પરમાં પાત્રીઓ પહેરી, ખાટલાની પાંજતે એસી પંખાથી પવન ખાતાં ખાતાં પુલીને કહ્યું: ‘એક—તું ચિંતા કરી મરતી હતી’—હા, એનો તો મને ખ્યાલ જ ન રહ્યો.’

સુશીલા મનમાં મનમાં ખોલી: ‘નવા આનંદમાં મસ્ત બની ગયા હતા—જૂનાની વાત પછી શામી બદ આંખે?’

પછી તેણે મોટેથી કહ્યું: ‘જ્યાં તો દોસ્તદારના છોકરાના લગનમાં, પછી એવી કેવી કામની ધમાલમાં પડી ગયા કે મને ભૂલી ગયા?’

પુલીને આમ તેમ કરી વાત ઉડાવતો હોય એમ ખોલ્યો: ‘ધમાલ તે કેવી? મને કાંઈએ કહ્યું; કે હિમાલયના જંગલમાં કાંઈ એક મોટો સાધુ રહે છે. ત્રણસો વરસની એની ઉંમર થઈ છે. એ એવું કવચ આપે છે કે છોકરાં થયા વગર રહે જ નહિ. ઉંદ—એ ભયંકર જંગલમાં જતાં ત્રણ દિવસ થાય છે. ને આવતાં ત્રણ દિવસ થાય છે. એટલે તને કાગળ લખી શકાયો નહિ ત્યાં તો પોસ્ટ-કાર્ડ પણ મળતું નથી?’

ચિર સૌ. ૫

સુશીલાનું મન ઘૂણાથી ભરાઇ ગયું. એક તો એની સાથે છેતરપીંડી થઇ હતી, અને હવે ઉપરથી આ જુઠાણું ચલાવાતું હતું ! છિ છિ !

તે મોં મરડી બોલી : ‘હિમાલયના જંગલમાં, મને લાગે છે કે સરસ સરસ રેશમી કપડાં, પંપથ, ઘડિયાળ વગેરે બધું સસ્તું મળે છે ! ત્યાંથી આ બધું ખરીદી લાવ્યા લાગો છો !’

પુલીને કહ્યું : ‘ના, આ તો બધું કલકત્તામાંથી લીધેલું છે. તારે વાસ્તે પણ કંઇક લેતા આવવાનો વિચાર હતો, પણ એટલામાં પૈસા પૂરા થઈ ગયા !’

સુશીલા મનમાં બોલી : ‘હવે થઈ જ રહેશે તો !’

પછી તે મોટેથી બોલી : ‘તે- શું બોલું થયું ? અપોર પડ્યા, હવે નહાઈ ધોઈ પરવારો.’

‘હાં-નહાઈધોઈ એ ટ્રાળિયા ખાઈ કરીને સૂઇ જાઉં. ગાડીમાં રાતે જીંદ આવી નથી.’

સુશીલા મનમાં મનમાં બોલી : ‘માત્ર કાલે રાતે નહિ, ઘણી રાતે, સોળ વરસની સુંદરી અપહરણ હાથ લાગી છે-રાતોની રાતો એણે શું તમને જીંદવા દીધા છે ? હું કેમ માનું ?’

પુલીને લાડી સ્નાન બોજન કર્યાં.

પછી તે પથારીમાં આડો પડ્યો, અને ઘડીકમાં જ જીંદમાં ફર્યા ગયો.

સુશીલા તે દિવસે જન્મવા બેઠી ખરી, પરંતુ તેનાથી ખવાયું નહિ.

ઘરની બીજી સ્ત્રીઓએ એ વિષે તેને પૂછ્યું ત્યારે તે બોલીઃ
'મારું શરીર સારું નથી. તાવ આવે એવું લાગે છે !'

જમ્યા પછી સુશીલા પોતાના શયનગૃહમાં ગઈ નહિ. બાબુની
ઓરડીમાં જઈ બોંય પર સાદડી પાથરી સૂઈ ગઈ. પરંતુ તેને ઊંઘ
આવી નહિ. તેના હૃદયમાં હાહાકાર મચી ગયો હતો. એવું
આખું શરીર ભડભડ ખળતું હતું.

કલાકેક આમ શય્યા કંટકની વેદનાથી તરફડ્યા પછી તે ઊઠી.
ઘરમાં સૌ ઊંઘતાં હતાં. સુશીલા પોતાના શયનગૃહમાં જઈને ઊભી.

પલંગ ઉપર પતિદેવ સૂતેલા હતા. તેમના મુખ ઉપર રહી રહીને
હાસ્યની રેખા ફૂટતી હોય એવું લાગતું હતું—કદાચ કંઈ મધુર સ્વપ્ન
બોધ રહ્યા હશે.

સુશીલાએ મનમાં ગાંઠ વાળી કે પેલી સોળ વરસની સુંદરી પરીને
સ્વપ્નામાં નિહાળી રહ્યા છે. તેને થયું કે પતિના હસું હસું થતાં મોં પર
એક ગુબો મારી એના મોંના દાંત અને સાથે સાથે એ સુખના
સ્વપ્નાને ભાંગીને ચૂરો કરી નાખું. !

પથારીની પાસે જ મેજ ઉપર, પેલી ચામડાની નવી બેગ મૂકેલી
હતી. તે લઈને સુશીલા બાબુના ખંડમાં ગઈ. તેણે પેટી ઉઘાડી.
અને તેમાં રહેલા લાલ લીલા પીળા કાગળો ઉઘાડીને જોયું તો તે
ખબા લગ્નની સ્નેહભેટ અને સ્નેહાશિષના હતા. ઉપર છાપેલું હતું:

‘શ્રીમાન ઇન્દુભૂપણ ચક્રોપાધ્યાયની સાથે શ્રીમતી વિભાવરી દેવીનાં
શુભ વાસ—પરંતુ ઇન્દુભૂપણ શુદ્ધ લાગુ શાહી વૃદ્ધ, હેમી નાખી
તેની ઉપર લાથ વડે લખેલું હતું પુત્રીન વિહારી.’

અધી ચીજ્ઞ ફરી બેગમાં હતી તેમ જોડતી દલ, સુશીલા ચારતી
પેડે દમતી છપતી જઈને બેગ હતી ત્યાં મુઠ્ઠા આવી. પછી ગોરડાનું
બારણું બંધ ફરી, ખૂંટલી બોલ પર કાંઈ માથે પડીને તે દ્રુણક દ્રુણક
રેવા લાગી.

: પાઠ :

રાતે વાળુ પછી પુલીન પલંગ પર બેસીને હુઝા ગગડાવતો હતો.
એવામાં સુસીલા આવીને પલંગના બીજે છેડે બેસીને બોલી.

‘તમે આવા દગલખાજ ક્યારના થયા?’

પુલીને કહ્યું: ‘કમ, એવી શી દગલખાજ કરી મેં?’

‘કલકતા જઈને તમે લગન કર્યા છો કે નહિ, બોલો!’

પુલીને કહ્યું: ‘લગન? લગન શું? મેં વળી ક્યારે લગન કર્યા? સ્વપ્ન તો નથી આવ્યું ને?’

સુસીલાએ કહ્યું: ‘એવું જ લાગે છે. તે શું વિભાવરી બહુ ગમી ગઈ શું?’

પુલીનની આંખો કપાળે ચડી ગઈ.

તેણે પૂછ્યું: ‘વિભાવરી વળી કાણુ?’

‘હવે રહેવા દો ચાલાકી! તમારા મનથી એમ કે જાતું જપતું બધું ચાલી જશે. કાંઈને કશી ખબર નહિ પડે! પરંતુ પાપ તો જાપરે ચડીને પોકારશે! મને બધી થે ખબર છે—બધું થે મારા કાને આવ્યું છે.’

આમ કહી સુશીલાએ ગેનીની મા અને ઘોષનાં ગૃહિણીની પાસેથી જે સાંભળ્યું હતું તે બધું કહી સંભળાવ્યું.

સાંભળી પુલીન માથું નીચું ઢાળી અપરાધીની પેડે ખેંસી રહ્યો.

છેવટે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી તે બોલ્યો: ‘આથી જ કહેવતમાં કહ્યું છે કે જેના વાસ્તે ચોરી કરીએ તેજ આપણને ચોર કહે! તારા કહેવાથી તો મેં આ કામ ક્યું, અને હવે તું જ મારો દોષ કાઢે છે!’

સુશીલા જણકેા કરી બિડી; ‘મારા જ કહેવાથી જો આ ક્યું હોય તો પછી મારાથી આટલું છુપાવવાનું શું કારણ?’

‘એ પણ તારા જ બલા માટે હું કરતો હતો, સુશીલા! મારા મનથી એમ કે હમણાં તને કશું કહેવું નહિ—એ વહુ ત્યાં જ ભલે રહી. પછી એકાદ છોકરો થયા કેડે બધી વાત તને કહેવી. હજાર વાત કહો તોયે છેવટે તો તું જી જ છે—શોક્ય આવી છે, એ સાંભળીને હવે તું દુઃખી થાય—એમ સમજીને મેં વાત છુપાવી હતી, ખીજું શું?’

આમ કહી પુલીન ખીજ બાજુ મોં ફેરવી હુકા ગગડાવવા લાગ્યો.

થોડીવાર પછી, તેણે પત્નીની સામે નજર કરી, તો તે હજી પણ લાકડાની પૂતળાની પેઠે એક ભાવે બેસી રહી હતી.

પુલીને કહ્યું: 'રાત વધતી જાય છે, સૂઈ જા, આમ બેસી રું રહી છે.'

સુશીલાએ કહ્યું: 'તમે સૂઈ જાઓ, મારી તમે ચિંતા ન કરશો.'

પુલીને કહ્યું: 'હું તો દિવસે ખૂબ જાંઘો છું—એટલે હમણાં મને જાંઘ નથી આવતી. હુકા પી પછી એકાદ કાગળ લખવાનો છે તે લખી કરી, સૂઈ જઈશ.'

સુશીલા બોલી: 'ઓહ! કાગળ લખવાનો છે? તે હું અહીં હોઉં તો લખવામાં બહુ અગવડ પડે કાં? દિલ બોલીને દિલની વાત કહેવાય નહિ, ખરું ને? તો કંઈ નહિ, હું ખીજ ચોરડામાં જતી રહું છું. તમે નિરાંતે બેઠા બેઠા તમારો પ્રેમપત્ર લખો.'

આમ કહી સુશીલા પલંગ પરથી નીચે ઊતરી, ધબધબ કરતી, ચોરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ, બાજુના ચોરડામાં પુરાઈ એણે બારણું જોરથી બંધ કરી, આગળો લગાવી દીધો.

: ૬ :

પતિપત્ની વચ્ચે હવે લાંબી વાતોચીતો થતી નથી. તેાં જાંતેવાનું
યે બંધ થઇ ગયું છે એમ કહીએ તો ચાલે.

આવી રીતે જોડે અટવાડિયું ગયું.

સુશીલાનો શયનખંડ ત્રીજે માળે હતો, બીજાં બધાં બીજે માળે
અથવા નીચેના ઝોરડાઓમાં સૂતાં. એટલે આ પતિપત્ની વચ્ચે
આવેા ભયાનક ખટરાગ જનમી પડયો છે એની કાણે યે ખચર
પડી નહોતી.

દરરોજ બપોરે જમ્યા પછી, પુલીન બે અઢી કલાક ઊંઘ કાઢતો.
સુશીલા પણ એ વખત દરમિયાન કંઈ લેવા મૂકવાના બહાને એના
ઝોરડામાં આવતી અને કામ પતાવીને ચાલી જતી.

આજે બપોરે આવી રીતે તે પતિના શયનખંડમાં આવી હતી.

ઉંમરામાં પગ મૂકતાં જ જોયું તો પતિદેવ ઓંધતા હતા. પરંતુ તેમની છાતી પર કાષ્ટ ચીજ પડેલી હતી.

પાસે જઈને જોતાં માલમ પડ્યું હતું કે એ એક ગદું પૂંડું, હતું. અને તેની ઉપર અંગ્રેજીમાં કંઈક લખેલું હતું.

સુશીલાએ ખૂબ સાવચેતી પૂર્વક પતિની છાતી પરથી એ પૂંડું ઉપાડી લઈ, ફેરવીને જોયું તો એ પેલી 'સોલા બરસપ્તી' સુંદરીનો ફોટોગ્રાફ હતો.

વળી સાવચેતીપૂર્વક ફોટો પતિની છાતી પર મૂકી દઈ સુશીલા એકદમ ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

સાંજે પુત્રીને ઓંધમાંથી જાગ્યો. હાથમાં ઘોઈ, પથારીમાં બેઠો બેઠો તે હુકા પીતો હતો. એટલામાં સુશીલાએ તે ઓરડામાં પ્રવેશ કરી પતિની પથારી પાસે ઊભા રહી તીણા અવાજે કહ્યું: 'હું મારા આપને ઘેર જાઉં છું.'

પુત્રીને જોયું તો સુશીલાના આંખમાં સૂઝી ગયાં હતાં—તે ખૂબ રડી હશે એમ લાગ્યું.

તેણે કહ્યું: 'જોઈતાનું કેમ આવું નક્કી કર્યું?'

'મારે હવે અહીં નથી રહેવું.'

'કેમ? વળી શું થયું?'

'હું કાઢના સુખમાં કાંટો થવા માગતી નથી.'

‘કેમ તું વળી કોના સુખમાં કાંટો થઇ. ?’

‘તમારા ! બીજા કોના ? હું અહીં છું. એટલે તો તમારાથી તમારી વિભાવરીને અહીં આણી શકાતી નથી.’

‘મારી વિભાવરી વળી કાણુ ?—જોહ સમજ્યો !—તે હું એને અહીં તેડી લાવવા તલાપાપડ બની ગયો છું, એવું તને કાણે કહ્યું ?’

દૂધની તરસ કંઈ છાશથી છીપે ? ફોટોગ્રાફ છાતીએ લઈને સૂઈ જવા કરતાં એને જ અહીં લઈ આવવાને.—લાવવાને. લહેરથી, રાજવૈભવ માણો. હું તમારા સુખમાં વધન બની બેસી છું. તે જતી રહું.’

બોલતાં બોલતાં સુશીલા ધૂસકે ધૂસકે રડી પડી.

‘આ શું સુશી—રડે છે તું ? છિ છિ.’

આમ કહી પુલીને ધબ દઈને સુશીલાનો હાથ પકડ્યો.

સુશીલા જોરથી પોતાનો હાથ હેડાવી લઈ, પાછળ હસી ત્રાડ પાળી બોલી: ‘મને અડકશો નહિ, કહું છું, બખરદાર !’

‘કેમ, એમાં શો વાંધો છે ?’

જે પતિએ બીજી સ્ત્રીને હાથ આડે તેને હું સ્પર્શ કરવા ઇચ્છતી નથી ! એને અડકતાં મન અડે છે.’

પુલીને કહ્યું: ‘જોહ ! આજે તું અડકવામાં પણ વાંધો છે, તે પછી પહેલાં તું મને અડકાવે. કરતી એનું શું ?’

અને હવે મેં લગન કર્યાં એટલે મારો મોટો ગુનો થઈ ગયો ?

મુશીલાએ કહ્યું: ‘લગન કરવાનું’ કહ્યું હતું, પણ એનો ફોટોગ્રાફ છાતીએ વળગાડી સૂઈ જવાનું મેં નહોતું કહ્યું ! એ બધી વાતો હવે જવા દો—જેના નસીબમાં જે હતું તે થઈ ગયું. હવે હું અહીં એક પણ પણ રહેવા ઇચ્છતી નથી. હું મારા આપને ઘેર જઈને રહીશ. તમારાથી જે મને મૂકવા ન અવાય તો કહી દો, હું બીજે રસ્તો કરીશ.’

પુલીન થોડી વાર ગંભીર બનીને બેસી રહ્યો. કંઈ વિચાર કરી છેવટે તેણે કહ્યું: ‘ઠીક તો, હું મૂકવા આવીશ. બોલ ક્યારે જવું છે ?’

‘કાલે જ.’

‘ભલે. એમ. કાલેજ તને લઈ જઈશ. તારે બીવાનું કંઈ કારણ નથી. ગાડોમાં બે ય જણાં ત્રા છટાં છટાં બેસીશું, તને સ્પર્શદોષ નહિ થવા દઉં.’

: ૭ :

ખીજે દિવસે પુલીન સુશીલાને લઈને ઉપડ્યો. સુશીલાના બાપને ગામ જવા માટે હાવડા સ્ટેશને ઊતરી, શિયાલદદ્દ જઈને ફરી ખીજ ગાડીમાં ખેસવું પડે છે. અગાઉ જ્યારે જ્યારે પુલીન સુશીલાને મૂકવા ગયો છે, અથવા તેડી લાવવા ગયો છે. ત્યારે દરેક વખતે રસ્તામાં એકાદ બે દિવસ કલકત્તામાં રોકાયો છે અને સુશીલાને નાટક પ્રિનેમા કે સર્કસ દેખાડ્યા વગર રહ્યો નથી.

દશેક વાગે હાવડા સ્ટેશને ઊતરીને, અગાઉના રિવાજ મુજબ, પુલીન સુશીલાને લઈને, આર્યઆશ્રમ નામે એક ખંભાળી હોટલમાં ઊતર્યો. પર્દેનશીન ચોરતોને માટે પણ ત્યાં સરસ વ્યવસ્થા હતી,

ભોજન વગેરે પતાવ્યા, પછી, બંને જણ ઘડીક આરામ લેવા જીદી જીદી પથારીમાં સૂઈ ગયાં.

પુલીને કંઈ: ‘સુશી, છેવટે તું તારા મનમાં આ હતું :

સુશીલા ચીડાઈને બોલી: 'શું હતું?'

'તું આવી રીતે મને છોડીને જતી રહીશ એવું બાણતો હોત તો હું ફરી પરણત ખરે ? એવું વાગન કરવાથી કાંઈ શો ?'

'વગન કરીને તમે સુખી થયા એ કાંઈ ?'

પુલીન આગળ કંઈ પણ બોલ્યા વગર પડખું ફરી સ્થગ ગયો.

ઉંઘમાંથી જાગ્યા પછી અને પોતપોતાની પથારીમાં ઊડીને બેસી થયાં.

સુશીલાએ પૂછ્યું: 'આપણી ગાડી કેટલા વાગે આવે છે.'

'રાતે નવ વાગે.'

'તો તમારે ત્યાં નથી જવું?'

'ક્યાં?'

'તમારી વિભાવરીને મળવા.'

પુલીન રાજ થઈને બોલ્યો: 'તું સાથે આવે તો જાઉં. ચાલને, એને જરા જે તો ખરી. તને દિદિ કહેતાં તો એનું મોં ભરાઈ જાય છે. કલકતાથી પેલે દિવસે હું ઘેર આવવા નીકળ્યો, ત્યારે આપરે તે કેટલું રોષ છે ! કહે કે મને અહીંજ મૂકીને જશો તો હું દિદિને કેવી રીતે મળી શકીશ ? એમની સેવા કરવાનો એ કદી મને લાભ નહિ મળે ! એની વાતચીત પરથી મને લાગ્યું કે એને તારા પગ ખૂંચ જ પ્રેમ છે. ચાલને, એ તને જોઈને બહુ રાજ થશે.'

સુશીલાએ કહ્યું: 'જો ફાંસો ખાવા એક દુકડો દોરી મને મળતી નથી, કે ફૂપી મરવા મને ઘરો મળતો નથી.—કે હું એને મળવા જાઉં?'

પુલીન ખિન્ન બની બોલ્યો: 'તો રહ્યું.'

થોડીવાર સુધી બંને ચૂપ રહ્યા.

છેવટે સુશીલાએ કહ્યું: 'તમે જાણોને, જમને બેગ થઇ આવો, હજી તો ફક્ત ચાર વાગ્યા છે.—આપણી ગાડીને આવવાની પાંચ કલાકની વાર છે.'

પુલીને કહ્યું: 'હમણાં નહિ, તને મુકીને પાછા આવતાં મળાશે.

આમ કહી તે હુકો ભરવા બેઠો. પહેલાં નોકર ન હોય તો સુશીલા પોતે તેને હુકો ભરી આપતી, પણ હવે તે નથી ભરતી.

હુકો ભરી, થોડીવાર ધૂંતપાન કર્યા પછી પુલીને કહ્યું: 'સુશીલા! આજથી આપણે હમેશને માટે છૂટાં પડીએ છીએ શું?'

સુશીલા કઠોર સ્વરે બોલી: 'એવું જ તો!'

'તો મારી એ છેલ્લી અરજ સ્વીકારીશ. ?'

'શું?'

'ચાલ, તારો ને મારો બેગો ફેટો પડાવીએ. પહેલાં જ્યારે જ્યારે કલંકતા આપ્યાં ત્યારે દરેક વખતે તેં જ એ વાત કાઢી છે, પણ કદી બન્યું નથી. એકાદ ફેટો હોય તો એટલું સારણ તો રહેશે!'

સુશીલા કંઈ બોલી નહિ.

તેના મૌનને સંમતિ માની લઈ પુક્તીને કહ્યું, 'તો તારી બનારસી સાડી કાઢીને પહેરી લે—અને થોડાક દાગીના પણ પહેરી લે.'

જોરથી માથું હલાવી સુશીલા બોલી: 'હું એવું કશું જ પહેરવાની નથી.'

પુક્તીને દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી કહ્યું: 'તારા ઉપર હવે મારું કશું જોર રહ્યું નથી. ફીક, તો ગાડી મંગાવું?'

ગાડી કરી સુશીલાને ઠંછ પુક્તીને લાથી બાગમાં એક ફોટોગ્રાફરની દુકાનમાં જઈ બેઠા.

ફોટોગ્રાફર માનપૂર્વક બંનેને એક ખંડમાં લઈ ગયો, જે ત્યાં બેસાડયાં. તેનો મદદનીશ બાળુના સ્ટુડિયોમાં કેમેરા ગોઠવવા લાગ્યો. ઘડીકમાં બંનેનો ફોટોગ્રાફ લેવાઈ ગયો.

વિરામ ખંડમાં પાછાં આવી બંને બેઠાં. ફોટોગ્રાફરે કહ્યું: 'લેમેંતેડ, બરફ, આ—કંઈ મંગાવું?'

પુક્તીને કહ્યું: 'ના, આ જુઓ, પેલે દિવસે આપની દુકાનમાંથી હું એક ફોટો લેવાતો લઈ ગયો હતો તેનો તો ભારે ઝગડો જામી પડ્યો છે, મશાય?'

આમ કહી પુક્તીને ગળવામાંથી એક ફા. લી મેજ પર મૂક્યો.

સુશીલાએ ઘૂમટામાંથી લીગલ નાંખી જોયું—એ જ પેલી વિલા-
વડો ફોટો.

ફોટોગ્રાફરે કહ્યું, 'કેમ, ઝોમાં ઝગડો શાનો ?'

પુલીને કહ્યું: 'આપ તો કહેતા હતા કે એ ફોટો સ્ટાર થિયેટરની નટી હેનાબાનો છે.'

'હેનાનો જ છે. કેમ શું થયું ?'

'મારા એક મિત્ર કહે છે કે એ મિનર્વાની સુધામુખીનો ફોટો છે.'

ફોટોગ્રાફરે કહ્યું, 'નહિ, નહિ—સુધાનો આંચા ચહેરો ?'

આ હેનાનો જ ફોટો છે.—જો હેના અત્યારે સ્ટારમાં વિપત્તક્ષ નાટકની અંદર કુન્દન નંદિનીનો પાડ લજવે છે તે જ, નગેન્દ્રની સાથે કુન્દન નંદિની પરણે છે, તે વખતનો આ ફોટો છે.'

પુલીને કહ્યું, 'સ્ટારમાં' વિપત્તક્ષ ચાલે છે હજી ? જોઈએ તો ખાતરી થાય—ક્યારે ખેડ શરૂ થાય છે. ?'

'આજે રવિવાર છે.—પાંચ વાગે શરૂ થશે.'

નીચે ગાડી ઊભી હતી. ખેડનારાંને લાઇને તે એ જ મિનિટમાં સ્ટાર થિયેટર આગળ આવી ઊભી.

પુલીને નીચે ઊતરી સુશીલાને ટિકિટ ખરીદી આપી એના હાથમાં પેલો ફોટો આપીને કહ્યું: 'ચહેરો મેળવી જોજો—કુન્દન નંદિનીનો પાડ લેનારીને એ મળતો આવે છે કે નહિ !'

આમ કહી સુશીલાને દાસીની સાથે વળાવી તે છટકી ગયો.

રાતના સાડા દશ વાગે નાટક પૂરું થયું. ગાડીમાં પતિપત્ની વચ્ચે કંઈ ઝાઝી વાતચીત થઈ નહિ.

મુકામે પહોંચી બંનેએ કપડાં બદલ્યાં. પછી પુલીન હુકા ભરવા બેઠા.

સુશીલાએ કહ્યું: ‘ઓ...રે! પેલો ફેટો તો કુંદનાં દિનીનો પાક લેનારીનો જ હતો. તો તમે તે શું કરવા ખરીતો હતો?’

પુલીન ગંભીર ભાવે બોલ્યો: ‘તને કબજામાં લેવા માટે.’

‘કવી રીતે?’

‘કવી રીતે ને આવી રીતે-તું એમ માની લે કે મેં ફરી લગન કર્યાં છે, ને આ મારી નવી વહુ છે.’

‘તો શું તમે લગન નથી કર્યાં?’

‘મારી બધા ફરી લગન કરે છે.—હું શું કરવા ફરી લગન કરું? મારો દુશ્મન કરેતો!’

‘તો પછી શું કરવા તમારે મોટે જ કહેતા હતા કે મેં ફરી

‘લગન કર્યાં છે.’

‘તને ખાગવા માટે.’

સુશીલા મોટી: ‘ઓહ! કેવા ધાખાધાખ છે તમે! વાહ, ઓ તે! ચિર સૌ. ૬]

પરંતુ, પણ તમે એ હેના કે દેનાનો ફેટો છાતીએ લગાડી ઘરમાં ખરે બપોરે જાંઘતા હતા એ શું કરવા ?

‘જાંઘતો નહોતો—પૂરેપૂરો ઝગતો હતો. તું આવે છે એમ તારા પગલાં પરથી જાણી લઈ, હું એ છાતીએ લગાવી આંખો મીંચી જાંઘવાનો ઢોંગ કરી પડી રહ્યો હતો.’

‘મને બાળવા માટે જ કાં ? કેવા ઢોંગી છો ! વાર, એ તો જાણે સમજ. પણ તમારી બેગમાં પેલાં લગન બેટનાં કાળજીયામાં વિલાવરી નામ જાપેલું હતું એ કાણ ?’

‘જે છોકરીના લગનમાં ભાગ લેવા હું કલકતા ગયો હતો. તે જ એ છોકરી.’

‘કાની સાથે એના લગન થયાં ?’

‘નામ યાદ નથી.’

‘જેની સાથે પરણવાની હતી તેની સાથે જ થયાં ?’

‘હા તેની જ સાથે.’

‘તો પછી ઘોષ બાણ એમ કેમ કહેતા હતા કે એ લગન અધવચ તૂટી પડ્યાં ને વરવાળા વરને લઈને જતા રહ્યા ?’

‘એને એવું કહેવાનું મેં શીખવી રાખ્યું હતું. મેં કહ્યું હતું કે ઘેર જઈને મારાં ભાભીને એ પ્રમાણે કહેજો, અને બીજાં પણ એક બે માણસો સાંભળે એવું કરજો.’

સુશીલા બોલી: ‘આટલું બધું પાપ છે તમારા પેટમાં ! ખરા હા! હા, તો લગ્નની કંકાતરીમાં વરનું છાપેલું નામ છેકી નાખી તમારું નામ શાલીથી લખવામાં આવ્યું હતું તેનું શું કારણ ?’

પુત્રીને કહ્યું: ‘એ-આ જન્મના કરવા સાફ.’

‘તો બધા પ્રપંચ છે, કહોને’

‘એવું જ.’

સુશીલા બોલી: ‘પૂરા પ્રપંચી!’

પુત્રીને હુકા લરી આગળ જગાવવા માંડ્યો. તે બોલ્યો: ‘ઝોલે હું પડેલા નંબરનો ધાખાયાજી ! બીજા નંબરનો દોંગી ! ત્રીજા નંબરનો હા ! ચોથા નંબરનો પ્રપંચી !-આજળ કંઈ કહેવું છે ?’

સુશીલા બોલી: ‘તમારા જેવો ગિપ્સુર આ ભૂભારતમાં કાંઈ નહિ જોવા લેવા. આ આઠ દશ દિવસ તમે મને કેટલું દુઃખ દીધું છે, ખબર છે ? પુત્ર આદમીને કેમ ખબર પડે કે પતિનો પ્રેમ બોધ બેસવાથી સ્ત્રીનું હૃદય વેદનાથો કેવું ફાટી નવ્ય છે !’

આમ કહી સુશીલા આંખો પાલવમાં છુપાવી ફૂલકાં ખાઈને રડવા લાગી.

પુત્રીને હુકા બાબુએ મુઠ્ઠી સ્ત્રીની પાસે જઈ તેનો હાથ પકડી વાંટ બોલ્યો: ‘હિ હિ,--સુશી !-રડ મા, રડ મા, શાંત થા !’

આ વખતે સુશીલાએ લાથ પાડો એવા લાંબા નહિ, તેણે સ્પર્શ દોષ સહી લીધો.

થોડીવાર પછી હોટેલનો રસોયો એ લાણું મૂકી ગયો. સુશીલા એ લઈ પતિને જમાડવા બેઠી.

હલીન જમવા બેઠો.

સુશીલાએ પૂછ્યું: 'વાર તો પછી તમે કલકત્તામાં તે વખતે એટલા બધા દિવસ કેમ રોકાઈ ગયા હતા ?'

'એ તો મેં ક્યારનુંય કહ્યું કે હું કવચ લેવા ગયો હતો, પણ દ્વિમાલ્યના જંગલમાં નહિ. અંગાળના જ ગામડામાં.'

'એ સાચું છે ?'

'કેમ કવચ તો તે તારી નજરે જોયું છે—તેં ન પહેર્યું' પછી હું શું કરું ? આલો કાલે કાલીઘાટ જઈ, અંગાળનાં કરી માના દર્શન કરી, અન્ને જણુ કવચ ધારણ કરીએ.'

અંનેએ એ પ્રમાણે ક્યુ આ વખતે તો સુશીલાનું પિયર જવાનું બંધ રહ્યું.

અસંલવિત પણ સંલવિત અન્ને છે, વરસ પૂરું થતાં ના થતાંમાં કવચ ધારણ કરવાનું ફળ મળ્યું. આ ઇપતિને પૂત્ર પ્રાપ્તિ થઈ.

અંબાલિકા

: ૧ :

અંબરપતિ માનસિંહના અંતઃપુરમાં જુદી જુદી રાણીઓને રહેવા માટે જુદા જુદા મહેલો નિર્માણ કરેલા હતા. એવા એક મહેલના એક સુસજ્જિત ઓરડામાં, સાંજ સમે, ઝરૂખા આગળ બેસીને, રાણી અંબાલિકા અંતઃપુરના સિંહદ્વાર તરફ નજર માંડી બેઠ રહી હતી. એનું મુખ કંઈક ખિન્ન હતું, રહી રહીને તે કંઈક ઊંડા વિચારમાં પડી જતી હતી. તેના મનમાં કાંઈ દુશ્ચિંતાએ પ્રવેશ કર્યો છે એવું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. ઓરડામાં સુગંધી તેલના દીવાઓનો ઉજ્જવળ પ્રકાશ પડતો હતો, અને એ પ્રકાશ રાણીનાં હાથતાં હીરા જડિત કર્ણકુંડળ પર પડવાથી, સેંકડોગણો વધીને ઓરડામાં પ્રતિબિંબિત થતો હતો.

અંબાલિકા રાણીની ઉમર ત્રીસથી ઉપર હતે—પરંતુ હત્યે તે ખૂબ સુંદર હતી. ખરી વાત એ હતી કે એના અસાધારણ સૌન્દર્યનાં મોહમાં પડીને જ, પંદર વરસ પહેલાં, મહારાજા માનસિંહ એને પરણી લાવ્યા હતા. અંબાલિકાના પિતા વિજયસિંહ માનસિંહના હાથ નીચે માત્ર એક સાધારણ સામન્ટ હતા; ધન, માન અને કુળમાં એ માનસિંહથી ખૂબ જ નીચા હતા, તે પણ માનસિંહે તે વાતની પરવા કરી નહોતી.

કાશુલનો બળવો શમાતી દહ, લગભગ એક પખવાડિયું થયાં મહારાજા માનસિંહ ઘેર આવ્યા છે, પરંતુ હત્યે રાણી અંબાલિકાને તેમનાં દર્શન થયાં નથી. આજે રાતે મહારાજા આ મહેલમાં જ વિશ્રામ કરશે એના સમાચાર આવ્યા છે. પરંતુ, પતિની ઉપેક્ષા કે પતિનો વિલંબ એ અંબાલિકાની ચિંતાનું ખરું કારણ નહોતું. વાત એમ હતી કે મહારાજા ત્યારે કાશુલમાં હતા, ત્યારે રાણીના પિયરથી સમાચાર આવ્યા કે તેના પિતા વિજયસિંહ મરણ પંથારી પર છે, અને બધા તેનો સંભવ નથી. મરતા પહેલાં પોતાની પ્રિય પુત્રીનું મોં જોવા તેઓ તરફ છે.

તે જમાનામાં એવો નિયમ હતો કે એકવાર અંતઃપુરમાં પેડા પછી રાજાની રાણી પિયર જઈ શકે નહિ. ખાસ કારણ કોપચિત થાય તો મહારાજાની આજ્ઞા મેળવી, કોઈક વખત રાણી પિયર જઈ શકે. પરંતુ અત્યારે મહારાજા પરદેશમાં હતા, તેથી અંબાલિકા પટરાણીના પથમાં પડીને રહી. પટરાણીએ રજા આપી એટલે અંબાલિકા પિયર ગઈ. ત્યાં મહિનો માસ રહીને, સેવા કરીને પિતાને સાજા કરી, હમણાં જ થોડા દિવસ થયાં તે પાછી ફરી હતી. મહારાજાના કાશુલથી પાછા આવવાના સમાચાર સાંઝણી તે એકદમ

દોડી આવી હતી. હવે તે ઊડી ચિંતામાં પડી ગઈ હતી કે પોતાની પિયર જવાની વાત સાંભળીને મહારાજ શું કહેશે ?

એક સુસજ્જ દાસીએ આવીને પ્રવેશ કર્યો. અંબાલિકાની પાછળ ઊભા રહીને તેણે બ્રૂમ પાડી : ‘રાણીજી !’

રાણીએ ચમકીને, મોં ફેરવી, દાસીની સામે જોયું. દાસી, રાણીની ચિંતાનું કારણ બોલતી હતી. તે બોલી :

‘મહારાજ શું એક પહોર રાત ગયા વગર પધારવાના છે ? અત્યારથી, આવી રીતે બેઠાં બેઠાં થાક ચડાવવાની શી જરૂર છે ?’

રાણી બોલી : ‘ઝોટલું બધું મોડું થશે ?’

‘થાય જ ને ? જ્યારે આવ્યા છે ત્યારે દોઢેક પહોર રાત ગયા વગર ક્યારે આવ્યા છે ?’

‘કેમ મીના, એક વખત એવો પણ હતો, જ્યારે તેઓ સાંજ પડતાં ન પડતાં અહીં આવીને ઊભા રહેતા.’ બોલતાં બોલતાં રાણીના મોં પર વિષાદનું હાસ્ય ફરી વળ્યું.

દાસીનું નામ મૃણાલિની હતું—ટૂંકમાં મીના. આ દાસી, રાણી અંબાલિકાના પિયર વિજયગઢ ગામની જ એક ગરીબ વિધવા હતી. રાણીનાં હાથ પછી એ તેમની સાથે અહીં આવી હતી.

મીના બોલી : ‘ઓ બધા દિવસોની વાતો હવે પડી મેલો રાણીજી !’

રાણી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી બોલી: 'ઓ તો ક્યારનીયે પડી મેલી છે. તોયે એ દિવસોને યાદ કરવામાં યે કંઈ સુખ છે! પહેલાં મને પરણીને લાગ્યા, તે વખતની વાત યાદ છે, મીના? તે વખતે, ચાર-પાંચ-છ છ રાત સુધી, લાગલગાટ, મારી સેવા સ્વીકારતા. અને હવે? મહિનામાં એકવાર એમનાં દર્શન પણ દુર્લભ થઈ ગયાં છે.'

દાસી બોલી: 'તે વખતે તમે સૌથી નાનાં રાણી હતા, તે પછી આ પંદર વરસમાં મહારાજને બીજી ફટલી રાણીશો થઈ ગઈ, કહો તો?'

રાણીએ કહ્યું, 'વરસની ત્રણ.'

'તો પછી શું કરવા કલેશ કરે છે, રાણીમા?'

રાણીએ નીચું નેઠ નવાળ દીર્ઘા: 'હું શું' નથી સમજતી? બધુંયે સમજું છું. આ વિશાળ રાજનગરીમાં, તેમના સિવાય મારું બીજું કાણ છે. કહે! મારે ને એક કુંવર હોત, તો એને નેઠને હું બધું દુઃખ ભૂલી જાત. પરંતુ વિધાતાએ એ સુખ મારા નસીબમાં લખ્યું નહિ! તું જા, રસોડામાં પાત્રોએ મારી આજ્ઞા પ્રમાણે મહારાજના ભોજનની ગોઠવણ કરી છે કે નહિ તે નેઠ આવ.'

દાસીના ગયા પછી અંબાલિકા ઊભી થઈ. થોડો વખત તેણે ચોરડામાં આમતેમ આંટા માર્યા. પછી બીંતમાં લટકતા ચાંદીમાં મટેલા એક વિશાળ અપ્પનાની સામે ઊભી રહી, તે પોતાનું પ્રતિબિંબ જોવા લાગી. જમરાના જેવા કાળા કેશમાં એકાદ બે રૂપેરી વાળ

પણ દેખાતા હતા. થોડીવાર આમ જોઇ રહી, પછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી, તે ફરીને પાછી બારી પાસે આવીને બેસી રહી.

સાંજ વીતી ગઈ. એમ કરતાં પહેલાં પહોરનાં ચોવડિયાં વાગ્યાં. બીજા પહોરે સંદેશો આવ્યો કે મહારાજ આવ્યા કરે છે કે આજે મોડી રાત સુધી તેમને રાજકોળમાં રોકાયેલા રહેવાનું હોય, આજે તેઓ રાણી અંબાલિકાના મહેલમાં આરામ લેવા આવી શકશે નહિ.

અંબાલિકાની આંખો, આ સાંભળીને બીની થઈ આવી. દાસીને તેણે પૂછ્યું. ‘કાલે પધારશે, અથવા ક્યારે પધારશે તે વિષે મહારાજે કંઈ કહ્યું છે?’

મીનાએ જવાબ દીધો: ‘મેં એ પૂછ્યું હતું. પણ નોકરે કહ્યું: એ વિષે મહારાજે કંઈ આજ્ઞા કરી નથી.’

રાણી માત્ર આટલું બોલી: ‘હીક.’

સાંજે રાણીએ જે વસ્ત્રાલંકારો સજ્યા હતા, તે બધાથે તેણે એકે એકે કાઢી નાખ્યા. દાસી તેને કપડાં બદલાવી બોલી: ‘હવે વાળુ કરો હો?’

રાણીએ કહ્યું: ‘કરું, પછી. તું મારું એક કામ કરીશ?’

‘શું કહો.’

‘બીજી રાણીઓના મહેલોમાં જઈને ખમર કાઢી આવ જોઉં’, મહારાજ આજે રાતે ક્યાં આરામ લેવાના છે?’

દારી ગઈ.

થોડીવાર પછી, એણે પાછી આવીને કહ્યું: ‘રાણી હેમવતીના મહેલમાં મહારાજનાં ભોજનની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. પરંતુ મહારાજ હજી પધાર્યા નથી. મોડી રાતે આવશે એવા ખબર આપ્યા છે.’

રાણી હેમવતી મહારાજ માનસિંહની છેલ્લી રાણી હતી. તે બુદ્ધિરાજ બીમસિંહની કુંવરી હતી.

: ૨ :

આ બનાવને છ સાત દિવસ પછી, મહારાજ માનસિંહ રાણી અંબાલિકાના મહેલમાં પધાર્યા. રાણીએ મનમાં જેનો ડર રાખ્યો હતો તે જ બન્યું.

રાણીને જોતાં જ મહારાજે કહ્યું: ‘આ શું, આટલી સુકાઈ કેમ ગઈ ? કહે છે કે વિજયગઢમાં આ વરસે દુકાળ પડ્યો છે. તો જતી વખતે અહીંથી દાણોપાણી લઈ જવાં હતાં ને ?’

રાણી સમજી ગઈ કે મહારાજ આ વાક્ય સ્નેહને લીધે નથી બોલતાં,—પરંતુ, એમાં પોતાના પિતાની ગરીબ હાલત પર કટાક્ષ છે. મહારાજ કેવા ગર્વિષ્ઠ છે અને અભિમાની છે એની રાણીને ખરાબર ખબર હતી. તે નીચું માથું કરી ચૂપ રહી.

પરંતુ મહારાજ એટલેથી જ અટક્યા નહિ. અંબાલિકા તેમની રજા વગર પિયર ગઈ હતી એથી તેમને ખૂબ જ ગુસ્સો ચડ્યો

હતો, ઉપરાંત, પેટલીક રાજદ્વારી બાબતને લાઇને તેમનું મન આજે બહુ ઉત્કેરાયલું હતું.

વાત ધીમે ધીમે આગળ વધી. છેવટે રાણીએ કહ્યું: ‘આપ અહીં હતાં નહિ-તેથી આપનો હુકમ લાઇ શકી નથી. સ્ત્રી પિયર જાય એમાં શું કાંઈ મોટો ગુનો છે?’

મહારાજે કહ્યું: ‘સાધારણ લોકોની સ્ત્રીઓને માટે એ ગુનો નથી, પરંતુ રાજની રાણીઓ માટે નિયમ જુદો છે. તમે તો રામાયણ વાંચ્યું છે. સીતાદેવી લગ્ન પછી અયોધ્યામાં આવ્યા, પછી કદી પણ તેઓ મિથિલામાં ગયાનું જાણ્યું છે? મહાભારત પણ તમે વાંચ્યું છે. દ્રૌપદી દેવી, પરણ્યા પછી, કદી પણ પાંચાલ-નગરમાં બાપને ઘેર ગયાનું તમે એમાં વાંચ્યું છે.? વળી એમના પિતા મોટા રાજરાજેશ્વર હતા. અને તમારા પિતા? મારી રજા લાઇને ગયાં હોત તો જુદી વાત હતી, પણ તમે તો અભિસારિકાની પેઠે હાલી નીકળ્યાં!’

રાણીએ કહ્યું. ‘કમ મહારાજ, મને આવાં કડવાં વેણ સંભળાવેા હો? આપની રજા મેગવવાનો કાંઈ ઉપાય નહોતો, એટલે હું પટ-રાણીજીની રજા લાઇને ગઇ હતી.’

મહારાજે કહ્યું. ‘પટરાણીની રજા લાઇને ગયાં હતાં એ ખરું, પણ આ બાબતમાં રજા આપનાર તેઓ કાણ?’

અંબાલિકા બોલી: ‘એ મારી જ જૂલ થઇ મહારાજ! ઘરડાં થયેલાં પટરાણીજીની રજા લેવાને બદલે જે હું નવાં રાણી હેમવતીની રજા લાઇને ગઇ હોત તો મહારાજના ક્રોધાગ્નિમાંથી બચી જવા પામત.’

મહારાજ મેં વિદૂત કરીને બોલ્યા. ‘ઝોહ! છઠ્ઠ્યાં તો સોજે આની દેખાય છે. તમારા પિતા મરણ પથારીએ પડ્યા હતા. તો પાલખી મોકલી એ ભિખારીને અહીં બોલાવી લેવો હતો ને! અહીં રાજવંદો એંતી દવા કરત, અને ગિયારાને ફવાદાડતું’ ખરચ પણ ખચી જત!’

આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાણી ક્રોધમાં ભાન ભૂકી ગઈ. તે એકદમ બોલી પડી: ‘બધાને કંઈ રૂપાળી ફાઇ કે બહેન નથી હોતી, મહારાજ! નહિ તો તે મુસલમાનને આપી, આપની પેડે મારા પિતા પણ કદાચ ધન અને માન પાનના અધિકારી બન્યા હોત!’

બોલતા બોલી ગઈ, પણ પછી તરત રાણી ચિંતામાં પડી ગઈ. તેને થયું: ‘હાય હાય! હું આ શું બોલી બેઠી! રાણા પ્રતાપસિંહે એક વખત માનસિંહની આ બાળતમાં મસ્કરી કરી હતી, તે માનસિંહને કેવી હાડોહાડ લાગી ગઈ હતી, તેની રાણીને ખબર હતી.

ખરેખર, અંબાલિકાનો ભય પાયા વગરનો નહોતો, એ તરત જ દેખાઈ ગયું. આ શબ્દો સાંભળતાં જ માનસિંહની આંખો ક્રોધથી રાગી ઊઠી. તેમનું આખું શરીર ધ્રુજી ઉડ્યું. એકદમ ઊભા થઈ જઈ, તેઓ ગર્જના કરી બોલી ઊઠ્યા: ‘પાપણી! તું મારું અપમાન કરે છે. આટલી હિંમત તારી? જા, મારા અંતપુરમાંથી તું જતી રહે. બાકીની જીંદગી હવે હું તારું મેં જીવોનો નથી. તને સાત દિવસની મહેતવ આપું છું. આ સાત દિવસમાં, તું તારા પિતાને ખબર આપી, તેની સાથે જતી રહેજે—એ મારો તને છેલ્લો હુકમ છે!’

આમ કહી, મહારાજ, ધૂજતે પગલે અંબાલિકાનો મહેલ છોડી જતા રહ્યા.

: ૩ :

રાણી અંબાલિકાએ, ખાધાપીધા વગર, આંખનું મટકું ચે માથાં વગર આખી રાત રડીને વિતાવી. બીજે દિવસે તેણે મહારાજને પત્ર લખી બહુ અરજી કાઢાવી કરી, મારી માગી.

દાસીએ પાછી આવીને જણાવ્યું: ‘મહારાજે તમારો કાગળ વાંચી એના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા ને કહ્યું, રાણીને કહે, કે રાજા માનસિંહના મુખમાંથી નીકળેલા શબ્દો પાછા ફરતા નથી.’

એ રાત પણ અંબાલિકાએ રડીને વિતાવી.

બીજે દિવસે બપોરે, અંબાલિકાના મહેલના દરવાજે એક પડ-દાવાળી પાલખી આવીને ઊભી.

મીનાએ દોડતાં આવી ખબર આપ્યા કે રાણી હેમવતી આપને મળવા આવે છે.

‘એમને લાઇ આવ!’ કહી અંબાલિકા નવાઇ પામી. વિચાર કરશ લાગી કે આ મળવા આવવાનું શું કારણ હશે? સહાનુભૂતિ બતાવવા આવી હશે? — ના, તો શું રંગ જોવા આવી હશે? પરંતુ, હેમવતી એવી બાઇ નથી. એના મોં પર હંમેશાં હાસ્ય હોય છે—મનમાં લેશ માત્ર છત્રકપટ હોતું નથી—એમ બધા કહે છે. હું પણ એને વરસ દિવસથી તો જોઉં છું, મને એ એવું લાગે છે.

હેમવતીએ અંદર આવી અંબાલિકાને પ્રણામ કર્યાં. એમની ઉંમર માત્ર સત્તર વરસની હતી—દેહ નદીના બેય કાંઠે યૌવનની ભરતી ચડી હતી.

હેમવતીએ કહ્યું ‘બહેન. મેં મહારાજને મોંએ બધી વાત સાંભળી છે. તમે મહારાજને આવા શબ્દો સંભળાયાં તો ભૂલ તો થઇ જ છે? ગુસ્સાના આવેશમાં તમારા મુખમાંથી આવા શબ્દો નીકળ્યાં છે એ પણ હું સમજું છું. પરંતુ, તમે ન બોલ્યા હોત તો સારું થાત, એવું તમને પણ હવે લાગતું હશે એમ હું માનું છું,

અંબાલિકા બોલી: ‘હવે શું, જે પળે મારા મોંમાંથી એ શબ્દો નીકળ્યા, તેજ પળે મને પરતાવે થયે હતો. પણ હવે થાય શું?’

હેમવતી ખૂબ સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવા લાગી. તે ખરો દિલથી આ બધું બોલી રહી છે એ વિષે અંબાલિકાને બિલકુલ શંકા રહી નહિ. અંબાલિકાનો કાગળ, અને મહારાજે તેનો કહેવડાવેલો મૌલિક ઉત્તર એ પણ નવી રાણીથી અજાણ્યો નહોતો.

તેણે કહ્યું: ‘બીજો એકાદ કાગળ લખી જોઇએ તો?’

‘લખીને શું લખું, બહેન?’

‘તમે મહારાજને પહેલા કાળમાં શું લખ્યું હતું તેની મને ખબર નથી. આતોને ખેચ જણ મળીને એક કાળ લખી નાખીઓ!’

અંબાલિકાએ કહ્યું: ‘તમે કહો તેમ કરીઓ!’

અંબાલિકાએ કાળ કલમ લીધાં. ખે જણે મળીને લખવાની જરૂર ન પડી; હેમવતીએ બોલવા માંડ્યું, અને અંબાલિકા તે પ્રમાણે લખતી ગઈ. બહુલી તરીકે હેમવતીની ખ્યાતિ હતી.

કાળ પૂરો થયા પછી હેમવતીએ કહ્યું: ‘આજે જ આ કાળ મહારાજને મોકલી દો. આજે રાત્રે મારા મહેલમાં તેઓ રહેવાના છે. હું પણ વાત કાઢીશ—જેઉં છું તેમનું મન પીગાવી શકું તો.’

‘તમને ઠીક લાગે તે કરો, બહેન?’

કહી અંબાલિકાએ શોક્યને, ચુપ્પન કરી વિદાય આપી.

હેમવતીએ જતાં જતાં કહ્યું: ‘કાલે ફરી આ લખતે હું આવીશ. અને મહારાજ શું જવાબ આપે છે તે જોઈ જઈશ.’

આ : કહી તે જતી રહી.

: ૪ :

ખીજે ફિલસ બપોરે રાણી હેમવતી ફરી મળવા આવી. આજે તેનું મોં ખૂબ લસું લસું થઈ રહ્યું હતું.

તેનું મોં જોઈ અંબાલિકાને થયું કે જરૂર કંઈક સારા ખબર સાંભળવાના મળશે, તેણે પૂછ્યું: 'શા ખબર છે, બહેન?'

હેમવતીએ પોતાના પાલવમાંથી કાગળ કાઢી કહ્યું: 'આજે હું જ તારા વરનો કાગળ લઈને આવી છું.'

આમ કહી તેણે કાગળ અંબાલિકાના હાથમાં મૂક્યો.

અંબાલિકાએ ઝોકદમ કાગળ ખોલી વાંચવા માંડ્યો. કાગળ બહુ ટુંકો હતો. તેમાં માત્ર થોડીક જ લીટીઓ લખેલી હતી—

ચિર સૌ. ૭]

‘મારો હુકમ અફર છે. તમે અહીંયા આટલાં વરસ સુખ ચેનમાં વીતાવ્યાં છે એટલે બાપને ઘેર જો વેલવ ન મળવાથી તમને દુઃખ થવાનો સંભવ છે. એટલે જતી વખતે તમને એક વાળ સોનામહોરો આપવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. વધારામાં જમાં તમારું દિલ રોંટયું હોય તે તમે અહીંથી તમારા પિતાને ઘેર લઈ જઈ શકશો.’

કાગળ વાંચી, અંબાલિકાના મનમાં, આ પહેલાં જે આશાનું કિરણ ફૂટ્યું હતું તે પલકમાં અદસ્ય થઈ ગયું. કાગળ શોકરૂપી હાથમાં આપી તેણે પૂછ્યું: ‘તમે વાંચ્યો આ ?’

હેમવતીએ કહ્યું: ‘હા. મારા જ ઘરમાં બેસીને તેમણે આ કાગળ વાંચ્યો છે. મેં, બહેન, તારાવતી એમને ખૂબ જ કાકલૂદીઓ કરી, પરંતુ કોઈ રીતે તેમનું મન પીગળાવી શકી નહિ તારો કાગળ આવ્યાનું તેમણેજ મને કહ્યું. પછી ખિસ્સામાંથી કાગળ કાઢી મને તેમણે બતાવ્યો, તેમને ક્યાં ખબર હતી કે જો કાગળ મારો જ લખાયેલો છે! મેં પણ, જાણે કંઈ જાણતી ન હોઈ’ તેમ, ગંભીર બની, આખો કાગળ એકચિત્તે વાંચ્યો. પછી મેં કહ્યું: ‘કહે છે કે એમના પિતા બહુ ગરીબ છે. અહીં આટલાં વરસ લગી મહારાજો એમને સુખવેલવમાં રાખ્યાં છે, હવે તેઓ ગરીબાઈમાં કેવી રીતે રહી શકશે? એમનો જીવ કેવી રીતે ટકી શકશે? ગરીબ ઘરનાં અન્નવસ્ત્ર આઉંમરે એમનાથી કેવી રીતે વેદાશે? એટલે મહારાજો જવાબ આપ્યો: ‘હીક તો, એની હું ગોઠવણ કરી દઉં છું.’

આમ કહી તેમણે કાગળ કલમ માગ્યાં, કાગળ લખાઈ રહ્યા પછી મેં કહ્યું: ‘જો મને જ આપો. કાલે હું એમને છેલ્લી વારકી ભેગી

થતા જવાની છું, તે વખતે કાળજી એમને હાથોહાથ આપીશ. એટલે એમણે કાળજી મારા હાથમાં મુક્યો.’

અંબાલિકા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી બોલી, ‘આવું દાન કરવાની કંઈ જ જરૂર નહોતી. પતિને જ ખોષ એકા પછી, એમની લાખ સોના-મોહરોને મારે શું કરવી છે ? સાજસરંજામ પણ સાથે લઈ જઈને મારે શું કરવું છે ? હાં, બીજી કંઈ મારે વિષે વાત થઈ હતી ?

‘થઈ જ હતી તો, મેં કહ્યું. મારા બહેન આપનાપર કેટલો પ્રેમ રાખે છે તેની આપને ખબર નથી. જવાબમાં ટાણો મારી તેમણે કહ્યું : પતિને મેણું મારી અપમાન કરવું એ પ્રેમનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે ખરું ને !

મેં કહ્યું : ‘માણસની શું કાંઈ વાર ભૂલ નથી થતી ? એક દિવસ કાંઈ ભૂલ થઈ તો શું છંદગીભર એની સજા ભોગવ્યા કરવાની ?

તેમણે કહ્યું : ‘તમે પણ યાદ રાખજો, નવી રાણી, કે મહારાજ માનસિંહનો બોલ અફર છે.’

પછી વાતવાતમાં મેં પૂછ્યું : ‘જતાં પહેલાં મારા બહેનને શું આપ છેલ્લી વારકાં દર્શાવ નહિ દે ?’

તેમણે કહ્યું : ‘મારી ખુશીથી હું એને ઘેર જવાનો નથી, પણ જો એ ખૂબ આગ્રહ કરી બોલાવે. તો છેલ્લી વાર મળી લેવાંતા મને વાંધા નથી—તો બહેન, મારું માનો, તમે હમણાં જ એક કાળજી લાખી એમને મળવાની અરજ કરો !’

અંબાલિકા આંખમાં પાણી લાવી બોલી : ‘હવે મળીને શો ફાયદો છે, બહેન ?’

હેમવતી બોલી: 'ના, ના, બહેન! તમારે ઝોમને મળવું જ નોંધ્યો.'

'વળી ફરી હું ઝોમની આગળ રોકકળ કરું, ઝોમના પાંચે પકું, સળ માફ કરવા ઝોમને કરગરું એવું તું ઇચ્છે છે? ના ભાઈ, હવે મારાથી એ નહિ બને. મારી આશાઓના ચૂરા થઈ ગયા છે, સ્વપ્ન ભાંગી ગયું છે, હવે ખાલી શા સાર વલખાં મારવાં?'

હેમવતી લાડલયાં અવાજે બોલી: 'નહિ બહેન, એટલો કાગળ તો તમારે લખવો જ પડશે. તમારો કાગળ મળતાં જ મહારાજ છેલ્લી વારનાં દર્શન દેવા અહીં આવ્યા વિના નહિ રહે. રોકકળ કરવાનું કે પાંચે પડવાનું હું તમને નથી કહેતી, પણ ઝોમાં મારો હેતુ બીજો છે.'

'શો હેતુ છે?'

'તે હમણાં નહિ કહું. પહેલાં તમારા કાગળનો જવાબ આવવા દો. પછી શું કરવું તે હું કાલે આવીને કહી જઈશ. મેં એક ભારે ગમ્મત વિચારી છે. કાલે મહારાજે તમને આ કાગળ લખ્યો તે પછી મારા મગજમાં એ તુકડો આવ્યો છે.'

આમ કહી હેમવતી હસતી હસતી ત્યાંથી જતી રહી.

બીજે દિવસે ખપોરે તે ફરીથી આવી. આ વખતે પણ તેનું મોં હસું હસું થતું હતું.

અંખાલિકાઓ કહ્યું: 'કાગળનો જવાબ આવી ગયો છે.'

હેમવતીએ કહ્યું: 'મને ખબર છે. બહેન, જરા અંદર ચાલો થોડી વાત કરવી છે.'

અંબાલિકા એને લઈને અંદરના ઝોરડામાં ગઈ.

થોડીવાર પછી જ્યારે બંને બહાર આવ્યાં, ત્યારે હેમવતીનું મોં એવું ને એવું હસું હસું થતું હતું. અને અંબાલિકાનાં મોં પર પણ પહેલાંના જેટલો વિપાદ નહોતો.

: ૫ :

હેલ્લે દિવસે મહારાજ મનસિંદ, રાતનો પહેલો પંકાર વીત્યા પછી, દર્શન દેવા પધાર્યા. તેમનું મોં ગંભીર હતું. તિબ્બેરીવાળો માણસ આવ થોડીવાર પહેલાં જ અગાધિકારને ઝંક લાખ સ્નાના-મહોરો જોખી આપી ગયો હતો.

રાણીએ કહ્યું: ‘મહારાજ’ આજની રાત આપ અહીંયા આરામ તેશો એવી, મારી આજની હાલત જોતાં, હું આશા રાખુ છું.’

મહારાજે કહ્યું: ‘નહિ, મારે કામ છે, તરત પાછા ફર્યા વિના નહિ ચાલે.’

રાણી થોડી વાર નીચું મોં કરી ખેંચી રહી.

પછી ખોલી: ‘તો છેવટે ભોજન કરીને પધારો.’

મહારાજે પહેલાંના જેવા જ ગંભીર સ્વરે કહ્યું: ‘ના, ચોટલે વખત નથી.’

રાણીએ કહ્યું: ‘હા! એટલું સૌભાગ્ય પણ મારા આ કૂટરના તરીખમાં ક્યાંથી હોય? તો શું મારા ઘરમાં આપ કશું જ નહિ જમો?’

બોલતાં બોલતાં રાણી અંબાલિકાની આંખો ભીની થઈ ગઈ.

મહારાજે કહ્યું: ‘ભલે, તો એક ખાલો શરબત આપ.’

રાણી હસી. પોતાને લાથેજ તે શરબત ખનાવી લાવી, મહારાજે શરબત પીને, પાન ખાધું.

પાન ખાતાં ખાતાં મહારાજે કહ્યું, ‘આજે આખો દિવસ ખુબ જ કામ કર્યું છે, બહુ થાકી ગયો છું. બહુ ખેસાશે નહિ.’

બોલતાં બોલતાં જ, તેમની આંખો ખીડાઈ ગઈ.

‘મહારાજ! શયન કરો.’

‘એમ કહી રાણી અંબાલિકાએ ખૂબ વહાલથી એમને સુવાડી દઈ, એમના માથા નીચે ઓશીકું મૂક્યું. ઘડીકમાં મહારાજનાં નસત્રારાં બોલતાં થઈ ગયાં.

રાણી હેમવતી બાળુના ખંડમાંથી હસતી હસતી બહાર નીકળી. હાથની મૂઠી વાળી, ઊંઘતા મહારાજને મુકકી ખતાવી તે બોલી, ‘કેવા સપડાયા, હં.’

અંબાલિકા ઉદ્દેગલયાં અવાજે બોલી. ‘કંઈ અવળું તો નહિ થઈ ખેસેને બહેન?’

હેમવતીએ કહ્યું, 'મારા બાપના ઘરનો રાજવંદ છે, સાક્ષાત ધનવંતરી જ બંધ લ્યો. એમની દ્વાથી નુકસાન થાય જ નહિ. આખી રાત ઊઠ્યા કરશે. તૈયારીઓ તો બધી કરી રાખી છે. તો હવે પાલખીવાળાઓને બોલાવો !

'બોલાવું. માફ ભલું કરવા જતાં, વખતે તારું કંઈ ભૂલું કરી ગેયું' બહેન, એની મને ખૂબ ચિંતા થાય છે. મહારાજ કાંસે સવારે જાગે કે બધી બિના તેમને કહેવી જ પડવાની ! તારી સલાહથી જ મેં આ કામ કર્યું છે એવું એમને જણાવવામાં વધી નથી. એમ તેં તો મને કહ્યું, પણ તે જાણ્યા પછી, તેઓ તારા પર ગુસ્સે નહિ થાય તેની શી ખાતરી ?'

હેમવતીએ કહ્યું : 'હિ. મારા પર ગુસ્સે થાય એટલી એમની તાકાત ? હું વૃધ્ધસ્થ તરૂણી ભાર્યા છું, એક મુકો મારી એમનું નાક ભાંગી નાખું એ અખર છે ?'

આમ કહી તેણે બેરથી હસવા માંડ્યું.

અંબાલિકા બોલી : 'બધું સીધેસીધું પાર બિંતરે તો બંગા ન્દાયાં !'

હેમવતીએ કહ્યું : 'બિંતરશે જ, બહેન, કશી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. મહારાજ જાણ્યા પછી, તેમને શું કહેવું ; અને શું કરવું, એ બધું મેં તમને બતાવી દીધું છે. ભૂલી તો નહિ જાઓને ?'

'ના રે, એ તે બુદ્ધાય ?'

એ સુસજ્જ પાલખીઓ આવી દરવાજે ઊભી. રાતનો દોઢ પહોર વીત્યા પછી, મહારાજને ઊંચકીને ત્રોક પાલખીમાં સુવાડી દેવામાં આવ્યા. ખીછ પાલખીમાં રાણી અંબાલિકા બેઠી. ખત્રીસ બેઠી લોકો એ પાલખીઓને ફૂલ પેટે ઊંચકીને લાઇ ચાલ્યા. આગળ અને પાછળ પચાસ ઘોડેસવારોની સેના હતી અને મશાલધારી યોદ્ધા હતા, એ બધાએ માળસો રાણી હેમવતીના પિયરથી બોલાવવામાં આવ્યા હતા.

રાતના ત્રીજા પહોરે, અને પાલખીઓએ વિજયગઢ ગામમાં પ્રવેશ કર્યો. રાણીના પિતા, ઇક્ક વિજયસિંહ, પોશાક પહેરી જમાઈનું સ્વાગત કરવાને બારણામાં ઉભેલા હતા. જમાઈને ઊંઘતા જોઇ, અને તેમને ઊંઘમાંથી જગાડવાની પુત્રીએ ના કહી. તેથી તેમને માત્ર પલંગમાં સુવાડી દીધા.

: ૬ :

સવારે માનસિંહમાં લાન આવવા માંડ્યું, અંબાલિકા તે વખતે તેમના પગ આગળ ખેરી ચરણસેવા કરતી હતી.

રાણીએ કહ્યું : ‘મહારાજ’ સુરજ ક્યારનો ઊઠી ગયો છે. આપના સ્નાન સંધ્યાનો બદોબસ્ત કરાવું ?’

મહારાજે આંખો ઉઘાડી, શયનખંડમાં ચારે તરફ નજર કરી. પછી ખૂબ નવાઈ પામી બોલ્યા : ‘આ શું ? હું ક્યાં છું ?’

અંબાલિકાએ કહ્યું. ‘મહારાજ ! આ આપના સસરાનું ઘર છે.’

મહારાજ ઊઠીને બેઠા થયા. તે બોલ્યા. ‘સસરાનું ઘર ? ક્યાં ?’

‘વિજયગઢમાં

‘વિજયગઢમાં ? અહીં હું કેવી રીતે આવ્યો ?’

‘આપની આ દારી આપને અહીં લઈ આવી છે.’

મહારાજે ભલાં ચડાવી કહ્યું: ‘તમે આ શું ખોલો છો, રાણી! હં, હં, હવે મને કંઈક યાદ આવે છે. મને ખૂબ ઊંઘ આવતી હતી, એટલે રાજધાનીમાં તમારા આવાસમાં હું ઊંઘી ગયો હતો. તો શું મને ઊંઘતો તમે અહીં ઉપાડી લાવ્યાં છો? શું વાત કરો છો! ખબર છે, રાણી, આ રાજત્રોલ એ કેવો ભયંકર અપરાધ છે તે?’

‘અપરાધ મેં નથી કર્યો, મહારાજ! પણ આપની આજ્ઞા માથે ચડાવી મેં આ કામ કર્યું છે. મેં તો માત્ર રાજાશાનું પાલન કર્યું છે’

‘કાણે આજ્ઞા આપી? કાણુ છે એ રાજા? દિલ્લીપતિ?’

‘ના મહારાજ દિલ્લીપતિની આજ્ઞાનું મારે શું કામ છે? મેં તો માત્ર મારા હૃદયનાથની આજ્ઞાનું પાલન કરી આ કામ કર્યું છે.’

‘કાની’ મારી આજ્ઞાનું?’

‘આપ જ મારા રુદયનાથ છો, મહારાજ;’

‘તમે આ શું કહો છો, રાણી! શું મેં તમને ઝેરી આજ્ઞા કરી છે કે તમે મને વિજયગદ લઈ જાઓ. મેં ક્યારે તમને ઝેરી આજ્ઞા કરી છે?’

‘મારી પાસે મહારાજે સ્વહસ્તે લખેલી આજ્ઞા છે, આ જુઓ!’

આમ કહી રાણીએ મહારાજનો હેલ્લો કાગળ ઉઘાડી એમની સામે ધર્યો, ને કહ્યું: ‘આ જુઓ મહારાજ. આપે આમાં લખ્યું’

હે કે જ્યાં તમારું દિલ ચોંટ્યું હોય તે પણ તમે અહીંથી તમારા પિતાને ઘેર લઈ જઈ શકશો, હવે-હિંદુ સ્ત્રીનું દિલ પોતાના પતિ સિવાય ખીજા શામાં ચોંટે કહો જોડો, મહારાજ? આપણ મારા જીવનના પ્રિયતમ પાત્ર છો, આપનામાંજ મારું દિલ ચોંટ્યું છે એટલે હું આપને જ અહીં લઈ આવી છું.’

આ સાંભળી મહારાજનાં વદનમંડળ હાસ્યરેખાથી ભરાઈ ગયું. હસવાનો આવેગ દબાવી ન શકવાથી, હા હા કરી તેઓ દસી પડ્યા. પછી તેમણે રાણીને ખાથ બીડી, હેઠથી ચુંબન કર્યું.

રાણી પર વહાવ કરી રહ્યા પછી મહારાજે ઉગ્ર તપાસ શરૂ કરી. રાણી હેમવતીએ બધું જ કહેવાની રત્ન આપેલી હતી એટલે અંબલિકાએ બધી વાત કહી દીધી.

એ સાંભળી મહારાજ બોલ્યા: ‘ઓહ! એ છોકરી આટલી પકડી છે!’

સસરાના અતિશય આગ્રહને વશ થઈ, તે દિવસ અને રાત જમાઈરાજ લાડકાડમાં વિજયગઢમાં રહ્યા; અને પછી રાણીની સાથે રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા.

રાણી હેમવતીની સાથે પણ મહારાજે આ વિષે ઘણો હાસ્ય-વિનોદ કર્યો. તેના પર બિલકુલ ગુસ્સે થયા નહિ, તેનો લેશમાત્રે તિરસ્કાર કર્યો નહિ એટલે, એ વખતે, તો એ પ્રૌઢ વયના મહારાજનું ગર્વિષ્ઠ નાક ભાંગ્યા વગરનું જ રહી ગયું.

ભોજરાજની વાત

: ૧ :

હસુની અગિયારમી સદીમાં ફ્રાન્સ એક દિવસે (વાર અને તિથિ હજી પુરાતત્વવેતાઓ નક્કી કરી શક્યા નથી) માલવ દેશના મહારાજા ભોજ એક અતિ ગંભીર બૂત કરી બેઠા હતા—વનમાં એક તળાવની પાળે ઉતરીને, છેક જ બેઠૂતકણ્વીની પેઠે બોળો ભરીને એમણે પાણી પીધું હતું. મૃગયા બેલવા નીકળેલા, અને તરસથી છવજવા આવ્યો હતો એટલે જ તેમણે આવું કાર્ય કર્યું હતું એ વાત ખરી. પરંતુ મૃગયાર્થે નીકળતાં એક થરમોસમાં બરફ ભરી લઈ, છેવટે ઠંડૂ પાણી ભરી લઈ, થરમોસ કેમરે લટકાવી દીધો હોત તો બોટું નહોતું. પરંતુ એ જમાનાના રામજો—કાણુગણે કંઈ જાતના માણસો હતા.

મૃગયા ખેલીને રાજા ઘેર પાછા આવ્યા. પરંતુ માથામાં કંઈ ન સમજાય તેવી પીડા થવા લાગી. માથામાં કંઈ સળવળ સળવળ થવા લાગ્યું. ઊંઘ ઊડી ગઈ, અને ખોરાક પરથી પણ રૂચિ ઊડી ગઈ. આ થયું શું?

એ ચાર દિવસ આવી રીતે ગયા, ત્યાં માથામાં રીતસરની મલા યંત્રણા શરૂ થઈ ગઈ, રાજવૈદ્ય આવ્યા, નાડી જોઈ, માથું - ફેરવી ફેરવીને જોયું, પરંતુ રોગનું નિદાન ન કરી શકવાથી પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવા કંઈ કંઈ સ્લોકો ખોટી ગયા, અને ખાવાની દવા, પીવાની દવા, સુંઘવાની દવા, માથાપર માલીશ કરવાનું તેલ-ઝેરી ઝેરી કંઈ કેટલીય ટ્રીમતી દવાઓ લાવી તેમણે રાજાની ચિકિત્સા કરવા માંડી.

પરંતુ રોગ કશાથી જરા પણ ઝાંઝો થયો નહિ. ઊલટો તે વધતો જ ગયો. 'માથું ફાટી જાય છે. માથું ફાટી જાય છે' એવી રાજા ખૂબો પાડવા લાગ્યાં. ને પધારીમાં હાથપગ પછાડવા લાગ્યાં.

રાજા રાજ રાજ વધારેને વધારે દુખજો થતો ગયો, આખા રાજ્યના બધા વૈદ્યરાજો આવ્યા, બધાએ બેળા ચઢીને કેટલાયે કલાક સુધી યંત્રણાઓ કરી રાજા બધે વખત પ્રિસ્કિપશન બદલવા માંડ્યું. પરંતુ રોગ તો એનો એ જ રહ્યો-રાજા રાજ એ વધતો જ ચાલ્યો.

છેલ્લે સૌએ રાજાના છવવાની આશા છોડી. રાણીઓ રડી રડીને માથા ફૂટવા લાગી, અમલદારોનાં મોં પડી ગયાં, રૈયત હાથ હાથ કરવા લાગી : 'હાથ! આતો રાજા ફરી નહિ આવે.'

: ૨ :

કેવોના દેવ, ઇંદ્ર, સ્વર્ગનાં અને મર્ત્ય લોકનાં ધણાં છાપાનાં બ્રાહ્મણ હતા. બધાં છાપાં વાંચવાનો વખત તેમને મળતો જ એવું કંઈ નથી. તેમ છતાં પૈસા ખર્ચીને તેઓ બધાં છાપાં ખરીદતા, કારણ કે સાચા સાહિત્યકારોને ઉત્સાહ આપે એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ તેઓ સમજતા હતા.

એક દિવસ રવિવારે, કચેરીમાં રમ્મ હોવાથી, અપોરનો વખત કાઢવા માટે તેમણે છાપું વાંચવા લીધું. છાપાનું નામ ‘માગવા ટાઈમ્સ!’ ઉઘાડતાં જ જોયું તો હાથ! આ શું? રાગ્ન ભોજ મર! પડ્યા છે! આહ! કેવો સરસ રાગ્ન! કેવો પડિા, કેવો પવિત્ર! છાપામાં લખ્યું છે કે દ્વાદારુની કશી જ અસર થતી નથી.

દેવાધિપતિ મનમાં બોલ્યા: ‘નહિ, આ નહિ આવે!’

છાપું ફેંકી દઈ, ચશમાં ઉતારી બાબુએ મૂકી તેમણે ખૂંમ મારી. ‘કાઈ છે કે હાજર?’

‘જી જૂહર !’ કહીને એક-દરવાને અંદર આવી સલામ કરી.

દેવાધિપતિએ દ્વંદ્વમાં કહ્યું : ‘બધા દાકતરોને બોલાવો !’

પાંચ મિનિટમાં સ્વર્ગના બંને અશ્વિનીકુમારો આવીને ખડા થઇ ગયા. દેવરાજે છાપું તેમના હાથમાં મૂકી કહ્યું : ‘વાંચો !’

તે વાંચીને તેમણે કહ્યું : ‘આ શું ? દરદી મરવાની અણી પર છે, તોયે હજી દરદ શું છે તેની કાઠને ખચર પડતી નથી. હું બધાય—’

ઇન્દ્રે કહ્યું : ‘મોટા કુમાર, હમણાં ને હમણાં તમે ઊપડો—અદસ્ય રૂપે જાઓ. રાગને જોઈને આવ્યા પછી મને કહેજો કે તેને શું થયું છે !’

મોટા કુમાર ધબ દઈને મૃત્યુલોકમાં આવી પડ્યા.—સીધા ભોજ રાગના શયનગૃહમાં રાગના માથા ઉપર પોતાની (એક્સ—રે કરતાંયે તીક્ષ્ણ) એવી દિવ્ય દષ્ટિ નાખીને તેમણે જોયું તો તેમના માથામાં એક માછલીનો કણો સૂતેલો હતો, અને રહી રહીને હાલતો હતો.

આ જોઇ મોટા અશ્વનીકુમાર તરત જ સ્વર્ગમાં પાછા આવ્યા, ને ઈંદ્રની આગળ હાજર થયાં. પછી એ બંને વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ :

ઇન્દ્ર—કેમ, મોટા કુમાર, શું બોઈ આવ્યા ?

મોટા કુમાર—મહારાજ ! કેસ બહુ ગંભીર છે ! ભોજ રાગના મગજમાં નાનકડી માછલી ઘુસી ગઈ છે. ને હજી એ જીવે છે !

ઇન્દ્ર—હૈં ? શું કહો છો ? રાગના માથામાં એ કેવી રીતે ઘુસી ગઈ ?

મોટાકુમાર—એ પણ હું મારા યોગ્યજે નાણી શક્યો છું. રાગ્ન એક દિવસ મૃગયા રમવા ગયા હતા, તેવામાં એક તળાવમાંથી એમણે ખોખે ખોખે પાણી પીધું. એવી રીતે પાણી પીતાં તેમનાં એક નસંકારામાં થઇને તરતની જન્મેલી એક માછલી તેમના શરીરમાં પેસી ગઇ, અને ધીમે ધીમે તેમના મગજમાં ચડી ગઈ. ત્યારની એ ત્યાં જ રહી, અને રાગ્નના મસ્તકનો પુષ્ટિકારક ખોરાક ખાઈ ખુબ હૃષ્ટપુષ્ટ બની ગઈ છે.

ઈન્દ્ર—હાય હવે શું થાય ?

મોટા કુમાર—ખીજું શું—ઓપરેશન ! માથાની ખોપરી તોડી મઝલીને કાઢવી પડશે. એ વિના ખીજો ઉપાય—નથી.

ઈન્દ્ર—એ તો બહુ જોખમકારક ઓપરેશન કહેવાય ! પણ એ વિના ખીજો ઉપાય જ નથી, તો તમે જાઓ—તરત જાઓ ને ઓપરેશન કરો. નાના કુમારને અહીં મૂકતા જઈને, વખત બહુ ખરાબ છે—ક્યારે કોને શું થાય કંઈ કહેવાય નહિ ! કાલનું મારું શરીર પણ તૂટે છે. તમે જઈને એકદમ રાગ્નની દવા કરો. સૌ વાતની એક વાત—એને ખચાવી લો. હા ! કેવો સરસ રાગ્ન !

મોટા કુમાર—જી, તો હું જાઉં.

ઈન્દ્ર—હાં, અને જુઓ, આ વખતે અદૃશ્ય થઈને જશે તો નહિ ચાલે. માટે વૃદ્ધ વૈદ્યરાજનો વેશ ધરીને જાઓ—કહેજો કે રાગ્નને હું સાજો કરી દઈશ—એટલે એ લોકો તરત તમને રાગ્નની પાસે લઈ જશે.

મોટા કુમાર પોતાની પેટીમાં ઓપરેશનનો સરસામાન, પાટા અને દવાદારૂ વગેરે લઈને, એ જ દિવસે ધારાનગરીના રાજમહેલમાં જઈને ગેબા.

ચિર સૌ. ૮]

દરદીના ઝોરડામાંથી એકેએક માણસને બહાર કાઢી મૂકી, બારણા બંધ કરી, મોટાકુમારે વિચાર કર્યો : ‘ઝોપરેશન બહુ ગંભીર છે, અને દરદીની હાલત બહુ નબળી છે; વખતે વેદના સહન ન કરી શક્યો ને જૂમો પાડી બેઠો તો ! તો લાવને, કલોરોફોર્મ આપું ?’ (લાલક કદાચ આ મશ્કરી માનશે, પણ અસલ બોજઅન્ધમાં જ લાખેલું છે : મોહયૂજ્વેન મોહયિત્વા શિરઃકપાલ માદાય...વગેરે. આનો અર્થ એકે નવસો વરસ પહેલાં પણ વૈદ્ય-રાજે કલોરોફોર્મથી પરિચિત હતા.)

બોજરાગને કલોરોફોર્મ આપી અફિનીકુમારે તેમને બેસાડી, તેમ ‘1 માથાની ચામડી કાઢી, બોપરી ખસેડી દીધી. પછી ઝોમાંથી માદત્રી કાઢી એક પાણીના ઘડામાં નાખી. તે પછી બોપરી બેસાડી દઈ, ચામડીને ટાંકા મારી સાંધી દઈ, ઘા ઉપર કુશળતાપૂર્વક પાટો બાંધી દઈ તેમણે રાગને ફરી સુવાડી દીધો.

આરામસ્થ થક 'હાશા' તો ઉદ્દગાર કાઢી રાગ પડ્યું ફરી ઊંઘવા પડ્યો.

બારણાં ઊઘડ્યાં. સૌએ અંદર આવી જોયું તો રાગ ગાઢ નિંદ્રામાં પડ્યા છે. રોજ થયા પછી, આ પહેલી જ વાર તેમણે રાગને ઊંઘતો જોયો.

સૌ ચૂપકીથી પૂછવા લાગ્યાં: 'શું થયું હતું, મશાય?'

અશ્વિનીકુમારે ઘડો ખતાવ્યો. પછી કહ્યું: 'તમારા રાગના માથામાંથી આ માછલી નીકળી!' માછલી ફેવી રીતે માથામાં ઘુસી ગઈ હતી એ પણ, પછી તેમણે સૌને કહ્યું. સાંભળી સૌ નવાઈ પામી ગયા.

પૂરેપૂરા અડતાલીસ કલાક સુધી રાગને ઊંઘ લીધી. ઊંઘમાંથી જાગ્યા પછી જોયું તો માથામાં બિલકુલ વેદના થતી નહોતી, માત્ર શરીર ખૂબ દુર્બળ લાગતું હતું. પુષ્ટિકારક દવાઓ અને ખોરાક અપાવા માંડ્યો.

લોકો અને અમલદારો, વૈદરાજને એવા વળગ્યા કે તેમને જવા દેવાની એમણે ના પાડી. સૌ કહે 'રાગ પહેલાં હરતા ફરતા થાય, એમના શરીરમાં જોર આવે, પછી તમે જાઓ. વખતે ફરી કંઈ થઈ ગયું તો?'

એટલે અશ્વિનીકુમારને કેટલાક દિવસ રોકાઈ જવું પડ્યું. રાગમારેજ રોજ વધારે તાકાત આવતી ગઈ. ખૂબ ભારે દરમા-

યાથી તેમણે વૈદરાજને સ્ટેટ 'ફિન્સિયન' નીમવાની ઇચ્છા પ્રકાશિત કરી—પરંતુ વૈદરાજ મહાશય સમંત થયા નહિ.

છેવટે તેમનો જવાનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. રાજ બોળે વૈદરાજ મહાશયને ભરી સલામાં ખૂબ માનપાનથી નવાજ્યા. ઘડા ભરી ભરીને મહોરો, હીરા, મોતી, તથા હાથી ઘોડા વગેરે ઇનામમાં આપવામાં આવ્યાં.

છેવટે રાજાએ કહ્યું : 'વૈદરાજ મહાશય, આપ તો હવે જાઓ છો—અમારો આગ્રહ આપ માનતા નથી, એટલે એનો અફસોસ કરવો નકામો છે. પરંતુ અમારે કહેવું જોઈશે કે આપના જેવો મહાવિદ્વાન ચિકિત્સક અમે કદી પણ જોયો નથી. એટલે એક બાબત હું આપની પાસેથી જાણી લેવા ચાહું છું.'

'શું જાણવું છે, કહો.'

'આહારવિહાર વગેરેમાં ક્રેવા નિયમનું પાલન કરીને ચાલીએ તો આપણાં શરીર ખૂબ સરસ રહે, એવું અમને કહેના જાઓ. હુંકમાં આરોગ્ય રક્ષણનાં નિયમો—'

અશ્વિનીકુમારે કહ્યું :

અશીતેનામ્બસિ સ્નાનં પયઃ પાનં, વસઃ સ્થિયઃ'

એતદ્ વો માનુષાઃ પથ્ય—

‘શ્લોક પૂરો થવા પામ્યો નહિ. કારણ કે, ભોજરાજે હડપ કરતોકને વૈઘરાજનું કંકુ પકડી લઈ કહ્યું: ‘માનુષા! આપ અમને ‘હે મનુષ્યો!’ કરીને સંબોધન કરો છો, એનો અર્થ એ કે તમે મનુષ્ય નથી! તો તમે કાણ છો, કહો!’

મનુનો ખેદ ! વૈઘરાજ અલોપ થઈ ગયા. પકડાઈ ગયા કે તરત અંતર્ધાન ! ઇનામમાં અપાયેલાં હીરા, મોતી, ને મહોરોના ઘડાને ઘડા, તથા હાથી ઘોડા બધુંયે પડ્યું રહ્યું. રાજા મૂરખની પેઠે આરેકાર જોતો રહ્યો.

વિરમયનો ભાવ કંઈક ઓછો થયો એટલે રાજાએ કહ્યું: ‘જરૂર એ અશ્વિનીકુમાર હતા—અમારા વડાઓના પુણ્યપ્રતાપે, મારો જીવ બચાવી ગયા. પરંતુ હાથ ? ફેરી દુઃખની વાત ! શ્લોક અધૂરોજ રહી ગયો. ઉપદેશ પૂરો થવા પામ્યો નહિ. હવે શું થાય ? આ શ્લોકની ખરેખરી પાદપૂર્તિ કાણ કરી શકશે ?’

સૌએ એક અવાજે કહ્યું; ‘કાલિદાસ સિવાય બીજાનું કાંઈ આ શ્લોક પૂરો કરી શકશે નહિ. નહિ કેમ કરી શકે ? કરશે, ગમે તે બેચાર શબ્દો મૂકી સોગ અક્ષર હમણાં જ પૂરા કરી દેખાડશે. પરંતુ, અશ્વિનીકુમારને બોલવા દીધા હોત તો એ શું બોલત, એ તો કેવળ કાલિદાસની જીભ કહી શકશે, કારણ કે તેમની જીભ મા સરસ્વતીનો વાસ છે.’

કાલિદાસને તેડું થયું. તેમણે આવીને શ્લોક પૂરો કરી આપ્યો; ‘સ્તિગ્રમુખ્યં ચ ભોજનમ્’

આખો શ્લોક આ પ્રમાણે થયો—

અશીતેનામ્ભસિ સ્નાનં, પયઃપાનં, વશઃ સ્ત્રિયઃ ॥

એતદ્ વો માનુષાઃ પથ્યં સ્નિગ્ધમુણ્યં ચ ભોજનમ્ ॥

અર્થાત્— હે મનુષ્યો! આરોગ્ય રક્ષણાર્થે તમારે આટલું કરવું જોઈએ. ગરમ પાણીએ ન્હાવું, દૂધ પીવું, ઉત્તમ સ્ત્રીઓનો સંગ કરવો અને ગરમ તથા સ્નિગ્ધ (ઘીવાળા) પદાર્થોનું ભોજન કરવું.

એટલે, હે વાચકો, આજથી પાણીને જરા ગરમ કરીને ન્હાજો, અને ઘી દૂધનું પ્રમાણ જરા ધધારે રાખજો—દિવસે આશીસમાં જવું પડે, તો ગરમ ભાત ખાઈને જજો—રાતે વહેલા વહેલા ઘેર પાછા ફરજો—નહિ તો ભાત ઠંડો થઈ જશે—અને જેમને માત્ર એક જ ખેરી હોય, તેમણે આજથી જ ખીચ ખે સુપુત્રીઓની શોધમાં ગોરને મોકલી દેવો—કારણ કે શ્લોકમાં ‘સ્ત્રીઓ’ લખેલું છે—એકવચન નહિ, દ્વિવચન નહિ, પણ એકદમ બહુવચન.

સતી

: ૧ :

ચૌરંગી મહોદ્વામાં વિલાયત જઈ આવેલાઓની એક કલખની ઝોસરીમાં બેસીને ચાર મિત્રો વાતોચીતો કરતા હતાં. બધા લગભગ સરખી ઉંમરના હતા, પણ કાંઈ ચાલીસની નીચે નહોતું. બધાએ ખ્યાલિ, માન અને સંપત્તિ ઠીક ઠીક બેઠાં કરી સુખે સ્વચ્છંદે જીવન નિર્વાહ કરતાં હતા.

આને આ કલખમાં એક ઉત્સવ હતો. ઉત્સવનું કામકાજ બધું પતી ગયું છે. મેન્મરેશોએ આને આડીયાંજ ઝોમનું 'ડીનર' લીધું છે. અને સૌ પોતપોતાને ઘેર ગયા છે. આ લોકો પણ આ શ્વાસ પૂરો થતાં ઝડવાનું નકકા કરીને બેઠા છે.

વાતવાતમાં, નિઘાથી જીવન દરમિયાન, વિલાયતમાં ફાણુ કેવા પ્રેમમાં પડ્યું તેની વાતો નીકળી પડી. બે જણાએ પોતાની અગમ

કહ્યું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું, પછી આ ચારેમાં સૌથી મોટા સાહેબ બોલ્યા : ‘અમારા વખતમાં ધીરેનની ખાખતમાં એક ગંભીર પ્રસંગ બની ગયો હતો. તમે લોકો કાઢ તે વખતે વિદાયતમાં નહિ પરંતુ પાછળથી એ તમે કાઢજો એ ધીરેનની વાત સાંભળી નહોતી ? ધીરેન ઘોષાલ.’

શ્રોતાઓમાંથી એક જણે કહ્યું : ‘પેલા કરોડપતિ પ્રતાપ ઘોષાલનો દીકરો ધીરેન ઘોષાલ ?’

હત્ત સાહેબે કહ્યું : ‘હા, એ જ.’

‘હા, વિદાયત ગયા પછી મેં એને વિષે સાંભળ્યું હતું ! હાય ! હાય ! બિચારો શીતળાના રોગથી મરી ગયો ! એના પ્રેમની કાઢ વાત તમે કરો છો ? મેં તો સાંભળ્યું કે એ બહુ ભોળો ભોળો માણસ હતો—બિચારો બિલકુલ ભોળો !’

હત્ત સાહેબે સિગારેટ સળગાવી કહ્યું : ‘ભોળો માણસ પ્રેમમાં નહિ પડે તો શું તમે ને હું પડવાના છીએ ? રાજદંસની પેઠે ખીરખીર ખાઈ જઈ, ને નીરને પડતું મૂકવું એ આપણી રીત હતી. પરંતુ એવું બધાથી બની શકે છે, ભાઈ ? એની વાત રીતસરની ફકકડ રોમાંચક વાર્તા છે. સુંદર રોમાન્સ છે ! કેટલા વાગ્યા ? અગિયાર ! બોલો શરૂ કરું.’

સેન સાહેબ વિસ્કીના ગ્લાસનો એક લાંબો ઘૂંટડો ભરી બોલ્યા :
The Night is young yet. fire away— હજી રાત યુદ્ધી થઈ નથી. ચલાવો !

હત્ત સાહેબે પછી જે વાત કહી તેનો સાર હું નીચે આપુ છું.

ધીરેને ન્યારે વિદ્યાપતમાં પહેલો પગ મૂક્યો, ત્યારે તે બિલકુલ જાણપર જોવો હતો એમ કહીએ તો ચાલે, તે વખતે પણ એને ટાપુ સુધાં આંધતાં આવડતી નહોતી—આંધલી જ ટાપુ એ વાપરતો. ‘મેચમેન્ટ’ ને કહેતો ફૂટપાથ, રેસ્ટોરાને કહેતો હોટેલ, અને પક્ષને કહેતો મનીબેગ! વિસ્ફો અને આન્ડી પીનારાઓને તે ભયંકર દુરાચારી અને બિલકુલ નરહમ સરજતો! તે વખતે વિદ્યાપતમાં મારા સિવાય બીજું કશું તેનું જોળખીતું હતું નહિ—એટલે તે આવીને મારે ઘેર બેસીને—સ્ટેશને જઈને હું તેને લઈ આવ્યો હતો.

મેં પૂછ્યું: ‘શું ભણવાનો વિચાર છે?’

પહેલું ઇન્જિનિયરિંગ—પછી ડિગ્રી લીધા પછી વહાણો આંધવાનું શીખવાનું બાપાએ કહ્યું છે. બાપાનો વિચાર એવો છે કે ભવિષ્યમાં એક કંપની કાઢી, વહાણો આંધવાનું કારખાનું શરૂ કરવું.

મેં કહ્યું: ‘ત્યારે તો પાંચેક વરસના ધામા સમજો. તે, તારા બાપા મહિને મહિને કેટલા પાઉન્ડ મોકલશે?’

‘મોકલવાના વળી કેવા? બધાંયે રૂપિયા મારી સાથે જ તેમણે મોકલ્યા છે, બેંક પર ડ્રાફ્ટ લખી આવ્યો છે. ડ્રાફ્ટ વટાવી, કોઈ બેંકમાં જમા મૂકી દેવાનું કહ્યું છે. જેમ જેમશે તેમ મહિને મહિને બેપાડી શકારો,’

‘કેટલા પાઉન્ડ છે?’

‘ચાર હજાર.’

હું નવાઈ પામી ગયો, મેં કહ્યું : ચાર હજાર પાઉન્ડ ? સાડ હજાર રૂપિયા ? Lucky dog ! (નસીબદાર કૃતરો !)

ધીરેને કહ્યું : ‘બાપા કહે, પરદેશી ધરતી રહી, ઓચિંતી કાઈ વખત કોઈ મુસીબત આવી પડી, માંદાસાગ્ન થયા—ઐટલે થોડા વધારે રૂપિયા સાથે હોય તો સારું ! બાકી રહે તે દેશમાં પાછા ફરતી વખતે સાથે લેતો આવજો.’

મેં કહ્યું : ‘આદર્શ પિતા ! પરંતુ પુત્રરત્ન કાચી ઉંમરમાં કાચી આકકલને લીધે રૂપિયા ઊડાવી મારે તો ?’

ધીરેને ગર્વથી કહ્યું : ‘બાપાને મારા પર ઐટલો વિશ્વાસ છે. જન્મ્યો ત્યારથી આ પચીસ વરસ સુધી તેમણે મારા ઉપર બરાબર નજર રાખી છે. એમને પૂરી ખાતરી છે કે ખોટી રીતે રૂપિયા ઊડાવી દીધે એવો હું નથી !’

: ૨ :

આઠ દશ દિવસ લાંડનમાં રહ્યા પછી, ધીરેન ગ્લાસગો વિદ્યા-
પીઠમાં જવા નીકળ્યો.

તેણે મને કહ્યું: 'તમે મારી સાથે ચાલો લાઇ, બધું
કરી આપીને આવજો!'

તેનો પેલો ચાર હજાર પાઉન્ડનો ડ્રાફ્ટ વટાવી, રૂપિયા ભેંકી
મૂકી ખાતું ખોલવામાં આવ્યું હતું. હું ધીરેનની સાથે ગ્લાસગો
ગયો. અને તેને કાલેજમાં દાખલ કરાવી દીધો. એક ખૂબ સરખો
ખોર્ડિંગ હાઉસમાં તેની રહેવાની વ્યવસ્થા કરીને હું પાછો આવ્યો.

ગ્લાસગોથી તે મને ઘણી વખત કાગળ લખતો.

છ મહિના પછી, ધીરેનના નિમંત્રણથી, હું એક દિવસ
ગ્લાસગો ગયો. જોયું તો, આ છ મહિનામાં તે જનાવર મરી ઘણો
માણસ બન્યો હતો. હવે એ અંગ્રેજ ઉચ્ચારમાં ભૂલ કરતો નહોતો.

અને ડીનર પછી ચોકાદ બે ગાસ વિસ્કાનું સેવન કરવાની પણ એને ટેવ પડી હતી.

જે બોર્ડિંગમાં હું એને મૂકા ગયો હતો તે એણે છોડી દીધી હતી, અને હવે રૂમ્સ રાખીને રહેતો હતો. વ્યવસ્થા બહુ ઝંઝા પ્રકારની હતી, ખર્ચ પણ તેના પ્રમાણમાં આવતું હતું.

પહેલા થોડા દિવસ તો તેણે મને કશું જ કહ્યું નહિ, પરંતુ હું લંડન આવવા નીકળ્યો તેના આગામી દિવસે, સાંજે જમ્યા પછી, તેના બેડકપાનામાં સગડીની પાસે બેસી અમે વિસ્કા પીતા હતા, એવામાં એણે મને વાત કરી :

હત-મારી જીંદગીમાં એક મહત્વનો ખનાવ બન્યો છે.

મે પૂછ્યું : ‘એવું શું બન્યું છે?’

તે ગાલમાં હસીને બોલ્યો : ‘હું પ્રેમમાં પડ્યો છું!’

મે કહ્યું : ‘બહુત અચ્છા! મરદકા બન્યા! એમાં ખોટું શું છે? છોડી દેતો રૂપાણી ને!’

ધીરેનને ખોટું લાગ્યું તે બોલ્યો : ‘છોડી નથી. સારા ઘરની કન્યા છે. અને તમારી સૌની જે-’

હું વચમાં જ બોલ્યો : ‘હા, હા, અમે બધા પાખંડી છીએ, પણ તું કેવો સાધુ છે એની અમને ખબર છે! તારે શું કરવું છે એ તો કહે.’

ધીરેને ગંભીરતા પૂર્વક કહ્યું : ‘હું એમની સાથે લગન કરવા માગું છું.’

આ સાંભળી, હું એક સિસકારો કરી, પળવાર ચૂપ બેસી રહ્યો, ને મનમાં મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. 'એમની સાથે-છટ! પ્રેમની જવાબદારી હું બળું બળું થાઉં છું! સખી મને જીવ જીવ!'

હેવટે મેં શ્લેષમાં પૂછ્યું: 'એમની આજ્ઞા તેં પ્રોપોઝ (લાગનું માગું) કર્યું છે?'

ધીરેને કહ્યું: 'ના, હજી નથી કર્યું.'

ધીરેનની પ્રણયિનીનો પરિચય પૂછતાં જાણવા મળ્યું કે એનું નામ બાર્બા મેકજન છે. ઉંમર બારીસ વરસની છે. મા વિધવા છે, એક ભાઈ છે, અને એક બહેન છે. ભાઈ હાઈસ્કૂલમાં મોદી II દુકાન ચલાવે છે, એના બાપદાદાના વખતની એ દુકાન છે, બાર્બા થોડું થાણું બણી છે; અને ગ્લાસગો શહેરમાં કોઈ પૈસાદાર કુટુંબનાં છોકરા છોકરીઓની ગવર્નેસ તરીકે કામ કરે છે ને ત્યાં જ રહે છે.

મેં કહ્યું: 'ભાઈ, આવું કામ ન કરતો, ન કરતો. એ લોકો રહ્યા રાગની જાન, આપણે રહ્યા કાળા માણસ-એમની રેવન કહેવાઈએ. તું જો મેમને પરણીને આજ દેશમાં રહેવાનો હોય તો કદાચ ચાલી જાય. પરંતુ જો એને લઈને તું દેશમાં જવાનો હોય તો ઝગલે ને પગલે તારે અપમાનનો સામનો કરવો પડશે. તારાં મામાપ સગાં વહાલાં બધાં તારી આ મેમને ઝેર ભરેલી આંખે જોશે. અને તારી મેમને દેખાશે કે એ દેશના અંગ્રેજ લોકો કાળા માણસને પરણ્યા માટે એનો હાથેશો રિસ્કાર જ કરતા હશે. તારી દશા ધોખીનો કુતરો નહિ થરતો, નહિ ઘાટનો એવી થશે. હજી તેં પ્રોપોઝ કર્યું નથી એટલું સંદેહ છે. વખત સર એની જા. આથી વધારે હું તને કંઈ જ કહેવા માગતો નથી.'

ધારેને રક્ષ અવાજે કહ્યું: 'પાદરી સાહેબ, તમારા આ વચ્ચ-
માગ્યા ઉપદેશને માટે તમારો આભાર માહું છું. પરંતુ બધાને તમે
તમારા જેવા માની લેશો નહિ.'

હું પણ આ સૌભાગ્યને છેડાઈ ગયો. મેં કહ્યું: 'જો તને વિલા-
યતમાં આગ્યે હજી તો છ મહિનાયે થયા નથી; અને મને તો
અહીં ત્રણ વરસ થઈ ગયાં! તું હજી આ લોકોને ઝોળખતો નથી,
હું તો એમને હાડેહાડ ઝોળખી ગયો છું. તું શું એમ ધારે છે કે
ખાર્યા તારી પાછળ પ્રેમમાં પાગલ બની ગઈ છે?'

'હું તો થઈ ગયો છું. તે પણ મને ચાહે છે એ વિષે
મને કોઈ પણ સંદેહ નથી. હું પ્રેમજન્ય કરું તો તેઓ મને ના નહિ
ચોડે એવું મને લાગે છે.'

મેં પણ વ્યંગમાં કહ્યું: 'ના નહિ જ પાડે, મને ખાતરી છે.
તું કરોડપતિનો દિકરો છે, એની એ શ્રીમતીને ખચર પડી ગઈ છે.
તું મૂરખનો સરદાર છે, એક દિવસ ત્યાજના હાથમાં પડ્યો છે
અને એને સીતા કે દમયંતી સમજી બેઠો છે. પણ આજે માત્ર નહિ
માને તો છેવટે નાકમાં પાણી આવશે એ તને કહી રાખું છું, ભાઈ!'

ધીરેન શમ શામ બેસી રહ્યો, આગળ કશું જ બોલ્યો નહિ.

થોડીવાર પછી, એકબીજાને ગુડનાઈટ કરી અમે પોતપોતાના
ખંડમાં સૂવા માટે ગયા.

બીજો દિવસે સવારે નાસ્તો પાણી પતાવીને સાડા નવની ગાડીએ
હું લાંડન પાછો ફર્યો.

: ૩ :

ત્રણ મહિના પછી ધીરેનનો કાગળ આવ્યો. એ ગધેડાએ કુમારી બાથાની આગળ લગનનું માગું કર્યું હતું, અને મેં મહિનાની અધવચ્ચ બન્નેએ લગન-ગાંડથી બંધાવાનો વિચાર કર્યો હતો.

કાગળ વાંચી મેં ગુસ્સામાં તેના દુકડેદુકડા કરી ફેંકી દીધો.

હું મનમાં બોલ્યો: 'એક મહિનો વહેયું કરી પહેલી એપ્રિલે લગન કરવાનું રાખ્યું હોત તે સારું હતું. પહેલી એપ્રિલ-પ્રુલ્સ ડે' મૂરખાઓનો દિવસ છે, એ મૂરખનાં લગન માટે એજ સારો દિવસ છે.

શિયાળો પૂરો થયો, વસંતઋતુ આવી.

પણ ધીરેનના લગનની નિમંત્રણ પત્રિકા કેમ હજી આવી નહિ! મને થયું કે મારા પર એને બોટું લાગ્યું છે, તેથી મને એ લગનમાં નહિ બોલાવે.

નિમંત્રણપત્ર ન આવ્યું, પરંતુ એક દિવસ એક તાર આવ્યો. દુઃખદાયક સમાચાર હતા. બાથાંચે તાર ક્યો હતો—‘ધીરેન મરણ પથારી પર છે. તમને મળવા માગે છે—એકદમ આવો.’

તેજ દિવસે સાંજે ગ્લેડ્સ્ટન બેગમાં થોડાંક કપડાં લઈ હું સ્ટ્રાય એક્ટ્રીસમાં ગ્લાસગો જવા ગયો.

બીજા દિવસે દશ વાગે હું ગ્લાસગો પહોંચ્યો. ગાડી ફરી ‘સીધો બાથાંચે ઘેર જઈને ઊભો. બારણાનું કબુત્ર ખખડાવતાં એક છાદ્ય મોંની બાડી ડાશીએ આવી બારણું ઉઘાડ્યું.

તેણે કહ્યું: ‘તમે મિસ્ટર દત્ત કે ? મારી દીકરી બાથાંચે થી તમને તાર ક્યો હતો ?’

ઓ ભગવાન ! આ બીબી મેકજન ? મેં તો ધારેલું કે આ દાસી હશે.

મેં ટોપી ઉતારી કહ્યું: ‘હા, મીસ બાથાંચે તાર મળવાથી હું અહીં આવ્યો છું. તેઓ ક્યાં છે ?’

શ્રીમતી બાથાંચે કહ્યું: ‘અંદર પધારો, કહું છું.’

મને ડ્રોઈંગ રૂમમાં લઈ જઈ બેસાડીને તેણે કહ્યું: ‘બાથાંચે દવાખાનામાં છે. મિસ્ટર ધોષાલ ત્યાં શીતળાનાં રોગને ભોગ બની પથારીવશ થઈ પડ્યા છે—બાથાંચે એમની સેવાચાકરી કરે છે. મેં છોકરીને કેટલું સમજાવી, કેટલી ના કહી. કેટલી ઝોના પર ખીજાઈ, મેં કહ્યું, મિસ્ટર ધોષાલ કરોડપતિના દીકરા છે, એમને કંઈ પૈસાની ખોટ નથી, મોં માંગ્યા પગારે જોઈએ તેવી નસો રોજી લે

કહે તો હું પણ થાડી મદદ કરીશ—આ રોગ બહુ ભયંકર ને ચેપી છે.

મને થયું, આ ભાવણનો અંત આવવાનો લાગતો નથી. તેથી મેં વચમાં જ કહ્યું:

‘બોપાલને હવે કેમ છે, તમને ખબર છે.?’

શ્રીમતી મેકજન બોલી, ‘કાલે સાંજે જ હું એમના ખબર કાઢવા ગઈ હતી. લાહિસ સર્જન કહે કે કેસ બહુ ગંભીર છે. વળી કહે કે તમારી ઊંઘની ભૂખ તરસનું લાગ બુકીને રાત ને દિવસ દરદીની સેવા ચાકરી કરે છે. આમ કહી એમણે એની ધીરજ, સહનશીલતા અને બુદ્ધિનાં મારી આગળ ખૂબ વખાણ કર્યાં, ને છેવટે બીક પણ દેખાડી કે ખૂબ સાવચેતી રાખવામાં આવે છે, તેમ છતાં દરદીનો ચેપ બાથને લાગી જાય તો નવાઇ નહિ. મિસ્ટર દત્ત, તમે આવ્યા તે બહુ જ સારું થયું. હવે ચાલો આપણે બંને જઈએ, ને જે કે ત્રણ સારી સારી હોશિયાર નર્સોને રાખી લઈએ, ને બાથને સમજાવીને છૂટી કરીએ—નહિ તો—નહિ તો, બાથને જો એ રોગનો ચેપ લાગી ગયો, તો મારું શું થશે.?’

આમ કહી ડોશી આંખે રમાવ લાગાડી, ધૂસકે ધૂસકે રેવા લાગી.

મેં કહ્યું: ‘ડીક, ચાલો, જઈએ, મારી બેગ કૃપા કરી અહીં તમારા ઘરમાં રાખો; પાછો આવતીને ક્યાંક મુકામ નક્કી કરી એ લઈ જઈશ.’

ડોશીએ કહ્યું: ‘લાલો બેગ, જરા દશેક મિનિટ રાહ બુગો. હું ચિર સૌ. ૯]

કપડાં બદલીને આવું છું. આપને માટે જરા ચા અને કંઈક નાસ્તો મોકલાવું ને ?

મેં કહ્યું : ‘ના, આભાર. નાસ્તા પાણી મેં ગાડીમાં જ કરી લીધાં છે.’

ડોળી ભેગ લઇને ગઈ.

હું એકલો એકો એકો વિચાર કરવા લાગ્યો : ધીરેનને ધનપતિ સમજીને બાથાંમે એને ફસાવ્યો છે એવું હું પહેલાં માનતો હતો તે હવે માં બૂલ લાગે છે. ખરેખરો પ્રેમ ન હોય તો કાંઈ આવી રીતે પોતાની જિંદગી જોખમમાં નાખે નહિ એવાત ચાકકસ.’

દશ મિનિટ પછી, ડોશી નીચે આવી.

રસ્તામાંથી ગાડી કરી અમે દવાખાને જઈ પહોંચ્યાં.

દાઉસ સર્જન સાહેબને મળતાં તેમણે કહ્યું : ‘ધોખાલની સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર બગડતી જાય છે. બચવાની બહુ આશા નથી.’

બાથાંની મા બોલી : ‘મારી દીકરીનું શું થશે, દાકતર ? એને બચાવવાનો કાંઈ રસ્તો ? ભગવાનના સમ, દાકતર, ગમે તેમ કરી મારી છોકરીને દરદીની પાસેથી કાઢી મૂકા. નહિ તો એ યે મરી જશે.’

દાકતરે કહ્યું : ‘તે ઉંમર લાયક છે. પોતાની મેળે ન જાય તો અમે બળજબરીથી એને કેવી રીતે કાઢી મૂકીએ ?’

‘એનો ખૂબ બીક બતાવો. કહી દો, કે હવે તું જતી રહે, નહિ તો તું યે મરી જઈશ.’

દાકતરે કહ્યું : ‘એ બીક પણ બતાવી ચૂક્યો, પણ કશું વળ્યું નહિ. એ તો કહે છે કે આ મારા પતિ છે અને હું હિંદુ છું. મારા પતિનું બે મરણ થાય તો હું મને હિંદુ વિધવા માનીશ, અને સતી થઈશ.’

શ્રીમતી મેકજને નવાઈ પામી પૂછ્યું : ‘આ વળી શું ? સતી થઈશ એટલે શું ?’

દાકતર સાહેબ સુશિક્ષિત માણસ હતા. હિંદુસ્તાનમાં સતી દહનનો રિવાજ જૂના વખતમાં કેવો હતો, તે દ્રષ્ટકમાં સમજાવીને તેમણે મારી સામે બેઠી પૂછ્યું : ‘હું કહું છું તે બરાબર છે ને, મિસ્ટર દત્ત ?’

મેં કહ્યું : ‘હા હા !’

આ સાંભળી શ્રીમતી મેકજન ભયથી થરથરી ગયાં.

તે બોલ્યા : ‘Oh, how foolish ! How horrible ! (ઓહ ! કેવી મૂર્ખાઈ ! કેવું ભયંકર !) હાય હાય ! હવે શું થશે ! દાકતર ? દરદી મરી જાય, ને એની પાછળ મારી બાથો જીવતી બળી મરે તો મારું શું થશે ! છોકરી મારી એવી હસીલી છે કે એ ન કરે તે એણે. એને રોકવાનો શું હવે કાઈ જ રસ્તો નથી, દાકતર ?’

દાકતરે કહ્યું : ‘નથી કેમ ? આપણા કાયદા પ્રમાણે એનાથી બળી નહિ મરાય. આત્મહત્યા કરવાનું કરશે તો પોલિસ એને રોકશે.’

‘Thank-God !’

આમ કહી વ્રદાએ એક નિરાંતનો નિશ્વાસ નાખ્યો.

અમને ત્યાં રાખીને, દાકતર દરદીને જોવા ગયા.

પાછા આવીને એમણે મને કહ્યું: 'તમે આવ્યા હો. જનશ્રીને દરદીને ખૂબ આનંદ થયો છે. તેમને મળવું હોય તો ચાલો-પણ માત્ર અડધો કલાક.'

એથી રોગવાળાની પાસે ફાઈને પણ લાઈ જતા પહેલાં જે બધી સાવચેતીઓ લેવી પડે છે તે વિધિઓ કરવી પડે છે તે કર્યા પછી દાકતર મને ધીરેનના ખંડમાં લાઈ ગયા.

તેનું આખું શરીર કામળામાં ઢાંકેલું હતું. -માત્ર મોં ઉઘાડું હતું. એ મોં પણ હું જોગણી શક્યો-નહિ. 'ગળીયાનાં દાણાથી તે ભરાઈ ગયેલું હતું.

એને જોઈને મારી આંખોમાં પાણી આવ્યાં. પરંતુ દરદીના દુખતાં રડવું સાંતું નહિ એમ સમજી મહામહેનતે નેં આવતાં આંસુ ખાળી રાખ્યા.

દાકતર સાહેબે બાથાંને કહ્યું: 'મીસ મેકજન, તમે જોટલી વારમાં સ્નાન વગેરેથી પરવારી, તમારી માને મળી લો. તેઓ તમને મળવા બહુ અધીરાં થયાં છે.'

બાથાં, ધીરેનની પથારી આગળ ઘુંટણિયે બેસી અતિ પ્રેમાળ અવાજે બોલી: 'તમે જોટલી વાર તમારા મિત્રની સાથે વાતો કરો. પ્રિયતમ, હું હમણાં જ પાછી આવું છું.'

ક્ષીણકંઠે ધીરને શું કહ્યું તે હું સાંભળી શક્યા નહિ.

બાઈ દાકતર સાહેબની સાથે ગઈ.

મેં પૂછ્યું; કેમ હો, ધીરને ?

ધીરને ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું: ‘હવે કેમ હોવાનું હતું, ભાઈ! મારો કાળ પાસે આવ્યો છે. બહુ બહુ તો એક દિવસ કે બે દિવસ !’

મેં કહ્યું: ‘નોન સેન્સ! આવું શું બોલે છે! તું સાચો થઈ જઈશ. એક બે દિવસમાં જ તને આરામ થવા પાડશે.’

મોઢે આમ બોલ્યો ખરો, પરંતુ શબ્દોમાં બળ નહોતું.

ધીરને કહ્યું: ‘એવો સંભવ બહુ ઝોડો છે. પરંતુ મારા ગયા પછી મારાં માથાપનું શું થશે? તેમને તો બીજાં દીકરાદીકરીઓ છે, પણ બાઈનાં શું થશે?’

મેં કહ્યું: ‘તે તારી જેવી સેવા આકરી કરે છે એવી તો મા ક પત્ની વગર બીજી કાઈ કરી શકે નહિ.’

ધીરને કહ્યું: ‘એના કરતાં વધારે—વધારે. મેં તો ધારેલું કે મહિના પછી એને પરણીને સુખી થઈશ—નિં બદલે હમેશને માટે જુદા પડવાનું આવ્યું!’

હું નીચું માથું કરી મૂંઝો મૂંઝો બેસી રહ્યો.

છેવટે મેં કહ્યું: ‘ભાઈ, છ મહિના પહેલાં તેં જ્યારે પહેલી વાત કરી, ત્યારે મેં એમને વિષે ખૂબ નિષ્ફૂર અને અપમાન-

કારક ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા. આજે મને લાગે છે કે એ મારી ભૂલ હતી—ભયંકર ભૂલ હતી. એ માટે હું તારી મારી માગું છું, ભાઈ !

ધીરેને કહ્યું : ‘આ દેશમાં મોટે ભાગે જેવું આપણે જોઈએ છીએ, તેવું જ તમે કહ્યું હતું, એમાં તમારો વાંક નથી. તમને ક્યાં કશી ખબર હતી ? અંત, એનામાં આટલા ગુણ હશે, એની મને પણ તે વખતે ક્યાં ખબર હતી ? એને પરણીને દેશમાં લઈ જવાથી મારાં માઆપ સગાં સખંધી બધાં ગુસ્સે થશે એવું વાંતળીને એણે શું કહ્યું ખબર છે ? એ કહે, હું કંઈ ત્યાં આવી મેમની પેઠે રહેવાની નથી. તમારી બેનોનો ફેટો મેં જોયો છે. તેમણે જેવી સાડી પહેરી છે એવી હું પહેરીશ, કપાળે ચાંદલો ફરીશ. લાથ વડે ખાઈશ, ઉઘાડા પગે ફરીશ—તો પણ શું એમનો પ્રેમ હું છતી સફીશ નહિ ?—બધું પતી ગયું. સાડી, ચાંદલો, બંગડી બધુંયે પતી ગયું.’

બોલતાં બોલતાં ધીરેનની આંખોમાંથી ધણધણ આંસુ પડવા લાગ્યા.

દાકતર સાહેબે એટલામાં આવીને કહ્યું : ‘ગિસ્ટર દત્ત, અડધા કલાક થઈ ગયો. ઇચ્છા હોય તો ફરી મળવા આવજો.’

ધીરેનની સામે જોઈ મેં કહ્યું : ‘તો હવે હું જાઉં, ભાઈ !’

આમ કહી હું ગઈ ગયો.

પરસાગમાં થઈને જતાં જોયું તો સ્નાનથી પરવારી બાથમાં, તપસ્વિની ગૌરીની પેઠે, દરદીના ઝોરડામાં આવી રહી હતી. મેં તેના માનમાં ટોપી ઉતારી—માત્ર એટીકેટની ખાતર નહિ, પણ તેના પ્રત્યેના શ્રદ્ધા ભાવથી મારું હૃદય ભરાઈ ગયું હતું.

મૂળાં મૂળાં મેં મારી લાગણી એની આગળ વ્યક્ત કરી.

: ૪ :

તે પછી માત્ર ત્રણ જ દિવસ ધીરેન લયાત રહ્યો. તેના મૃત્યુને થોડાક વડાક પહેલાં જ, એ લયાનક એપી રોગે આર્થાના શરીરમાં દેખા દીધી.

મેં તે પહેલાં જ ધીરેનની એકજુદમાંથી એ એક ફાડી રાખ્યા હતા. એક અત્યેષ્ટિ સંસ્કાર માટે અને બીજી આર્થાના નામે ધીરેનના મૃત્યુ પછી બીજો જ દિવસે, આર્થાનો એક દાકતર સાહેબના લાથમાં મૂકી તેનું હીક લાગે તે કરવા માટે મેં તેમને કહ્યું હતું.

બીજો દિવસે હું આર્થાને જઈને મળ્યો.

આર્થાએ પૂછ્યું : 'તમે ક્યારે લાંડન જાઓ છો ?'

મેં કહ્યું, 'તમે સાજાં થાઓ, પછી હું જઈશ.'

આર્થા જરાક ધીમું હસી.

તે બોલી : ‘ધીરેનનું કાશીના સારી જગ્યાએ રાખ્યું છે ને ?’

‘હા,’

‘જુઓ, હું મરી જાઉં તો મને પણ કબરમાં દાટવાની નથી. મને પણ ખાળજો. અને—સમજ્યા ?’

મેં કહ્યું : ‘સમજ્યો—પ્રભુ કરે ને મારે એવું ન કરવું પડે. તમે સાચાં થઈ જાઓ.’

બાઈ બોલી : ‘તેમણે હવે દૃશ્યરત્ની શી મરજી છે ! જુઓ, ધીરેનનો પેલો ચેક છે ને; હું ને જીવતી હોઈશ તો એ લઈશ. અને ને ન જીવતી હોઉં તો એ રૂપિયા આ દવાખાનામાં ધીરેનના સ્મરણાર્થે આપતી જઈશ. દાકતર સાહેબને મેં એ પ્રમાણે કહ્યું છે.’

રોજ હું બાઈની બાજુર દાટવા જતો. સાતમે દિવસે બાઈનો આત્મા તેના પ્રિયતમના આત્માની પાછળ અનંતને માર્ગે દૃષ્ટ્યો.

બીજો દિવસે, રાતની ગાડીએ, ગાડીમાં એક જ ડબ્બામાં બે કાફિન બેડાએડ ગોડવીને મુકાવી, હું લાંડન લઈ ગયો. કેમેટો-રિયમ (શબને ગ્વિનદાદ દેવાનું સ્મશાન)ના વ્યવસ્થાપકને મેં પહેલેથી જ તાર કરીને બાજુર આપ્યા હતા.

બપોર પછી હું લાંડન પહોંચ્યો. સ્ટેશને તેમની શબવાહક ગાડી ખડી હતી. તે ગાડીમાં બંને કાફિનને ચડાવી, હું તે સ્મશાનમાં લઈ ગયો. પછી ત્યાં એક લોખંડની ઝોરડીમાં બંને કાફિનને બેડાએડ ગોડવી, હું ફૂલ ખરીદી લાવવા ગયો.

પાછા ફરતાં સાંજ પડી ગઇ. સો એક રૂપિયાનાં ફૂલ અને માળાઓ લઇ આગ્યો હતો. બંને કાફિનને તે વડે શણગારી દીધાં. પછી ચોરડાનાં લોખંડનાં બારણાં બંધ થયાં વ્યવસ્થાપકે વીજળીઘૂરમાં પ્રવેશ કરી સ્વીચ દાબી દીધી.

‘આજે તમારી ધૃલશય્યા હતો !’

આમ કહી, આંખે રમાલ દાબતો, દારૂડિયાની પેટે ડાલતો ડાલતો હું ત્યાંથી ચાલી ગયો.

*

*

*

દત્ત સાહેબે જાત પૂરી કરી, ત્યારે રાતનો એક વાગ્યો હતો.

‘પાય નોય ! -મધરાત થઇ ગઇ? આમે કહી આતારો ઊડ્યા. પછી સૌએ નીચે ઊતરી, પોતપોતાની મોટરમાં ચડી ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું.’

વરવિક્રયનો વિરોધી

: ૧ :

વકીલની નોટિસ

સાંજે અઠાસતમાંથી પાગ આપ્યા પછી, પ્રૌઢ વયના વકીલ શ્રી શ્યામાચરણ ચટ્ટોપાધ્યાય મહાશય, મેડા ઉપર પોતાના શયન-ગૃહમાં પ્રવેશ કરીને, એક હાથે ભાંગેલી ખુરશી ઉપર લાંબા થઈ પડ્યા. કેટલાં બટન ખોલવાની પણ આજે જાણે તેમના શરીરમાં તાકાત નહોતી.

ગૃહિણીએ રસોડામાંથી જ પતિનો પગરવ સાંભળ્યો હતો. તે વખતે તેઓ લોટ બાંધતાં હતાં, અને મોટી દીકરી કમળા તેમની પાસે બેસીને શાક સમારતી હતી. લોટ બાંધતાં પાંચેક મિનિટ લાગી હશે. પછી ગૃહિણીએ હાથ ધોઈ, ચાનું પાણી મૂક્યું, અને

કમળાને બેક રોટલી શેકી કાઢવાનું કહી તેઓ પતિની પાસે આવી ગયાં.

પતિના વિચિત્ર હાલ જોઈ ગૃહિણીએ કહ્યું: ‘હં રે, હજી કપડાં બદલ્યાં નથી?’

સ્વામાચરણ બાબુએ મૂંગા મૂંગા માથું હલાવ્યું.

ગૃહિણીએ શંકાશીલ સ્વરે પૂછ્યું: ‘હં રે, આમ કેમ બેસી રહ્યા છો? શરીર તો સારું છે ને?’

બોલતાં બોલતાં તેમણે પતિના કપાળે હાથ ટગારી નેયો, ના, તાવ નહોતો.

સ્વામાચરણે ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું: ‘શરીર તો સારું જ છે.’

‘તો પછી આમ કેમ થઈને બેસો છો? આજે શું બહુ થાક લાગ્યો છે? અદાલતમાં બહુ કામ હતું?’

છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને સ્વામચરણના હોડના ખૂણામાં મંદ હાસ્યની રેખા ફરકી ગઈ. એ હુ:ખનું હાસ્ય હતું. આજે વીર વીર વરસથી તેઓ વફાદાર કરતા હતા, પણ અસીધાની બીડથી શ્વાસ રૂંધાવાનો કદી થે પ્રસંગ આજે નહોતો.

તેમણે પત્નીના સવાલનો કંઈ જવાબ દીધો નહિ. ધીમે ધીમે ઊડીને તેમણે બટન ખોલી, કોટ કાઢી સ્ત્રીના હાથમાં આપ્યો. પછી નીચા વળી જોડાની દોરી છોડતા જતા હતા, ત્યાં ગૃહિણીએ કહ્યું: તમે રહો, રહો, હું છોડી દઉં છું.’

પત્નીની મદદથી કપડાં બદલવાનું કામ પુરું કરી શ્યામાબાબુએ કહ્યું : 'સમાચાર બહુ ખરાબ છે; હંસરાજ સુંદરમલવાળાઓએ વકીલાતની મારફત નોટિસ આપી છે કે એક મહિનામાં જો એમના રૂપિયા ભરપાઈ કરવામાં નહિ આવે તો તેઓ કાયદેસર પગલાં ભરશે.'

આમ કહી શ્યામાબાબુએ ઊંડો નિસાસો નાખ્યો.

ગૃહણીએ કહ્યું : 'જોહો ! તો એની અત્યારે ચિંતા કરવાથી શો ફાયદો છે, કહો ! હજી એક મહિનો વચમાં છે, તે વખતે જો ~~બચાવ~~ હશે તે થશે. જોડો, હાથ મોં ધૂંઓ, હું જોટલામાં ચા લઈ આવું છું.'

‘જોડો.’

જોર : કહી શ્યામાચરણ દુવાલ ખલા પર નાખી નીચે ઊતરી ગયા.

શ્યામાચરણ બાબુની ઉંમર તે વખતે પચાસની આસપાસ હતી. હાલોશહર ગામમાં તેઓ રહેતા હતા. દરરોજ નૌકામાં ગંગા પાર કરી, ચુંચુડા મુકામે અદાલતમાં વકીલાત કરવા જતા હતા. તેમને એક પુત્ર હતો, ને બે પુત્રી હતી. પુત્ર સુરેન્દ્રનાથની ઉંમર ૨૨ વરસની હતી. હુગલીની કોલેજમાંથી બી. એ. પાસ થઈ બે વરસ થયાં તે કલકત્તામાં કાયદાનો અભ્યાસ કરતો હતો. મોટી છોકરી સગલાં હતી અને મહિનો થયાં પિયરમાં આવી રહી હતી. નાની સરલા સાસરે જ હતી.

બે દીકરીઓને પરણાવીને શ્યામાચરણ બાબુ દેવામાં રૂખી ગયા હતા. હુગલીના હંસરાજ સુંદરમલ નામે મારવાડી સાહુકારની

પાસેથી લખત કરી ત્રણ હજાર રૂપિયા તેમણે વ્યાજે લીધા હતા. મુદ્દત તો દૂર રહ્યું પણ તેનું વ્યાજ પણ દરેક મહિને તેઓ નિયમિત બરી શક્યા નહોતા. એટલે અત્યારે રકમ ચારેક હજાર પર જઈને ઊભી હતી. સ્થામ બાળુ જે કંઈ કમાતા હતા, તેમાંથી કુટુંબકબીલાનું ખર્ચ, તથા કલક-તામાં ભણતા દોકરાનું ભણતરનું ખર્ચ જતાં, શાહુકારનું દેવું વાળવા ખાતે ભરવાની કંઈ જ બાકી રહેતું નહોતું. હવે એક મહિનામાં ચાર હજાર રૂપિયા ક્યાંથી લાવીને આપવા ?

રાતે બાળુ પછી, પતિ પત્ની વાતચીત કરતાં હતાં.

પતિએ કહ્યું : 'લોકો મને કહે છે કે તમારે વળી રૂપિયાની ચિંતા કરવી ? બી. જો. પાસ થયેલો તમારો દોકરો છે, એને પરણાવી દો, તો હમણાં જ ઘરમાં કંઈ નહિ તો પાંચ હજાર રૂપિયા આવી જશે !'

ગૃહિણીએ કહ્યું : 'લોકો તો કહે જ ને ! આજ કાલ બજારમાં બી. જો. પાસ થયેલા છોકરાની કિંમત કમમાં કમ પાંચ હજાર રૂપિયા છે ? પરંતુ છોકરો ક્યાં માને છે ! એ જ દુઃખ થયું છે તો !'

પતિએ કહ્યું : 'છોડના હા કહે તો હમણાં કંઈક થાય. કોન્નગટના મુખુન્નેની પેલી છોકરી હજી કુંવારી છે. આ શનિવારે તું સુરોતે બોલાવજે ! ફરી જરા સમજાવી પડાવી જ્ને. ઘરેણાં, કપડાં લતાં ઉપરાંત પાંચેક હજાર રૂપિયા આપવાનું તો તેઓ હજી એ કહે છે— 'જે'ચીતાણીને સાડાપાંચ કે છ હજાર પણ કરી શકાય : આપની આવી સંકડામણની વાત સાંભળીને એ શું એનું દિલ નહિ પીગજે ?'

ગૃહિણી બોલી: ‘આમ તો માતૃભક્તિ પિતૃભક્તિનો પાર નથી; પરંતુ આ વાત કાઠીએ છીએ કે કાને હાથ દઈ બેઠે છે! આ એનો મોટો દોષ છે.’

પતિએ કહ્યું: ‘ભક્તિ બક્તિ કંઈ નહિ—બધું પોતાવાનું છે—બોધવાનું! આજકાલનાં છોકરાં બધાં જ એવાં છે! જીભના જીન્ગ-વર, ગમે તેને તોડી પાડે, પરંતુ કામને વખતે પોતાપોતા!’

પતિનો પુત્ર વિપેના આ અભિપ્રાય સાંભળીને પત્નીને મનમાં જરા આઘાત લાગ્યો. તેણે કહ્યું: ‘પરંતુ એનું કહેવું પણ કંઈ બોદું તો નથી! જઈ વખતે આવ્યો ત્યારે મને કહે, બહુઓ મા, આ વરના પચડણના રિવાજને લીધે મધ્યમ વર્ણના બંગાળી ગૃહસ્થાની બહુ ખૂરી દશા થઈ છે. જે છોકરીનો આપ ગરીબ હોય, તેનું તો આવી બન્યું સમજવું! દેશની આ દુર્દશા દૂર કરવા માટે અમે કાલેજના છોકરાઓને મળીને એક મંડળ કાઢ્યું છે; કેટલાં ભાવણાં આપીએ છીએ, છાપામાં કેટલા લેખો છપાવીએ છીએ, કેટલાયે છોકરાઓને સમજાવી કરી પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં સહી કરાવીએ છીએ,—બધાએ ભેગા થઈને મને એ મંડળનો મંત્રી બનાવ્યો છે. હવે જો હું જ એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરી લગન કરું, તો પછી સમાજમાં મારે મોટું દેખાડવાનું રહે ખરું?’ આપણી અવસ્થા બહુ ખરાબ છે એ ખરું, પણ છોકરાનું કહેવું શું બોદું છે, કહો!’

પતિએ કહ્યું: ‘એ તો હુંયે બધું સમજું છું. પરંતુ આપના આ અપમાન કરતાં પણ, લેખિકામાં એનું મોટું દેખાડવું ભારે થઈ પડે એનું દુઃખ વધારે છે એમ?’

ગૃહિણી આ નવાલનો કંઈ સરળ ઉત્તર આપી શકી નહિ.

ગમે તેમ, પણ છેવટે એમ નક્કી થયું કે શનિવારે ઘેર આવવા માટે સુરેનને ખૂબ અગ્રહણીય કાળજી લખવો, અને તે કાલે જ લખવો.

પહેલાં સુરે દરેક શનિવારે નહિ, તો એક શનિવાર પડતો મૂકી યોગ્ય : નેવારે ઘેર આવતો જ. પણ હમણાનો એ 'વિવાહ પચડણુ વિરોધી મંડળ'નો મંત્રી થયો હતો, એટલે એને ભાગ્યે જ વખત મળતો હતો. ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક મંડળનું કામકાજ ચાલી રહ્યું હતું. તેથી હવે તે મહિને એક વાર માત્ર ઘેર આવી શકતો. દર અંગ્રેજી મહિનાના પહેલા શનિવારે તે ઘેર આવતો; માતાપિતાને મળવાનું પણ થતું, ને માસિક ખરચના યૈસા પણ લાઈ જતો.

: ૨ :

યુવકને કર્તવ્યનું ભાન

શનિવારે સાંજની ગાડીએ સુરેન ઘેર આવી પહોંચ્યો. તે દિવસે તો માએ તેને કશુંજ કહ્યું નહિ. ખીજે દિવસ સવારે નહાઈ બોઈને પૂજા પાડે દરવા બેસતી વખતે તેમણે પુત્રને ગોલાવ્યો.

સુરેન માની પાસે આવી જિજ્ઞાસુ નજરે તેમની સામે નંદા રહ્યો.

ગૃહિણીએ પોતાના આસન હેઠળથી વફાલની નોટિસ બહાર કાઢી હોકરાના હાથમાં મૂકી કહ્યું : 'વાંચ !'

સુરેને નોટિસ વાંચી માના હાથમાં પાછી આપી કહ્યું : 'એમ ! હવે ?'

માએ કહ્યું : 'તું બેટા ડાહ્યો દીકરો છે. તુંજ રસ્તો કર.'

સુરેન નિરાશામયી અવાજે બોલ્યો : ‘હું શું ઉપાય કરું, મા ?’

માએ કહ્યું : ‘દાનનગરના મુખજીની પેલી છોકરીની સાથે તું લગન કરે તો હમણાં જ પાંચ હજાર રૂપિયા રોકડા હાથમાં આવે.’

સુરેને કહ્યું : ‘પરંતુ મા, મેં તો પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે’—

પુત્રને બોલતો અટકાવી માએ કહ્યું : ‘મને એ ખબર છે. વિવાહ પચડણુ વિરોધી મંડળનો તું મોટો આગેવાન છે, અને હવે તું પચડણુ લઘને પરણું તો લોકોમાં મોં ખતાવી શકે નહિ. એ બધું મેં હું સમજ્યું છું. પરંતુ આ તરફ તને જન્મ દેનારા-તારા મહાગુરુ પોતે પેટે પાટા બાંધીને, તને ખવડાવી, આટલો મોટો કર્યો, પોતાના લોકોનું પાણી કરી તને પાણી પોષી માણસ બનાવ્યો, તેમને શું તારે દેવાના વાંકે જંગલમાં બેસાડવા છે ! બાપ જંગલમાં જાય તો લોકોમાં છોકરાની આયડ વધશે, એમ તું માને છે, બેટા ?’

સુરેન થોડી વાર નીચું માથું કરી બેસી રહ્યો, વિચાર કરીશી બા પછી તેણે માથું ઊંચું કરી કહ્યું : ‘બીજો કોઈ જ રસ્તો નથી શું ?’

માએ કહ્યું : ‘બીજો કોઈ જ રસ્તો નથી. કમળાના લગન પછી મારાં જે થોડાં બ્રહ્માં ઘરેણાં બાપી હતાં તે પણ સરલાના લગન બપોતે ખલાસ થઈ ગયાં, એ તું જાણે છે. હાથમાં હવે જે આ બે ભંગીઓ રહી છે એટલું છે. ક્યાંક કોઈને ઘેર સારે માઠે અવસરે જવાનું થાય છે તો મારું માથું કપાઈ જાય છે—વકીલની ઘરવાળી, અને એની આવી દશા ! પરંતુ એ વાત કરીને શું ? મૂંઝીમાં આ ઘર છે ?’ પણ ગામડાગામમાં ઘર એટલે કાંઈ નહિ. વેચીએ તો બહુ બહુ તો એક હજાર રૂપિયા હાથમાં આવે. અને આ વાસણ કુસણ, પેટી

પુતાનું તરફ ગયા હતા. વચમાં માત્ર એક જ વખત પાછા દેશમાં આવ્યા હતા, એ વાતને યે આજે દશથી બાર વરસ થઈ ગયાં.

આ ઉમાચરણે શ્યામાચરણના આગગોઠિયા હતા અને બંને સાથે બણતા હતા. નામના સરખાપણાને લીધે બંને નાનપણથી જ મિત્રો બની ગયા હતા, હવે બંને વૃદ્ધ થયા હતા, ને બંનેના માથાનાં વાળ ધોળા થયા હતા. તેમ છતાં બંને વચ્ચે હજી એ મિત્રભાવ કાયમ હતો.

ઉમાચરણે ધીમે ધીમે શ્યામાચરણની સાંસારિક પરિસ્થિતિ બધી બણી લીધી. એ સાંભળી એને બહુ દુઃખ થયું. મિત્રની સાથે તેણે કંઈકેક ખાનગી વાટાઘાટ કરી લીધી. સુરેન દશ અગિયાર વરસનો હતો ત્યારે તેમણે તેને એક વખત જોયા હતા હવે એક દિવસ કલકત્તા ગયા, અને ગુપ્ત રહીને ફરી સુરેનને જોઈ આવ્યા. તેના સ્વભાવ અને ચારિત્ર વિષે પણ ખાનગીમાં તેમણે બધી વાતમી મેળવી લીધી. તેમની ખાતરી થઈ કે એનું ચારિત્ર ગ્રાન્ડલંક છે.

પાછા આવ્યા પછી ઉમાચરણે કહ્યું: 'દોસ્ત, તારા છોકરાને જોઈ આવ્યો. મને તો પૂરેપૂરો ગમી ગયો છે. તો હવે તું મારી અમલાનું તેની સાથે નકકા કર-તારા છોકરાને શોભે તેવી જ એ છોકરી છે.'

શ્યામાચરણે કહ્યું: 'તો પછી પેલી ગોઠવણ નકકા છેને? છોકરીને પહેરેલે લુગડે પરણાવ તારે કન્યાદાન દેવાનું. પછી બીજે દિવસ ગુપ્તગુપ્ત આવીને હું રૂપિયા લઈ જઈશ. દેવું પણ વાગી નાખીશ, અને વહુ માને ઘરેણું પણ ઘડાવી આપીશ.'

ઉમાચરણ થોડીવાર વિચારમાં પડ્યા. પછી બોલ્યા: ‘ઓ તો જાણે થયું, પણ તારું દેવું ચૂરતે થઈ ગયું છે અને તું વહુનાં ધરણાં ઘડાવે છે એ રૂપિયા આવ્યા ક્યાંથી એ જાણતાં છોકરાને શું વાર લાગવાની છે એમ તું સમજે છે ! એ વખતે ને એ વંકી બેઠો તો ! કહે કે મને જેતરી પરણાવ્યો છે, માટે આ સ્ત્રીનો હું સ્વીકાર કરતો નથી, તો ?’

સ્થામાચરણે કહ્યું: ‘ના—ના, જેવું તે એ કરે ખરો ?’

‘એક વાર લગન થઈ ગયા પછી, પરણેલી સ્ત્રીને એ કાઠી મૂકે ખરો ? આટલું ભણ્યો ગણ્યો છે, એટલું કર્તવ્ય જ્ઞાન પણ નહિ હોય !’

ઉમાચરણે કહ્યું: ‘કાણ જાણે ભાઈ, આજકાલના છોકરાઓનું કર્તવ્યજ્ઞાન બહુ ભયંકર હોય છે ! તેઓ કોને કર્તવ્ય સમજે છે ને કોને કર્તવ્ય નથી સમજતા તે સમજવું મારા તારા જેવા જૂના જમાનાના માણસોને માટે મુશ્કેલ ખની ગયું છે ! કર્તવ્ય સમજીને જે છોકરો આપને જેલમાં મોકલવા તૈયાર થઈ ગયો, તે સ્ત્રીને કાઠી મૂકે તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે ?’

આ વખતે ટપાલી આવીને એક કાગળ આપી ગયો. સુરેન્દ્રો કાગળ હતો. સુરેન્દ્રે એમાં લખ્યું હતું કે આવતી ૨૨ મી એપ્રિલથી લો કોલેજમાં ઉનાળાની રજાઓ પડે છે. અને જે કંપનીમાં તે નોકરી કરે છે, તે કંપિએ દાર્જિલિંગમાં પોતાની એક શાખા ઉઘાડવાનું નક્કી કર્યું છે. નાના શેઠની સાથે મારે પણ દાર્જિલિંગ જવાનું છે ને મહિનો માસ ત્યાં રહેવાનું છે. તેથી રજાઓમાં ઘેર આવી શકાશે નહિ. વગેરે—

કાગળ વાંચી ગૃહિણીનું માથું ભમવા લાગ્યું. તેમણે ત્રણે પતિને એ કાગળ વંચાવ્યો. કાગળ વાંચી શ્યામ બાબુ ખેંચી કંપતા સ્વરે બોલ્યાઃ ‘ગયો તો છો ગયો ! મારા નસીબમાં તમે ને થશો ! પણ હવે ઘેર પૈસા લેવા આવે તો કહી દેજો કે મારાથી તારું ખરચ પૂરું નહિ પડે. ખવડારી પીવડારી તેને આવડો મોટો કરો. ભણાવ્યો ગણાવ્યો, હવે એને જે કરવું હોય તે કરે.’

ગૃહિણી શેતાં શેતાં ત્યાંથી આવી ગઈ.

બીજે ગદિને પહેલા શનિવારે સુરેન રૂપિયા લેવા આવ્યો નહિ, એટલે પૈસા નહિ મળે એવું એને કહેવાનો સવાલ જ રહ્યો નહિ.

કલકન્તાથી સુરેને પિતાને કાગળ લખ્યો—

‘પિતાશ્ર,

હું આપનો દુત્ત દીકરો છું, પરંતુ આપની આજ્ઞાનું પાલન ન કરી શકવાને લીધે હું કેવી મનોવ્યથા અનુભવી રહ્યો છું તે કેવળ મારું મન જાણે છે. વળી, આપની આવી સંકેડામણના સમયે મારા ભણતરના ખરચ માટે આપને ચિંતા કરાવવી એ મને યોગ્ય લાગતું નથી. એથી થોડાક દિવસ ફરીને એક વેપારીની ઓફિસમાં મેં માસિક ૪૦ રૂપિયાના પગારની કારકુની શોધી કાઢી છે—એ રકમમાંથી મારું પૂરું થઈ જશે. આપને અને મારાં પૂજ્ય માતૃશ્રીને શત શત પ્રણામ કરું છું, અને કર્તવ્યના માર્ગે હું સ્થિર રહી શકું એવા આશીર્વાદ માગું છું, હું આપની ક્ષમાને પાત્ર નથી તે જાણું છું. તો પણ ક્ષમા માગું છું.

લિ. શ્રી સુરેન

આ પછી થોડા દિવસે શ્યામાચરણે આતી સ્ત્રીને જણાવ્યું કે હંસરાજ સુન્દરમલ્લા નકાલે, પોતાના અસીલને સમજાવી પટાવી, જેવું વાગવાની મુત્તા એક મહિનાને બદલે છ મહિનાની કરી આપી છે.

ગૃહિણીએ કહ્યું : 'હીક થયું ! પરંતુ છ મહિનામાંયે ચાર હજાર રૂપિયા આવવાના છે ક્યાંથી !'

શ્યામાચરણે કહ્યું : 'જોઉ છું, ભગવાન શું કરે છે !'

ગૃહિણીએ કહ્યું : 'કલિયુગમાં ભગવાનનો ન્યાય જો ચાલતો હોત તો પછી વિંતા ક્યાં હતી !'

'થાય તે પડે.'

કર્ણી શ્યામાચરણુઆણુ જતા રહ્યા.

: ૩ :

મિત્રમિલન

ભગવાન ન્યાય કરે કે ન કરે, પણ પ્રજાપતિએ તો એક ભારે ગમ્મત કરી.

હાલો શહેરવાળા ઉમાચરણ ચૌધરી મહાશય રાજપુતાનાના કોઈ એક નાનકડા ફેશી રાજ્યમાં ભારે પગારે ચિફ્ જસ્ટિસ કે એવા કોઈ મોટા ન્યાયપદ પર હતા. થોડા દિવસ થયાં, તેઓ પોતાની ચૌદ વરસની દીકરી અમલાનું લગન કરવાના હેતુથી રજા લઈને કુટુંબ સાથે વતનમાં આવ્યા હતા.

૨૫ વરસ પહેલાં ઉમાચરણ વકીલાત કરવાના ધરાદારી રાજ.

પટારા, ગોઠડાં, ધાબળા, બધુયે વેચી નાખીએ તોયે 'ફટકુ' હાથમાં આવે ?'

ખોલતાં ખોલતાં ગૃહિણીની આંખો ભરાઈ આવી, અવાજ ભારે થઈ ગયો.

સુરેને કહ્યું: 'એ હું નથી કહેતો, પણ ક્યાંકથી ઊછીના મળે તો—'

'ઊછીના, પણ આપે કાણ ભાઈ? એવી આપણી પાસે કંઈ મિલકત છે કે એ જોઈને કાંઈ આપણને પૈસા ધીરે? વળી જેની પાસેથી લઈએ, તે જાણવાનો તો ખરો જ કે એના જ જેવા ખીચન શાહુકારની પાસેથી આપણે રૂપિયા વ્યાજે લીધા છે પણ ચાર પાંચ વરસ થયાં તોયે એનો એક પૈસો પણ ભરી શક્યા નથી, અને એ શાહુકારે નોટિસ આપી છે એટલે આપણે એની પાસેથી રૂપિયા લેવા નીકળ્યા છીએ.'

સુરેન કંઈ બોલ્યો નહિ.

થોડીવાર પછી મા બોલી: 'તું સુપુત્ર છે, તારું જે કર્તવ્ય હોય તે તું કર, ભાઈ! પિતાના સત્યનું પાલન કરવા માટે રામચંદ્ર વનમાં ગયા હતા. તો પછી તું તારા પિતાને જેલમાંથી છોડાવવા માટે લગન કરે એમાં તે શું એવું ભારે કામ છે? છોકરી મેં જોઈ છે, ધર અજવાળે એવી છે. ઊંચા કુળમાં જન્મેલી છે, બધી વાતે સમજુ છે. જેવી જોઈએ તેવી છે. હવે ના ન પાડ ભાઈ, હા કહે, આ વૈશાખ ખેસતાં જ શુભ કાર્ય સમાપન કરી નાખીએ.'

'કીક મા, હું વિચાર કરી જોઈશ.' કહી, એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખી સુરેન ઊઠી ઊભો થઈ ગયો.

કલાકિક પછી, શ્યામાચરણ બાબુએ અંતઃપુરમાં આવી સ્ત્રી પૂછ્યું; ‘હોકરાએ શું કહ્યું?’

પુત્રની સાથે થાંલી વાતચાત બધી ગૃહિણીએ પતિને કહી સંભળાવી. તે સાંભળી પતિએ કહ્યું; ‘મન પીગળ્યું લાગે છે; હા પાડશે! તને કેમ લાગે છે?’

ગૃહિણીએ કહ્યું; ‘મા મારી દયા કરે! એવું બને! હું તને પગે પકડે, મા, હોકરાને સદ્બુદ્ધિ આપ!’

સાંજે પતિએ પૂછ્યું; ‘હોકરાએ કંઈ જવાબ આપ્યો?’

ગૃહિણીએ જવાબમાં કહ્યું; ‘ના. હજી કશું બોલ્યો નથી. કાને કલાકતા જતી વખતે કહુંતો જશે એમ લાગે છે.’

સોમવારે સવારે ગૃહિણી પુત્રને ઘરમાં ન જોઈ તેને શોધવા ગયાં તો તેની પથારીમાંથી તેમને એક કાગળ મળ્યો. કાંપતા હાથે કાગળ લઈ ઉઘાડી તેમણે વાંચવા માંડ્યો—

‘મા,

હું તમારો અધમ દીકરો છું, કારણ કે તમારી આજ્ઞા પાળી શકતો નથી. આખો દિવસ, આખી રાત, મેં મનમાં મનમાં યુધ્ધ ચલાવ્યું છે. અને ખૂબ ઘાયલ થયો છું. જે આદર્શને મેં જીવનવ્રત તરીકે સ્વીકાર્યો છે, તેમાંથી હું કાઢી રીતે પાછો પડી શકું તેમ નથી;—જીવ જીવ તો ભલે, કરી શકો તો મને ક્ષમા કરજો. સવારની ગાડીએ કલાકતા જઈ છું.’ એજ,

હિ. છોડ

શ્રી. સુરેન.

કાગળ વાંચી શ્યામાચરણે તે મિત્રના હાથમાં મૂક્યો.

કાગળ વાંચી ઉમાચરણે કહ્યું : 'સારું થયું !'

શ્યામાચરણે પૂછ્યું ; 'શું સારું થયું ?'

'રહો, જરા વિચાર કરી જોઉં, પછી તને કહીશ.'

એમ કહી હસતો હસતો તે જતો રહ્યો.

: ૪ :

કેટલાક પત્રોના ઉતારા

: ૧ :

દાઢલિંગ

ત્રૈશક્ય વદ ૧૦

પ્રિય મિત્ર,

અમે સૌ ગઈ કાલે કુશળતાપૂર્વક દાઢલિંગમાં આવી પહોંચ્યા છીએ; અને સેનેટોરિયમમાં મુકામ કર્યો છે, એકાદ બે દિવસમાં ઘર લેશું, સુરેન ભાઈને શોધી કાઢવાનો હજી વખત મળ્યો નથી. વખતો વખત તમને બધી બિના જણાવતો રહીશ, મારાં ભાબીને મારા પ્રણામ કહેશે, અને કમલાને સ્નેહાશીર્વાદ કહેશે. એજ.

લિ. તમારો મિત્ર,

ઉમાચરણ

: ૨ :

દાર્ઝિંગ

વૈશાખ વદ ૧૩

પ્રિય મિત્ર,

ગર્ભ કાલે સાંજે ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યાં મુરેનનો ભેગો થઈ ગયો. જાળખાણ કાઢી, નવાઈ પામવાનો દોંગ કરી મેં કહ્યું: 'હ', તું લાક્ષીશહેર વાળા શ્યામાચરણનો દીકરો છે? મારું મર પણ લાક્ષીશહેરમાં છે. અને તારા બાપા મારા વંજોટિયા હોસ્ત છે.'

તેને સાથે લઈને હું મારા મુકામે આવ્યો. શું દેખાડવું, તે શું ન દેખાડવું તે વિશે ગૂઢિણીને મેં પૂછેલી જ બધી સમજાવી આપી રાખેલી હતી. એટલે રાતે તેણે મુરેનને વાળુ કરીને જવાનો આગ્રહ કર્યો. મુરેન પણ હા પાડી. અમદાવાદી સાથે પણ તેનો પાલન્ય કરાવી દીધા. અમદાવાદે કાલે એક બીન જાજ સંલગ્નતાનું હતું તે સાંભળી મુરેન બહુ ખુશ થયો હતો, એમાં સંશય નહિ. આવતી કાલે સાંજે તેને મેં આપાણીનું મિત્રણ આપ્યું છે. અને એમ પણ કહ્યું છે કે આ પાણી પછી આપણે બધાયે સાથે ફરવા જઈશું.

x

x

x

: ૩ :

દાર્ઝિંગ

ગ્રેડ સુદ ૧

પ્રિય મિત્ર,

મુરેન લગભગ દરરોજ સાંજે અહીં આવે છે ને આ પીએ છે. કાઈ કાઈવાર સાંજનું વાળુ પણ અહીંજ કરી લે છે. આ વાત મેં અજાણ

તને પગમાં જણાતી પણુ છે. સુરેન આવે નહિ, ત્યાં લગી દીકરી અમર ! પણ એની રાહ જોતી એસી રહે છે. તેમ છતાં મોં પર ખિલ્લ લાવ દેખાવા દેતી નથી. તારો છોડરો પણ, લાઇ, ઓછો નથી અમલાને ઘરમાં ન જુએ તો એનું કયાંય મન ફરતું નથી. એક દિવસ અમારું શરીર સારું નથી કહી મેં સુરેનની સાથે અગ ધાને ફરવા મોકલી હતી. બંનેને એકલાં ફરવાનું મળશે એ સાંભળી, મનમાં તો એવાં ખુશ થયાં, પણ મનનો આનંદ બહાર ન દેખાઇ જાય તે માટે બંને એવી તનતોડ કોશીશ કરવા લાગ્યાં કે શું વાત કરું તને ! એ દૃશ્ય જોવા જેવું હતું ! એ લોકો સમજે ને કે આપણે ઘરડીઆ આમાંનું કશું યે સમજતાં નથી, આપણને કશો વહેમ પણ નથી. પણ એ બે જણાં બહાર ફરવા નીકળ્યા એટલે અમે તો ઘરમાં એવાં હસ્યાં છીએ !

હા, એક વાત તને કહેવી જૂલી ગયો છું. થોડાક દિવસ પહેલાં અમે બાઈદિલ ફરવા ગયા હતા, સૌ જણી જોઈને એમનાથી વિખૂટા પડી જઇ અમે ઘેર પાછાં આવતાં રહ્યાં. કલાકેક પછી એ લોકો પાછાં આવ્યાં. તે વખતે અમારા મોં પર મજાક મસ્કીનું એવું મોજું ફરી વળ્યું હતું કે તેને જૂસી નાખી, શીકર ચિંતાનો લાવ મોં પર લાવતાં અમને ખૂબ જ તકલીફ પડી હતી.

x

x

x

: ૪ :

દાઈલિંગ

જેદ સુદ ૧૨

પ્રિય મિત્ર,

જઇ કાલે સુરેને મારી પાસે આવી અમલાના હાથની માગણી

કરી છે. મેં કહ્યું: ‘લલે, તો તે વિષે હું તારા આપને કાગળ લખું છું.’

તેણે કહ્યું: ‘આપને કાગળ લખશે તો તેઓ તરત જ તમારી પાસે રૂપિયા માગશે !’

મેં કહ્યું: ‘છોને માગતા, હું આપનારો બેઠો છું. વગર પૈસે આજકાલના બજારમાં કોઈની છોકરી પરણી સાંભળી છે ?’

તેણે કહ્યું: ‘આપા ને રૂપિયા લેશે, તો મારાથી લગન થઈ શકશે નહિ. આપ ને અમલાને પહેરેલે કપડે. કંકુને ચાંદલે પરણાવી શકતા હો તો હું પરણવા તૈયાર છું.’

આ સાંભળી કૃત્રિમ રોષ કરી મેં કહ્યું: ‘શું કહ્યું ! મને આવી શીખામણ દેનારો તું કોણ ? શું હું મારી છોકરીને પહેરેલે કપડે કંકુને ચાંદલે પરણાવી દઉં એમ ? મને શું તું હાલોમવાળી સમજે છે ? તારા મનથી તું મને રસ્તાનો લિપ્પારી સમજે છે, કાં ?’

આ ધમકીથી છોકરો હચમચી ગયો, ને બચાવ શોધતો બોલ્યો. ‘ના, ના, એવા ભાવથી હું બોલ્યો નથી. આપ અમસ્તો ગુસ્સો કરો છો. પછી તેણે મને તેની પેઢી પચડણ-વિરોધી મંડળની વાત કહી, અને ખીજી પણ કંઈ કંઈ વાતો કરી નાખી.

મેં કહ્યું: ‘શું કલકતાના પેલા પચડણ વિરોધી મંડળની વાત કરે છે ? પ્રોફેસર અમૂલ્ય બોજ પ્રમુખ હતા એ ને ?’

છોકરાએ કહ્યું, ‘જી, હા.’

મેં કહ્યું, ‘એ પ્રમુખ સાહેબ તો આજે લગન કરી સસરાના

ખરે પિલાયત સિધાયા છે. જાપામાં એ વિષે એમની ફટલી નિંદા લાઈ હતી એ જોયું છે ?

અ. મ કહી મેં તે જ વિષે સવારે આવેલું છાપું તેના હાથમાં રાખ્યું. વાંચીને સુરેન ખૂબ દુઃખી ગયા. તે બોલ્યા, આટલા પરથી જ રામજી લોને ! હું એ મંડળના મંત્રી છું, હું પણ જો આજુ કરું તો મારા જાપાની આવી ગાળો ખાતી પડે.

આ સામળી જાણે હું કંઈક કંઈ પડ્યો હોઉં તેવો અભિનય કરી મેં કહ્યું, પણ ભાઈ, તું જામે તેટલો તૈયાર હોય તો પણ તારા બાપાની મરજી વિરુદ્ધ હું તને જમાવ કરી ગેને કરી શકું કહે, તારા બાપાને હું બાળપણથી જોગણું છું. તેણે બહુ લડાવા ગાળ્યો છે, જેવટ સંભળાવી તે કે આ વડુને હું ઘરમાં નહિ રાખું. એ જરતાં ભાઈ તારા બાપાને હું કાચળ લાવું છું ને બધું નકકી કરી નાખું છું તેમની હા આવડાં જ લગન કરી નાખીએ.

હોકરાએ કહ્યું, 'એ મિથ્યા આપા છે. મારા બાપા નાણાંની અતિશય તાલુમાં છે. રૂપિયા લીધા વગર તેઓ કાઠી કાળે હા નહિ પાડે.'

મેં કહ્યું, 'તો ભાઈ આ આ વાત પડતી મુશ્કે. મો આપને કહ્યા કર્યા વગર તેમને અંવારામાં રાખી, તું મારી છોકરીને પરણે એ વાત કદી બનવાની નથી. મારી છોકરીનું હું બીજું કેદાણું રોવી કાઢીશ. બાજીથી અમારા ઘરમાં તારા પગ બંધ સમજવો. અમલા કંઈ નાની કાકી નથી, એટલે બહુ મળવા કરવાનું સારું નહિ-નાહક મનમાં કલેશ થાય.'

આ સાંભળી મને પ્રણામ કરી સુરેન જતો રહ્યો.

રતે ગુલિફીના પોંચે સાંભળ્યું કે છોકરીને સંતાઇને બેભાં
બેભાં અચારી વાતચીત બધી સાંભળી હતી. ઘાડીવાર પછી તેમણે
બેથું તો જો પચારીમાં બંધા પડી ઝાશીયામાં મોં છુપાવી રહી
હતી. તેની માની આગળ તે કશું છુપાવી શકી નહિ. તેણે કહ્યું,
'જો બીજાં મારોં લગન કરશે તો હું અરીણી બાઇને મરીશ.'

ગુલિફીએ આંસ લગતાં લગતાં કહ્યું, છોકરીનું દુઃખ બેઇ મને
થઇ ગયું કે બધી વાત તેને ખુલ્લે ખૂલ્લી કહી દઉં. પણ તમે ના
પાડી હતી એટલે શું થાય ? એટલે તેને કશું કહી શકી નહિ.

મેં તેને કહ્યું : 'કાલનો દિવસ બાળવો. પરમ દિવસે ચિટ્ટી લાખીને
સુરેનને બોલાવજો અને અમલાને કહી રાખજો કે સુરેન આજે આવે
ત્યારે માયાપતી સંગતિ મેળવવાને શસ્ત્રે તેને તૈયાર કરવાનો ભાર
તારે માથે છે. સુરેન એટલું કબૂલ કરે તો પછી કંઈ જ લાંબી
નથી. આ મહિનામાં જ લગન લેવાડાવીએ. સુરેન આવે કે અમલાની
આગળ એને ઘોડી તું બધાર આવતી રહેજો. ખસ, પછી બધું
રસ્તે આવી જશે.'

ગોકલણ મુજબ જ બધું થયું, જતી વખતે સુરેન મને કહેતો
ગયો છે કે આજે જ હું મારા બાપાને કાળજી લેખું છું.

વાર. હોસ્ત, કેવો જમાનો આવી ગયો છે, બેંચો ને ? આપણે
પણ એક દિવસ લગન કર્યાં હતાં, પરંતુ એ લગનમાં આવી મળતી
ગંધ સરખી થે હતી ? આપણે જરા વહેલા જન્મી પડ્યા એ ભૂલ
થઇ ગઈ લાગે છે. હાય હાય ! ખૂબ હેતરાઈ ગયા ! કાળ આપણને
હેતરી ગયો !

૪૫ :

દાહલિંગ

જેઃ સુદ ૧૨

પરમ પૂજનીય શ્રીમતી માતૃદેવીના

ચરણકમળમાં,

મા!

દાહલિંગમાં આવ્યા પછી, પહોંચ્યાનો કાગળ માત્ર મેં તમને લખ્યો હતો. તે પછી અનેક કામનાં રોકાણોને લીધે તમને કાગળ લખી શક્યો નથી, મારો એ અપરાધ ક્ષમા કરશો.

અહીં આવ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં મારા પિતાના બાળ-ખજાના મિત્ર હાથી શહેરવાળા શ્રી ઉમાચરણ ચૌધરી મહાશયનો મને બેટો થઇ ગયો. એમનું નામ મેં આપણા ઘરમાં સાંભળ્યું હતું. પરંતુ આ અઝાડ મેં એમને કદી જોયા હોય એવું યાદ નથી. આ વખતે રબરોમાં તેઓ હાથી શહેર આવ્યા હશે, ને તે વખતે તમારી સૌની સાથે તેમનો મેળાપ થયો હશે એવું સાંભળ્યું છે. એટલે તેમની પુત્રી અમલાને તમે જોઇ જ હશે. અમલાની સાથે તેઓ મારા લગન કરવા આહે છે, અને પચઠણ પણ સારી પેઠે આપવાને તૈયાર છે એવું મને લાગે છે.

પચઠણ લઈને લગન કરવાનો હું કેવો વિરોધી છું એ તો તમે ખરાબર જાણો જ છો. પચઠણ વિરોધી મૂંડળનો હું મંત્રી છું, અને મંત્રી થઈને આવું કામ કરું તો, સમાજની નજરે હું નિંદાપાત્ર બની જઈ એમાં પણ શંકા નથી. છાપામાં મારે નિષે ટીકાઓ, મશ્કરીઓ, ને નિંદાનો પાર ન રહે. પરંતુ રૂપિયા ન મળે તો

આપાને જોલમાં જવું પડે છે ! અને એવું થવા દઉં તો એમાં પણ મારી ભયંકર કૃતમ્ભતા જ દેખાય, એ વિષે મને પહેલાં પણ કંઈ શંકા નહોતી, અને આજે પણ નથી, જોટલે ખૂબ વિચાર કરી કરીને હેવટે મેં નક્કી કર્યું છે કે મારા પરમ ગુરુ પિતૃદેવના મંબલ અર્થે, મારો આદર્શ, મારી પ્રતિજ્ઞા અને મારું કર્તવ્યગ્તાન, તમામનું બલિદાન દહને હું પિતાનો આગ્રાધારક પુત્ર બનીશ.

જોટલે, મા, પિતાને મારા શતક્રોધિ પ્રણામ જણાવીને, કહેજો કે હું હવે તેમનો ઉદ્ધત દાકરો નથી; તેમની આગ્રાનું નતમસ્તકે પાતન કરવા હું તૈયાર છું. તેમ છતાં બીજે નહિ, પણ આ ચૌધરી મહાશયની સાથે જ વાટાઘાટ થાય એવી મારી આંતરિક ઇચ્છા છે.

મારું અહીંનું કામ એકાદ અડવાડિયામાં પૂરું થાય છે. હજી કોલેજ ઉઘડવાને એક મહિનાની વાર છે ! સાહેબને મેં વાત કરી છે. અને તેમણે મને ત્રણ અડવાડિયાંની રજા આપવાનું કમ્પ્લ કર્યું છે. આ ત્રણ અડવાડિયાં ઘેર આવીને માતા પિતાની ચરણ સેવામાં કાઢવાનું મેં નક્કી કર્યું છે.

લિ. આગ્રાંકિત સેવક,

શ્રી સુરેન

તા. ક. ચૌધરી મહાશયને તરત જ કાગળ લખી નાખજો, કારણ કે શ્રાવણની અધવચ તેમની રજા પૂરી થાય છે, અને તેઓ પાછા રાજપુતાના જવાના છે.

ઉપસંહાર

ભારે ધામધૂમ પૂર્વક, જોડે વદ અગિયારમે શુભ કાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયું.

ખીજે વરસે વક્રીલાતની પરીક્ષામાં પાસ થઈ, સુરેન પત્નીને લઈને રાજપુતાના ચાલ્યો ગયો. ત્યાં લગે નાસરાની અદામતમાં જ તે વક્રીલાત કરે છે. તેને સંતાનમાં એક છોકરો અને બે છોકરીઓ છે. ઉમાચરણ બાળુ થોડા વખતમાં લગ્ન પેનશન પર જોન રવાના છે. પેનશન લેતી વખતે તેઓ જમાઈનો ક્યાંક ન્યાયાધીશ પદે નીમાવી શકશે, એવું મહારાજા રાજ્ય સાંચની વાતચીત પરથી દેખાયું છે.

અકસ્માત

: ૧ :

જાગજાગની કાલેજમાં હું ભણતો હતો તેવામાં જંગલગંતી અચાનક અગ્નિવળ શરૂ થઈ. એટલે ભણવું ગણવું બાબુએ મૂકી, સલાસર-ઘસોરાં દોડાદોડ કરવા માંડી, અને ફેડરેશન હોલ માટે, કાળો ઉઘરાવવાનું અંગે સ્વદેશી વસ્ત્રોના તાકા ખેંચે ઉપાડી ઘેરઘેર ફરી કરવાનું કામ શરૂ કર્યું. એકએ સભાઓમાં મેં ભાષણો પણ આપ્યાં અને સારા વક્તા તરીકેની ખ્યાતિ પણ સંપાદન કરી.

મને યાદ છે કે બિડન બાગમાં એક સભા પૂરી થયા પછી પૂંદ સુરેન ખાંડુજીએ મારો ખભો થાપડીને મને કહ્યું હતું : છતાં રહો બાબા !

ચિર સૌ. ૧૧]

એ વખતે કલકત્તા યુનિવર્સિટીનું નામ પડ્યું ‘ગુલામખાતા’ કાઠ, કામળ ઉપર મોટા મોટા વ્યક્તિ ‘ગુલામખાતા’ લખીને સેનેટ હાઈકોર્ટની બેંચ પર ચોરી આપ્યા હતા. એટલે બીજા વળગીઓની માથે મેં પણ કાલેજનો ત્યાગ કર્યો, અને મહાજનના આપહાની ખેંદે રવા માંડ્યું.

લાણવાળણવા તરફ કદી ગમે પ્રીતિ તો હતી જ નહિ, માયાપ પણ કુતરાં નહોતાં કે ઠપકા આપે. માત્ર ફેશનની ખાતર લાણતા હતા. બધા કરે તેમ આપણું કરવું એમ સમજી લણતા હતા. હવે એ બધા માથેથી ગજ. એટલે હાથ કરી બેઠો.

વખત જતાં શરૂઆતનો ઉસ્કરાટ ધીમે ધીમે ઝાંઝો થતો ગયો, એટલે મેં સ્વદેશી કાપડનો વેપાર કરવાનો ડરાવ કર્યો. વેપાર તરફ નાનપણથી જ મારું આકર્ષણ હતું. હું જ્યારે નિશાળમાં જણતો હતો ત્યારે પણ નવ આનામાં એક શીશી ખાગીમોડી ખેંચતી હાલ, પૈસાની ત્રણ લેખે છોકરાઓને વેચાણી આપતો, ન નવના બાર આના કરતો. સામટો માલ લાવી, આવી રીતે છૂટક છૂટક વેચીને રૂપિયે આડ આના કમાતો. પૈસાની તાણને લીધે હું આવું કરતો એમ પણ નથી. પૈસા ટકા તો મારા ખાપાની પાસે હીન હીક હતા.

છોકરાઓ મને કહેતા: ‘ગયા જનમમાં તું મારવાડી હતો.’ મને પણ એવું લાગે છે. કારણ કે વેપારીઓની પાસેથી વેપારની વાતો જાણવામાં મને ખુબ મજા પડતી, કાઈ જગવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક કે દેશ વિખ્યાત કવિની સાથે વાતો કરવામાં મને એટલો આનંદ આવતો નહિ.

દેશમાં મારી આપીકા થોડીઘણી મિલકત હતી.—અહુ નાના. પાંચેક હજાર રૂપિયા હશે. વેપારમાં એકદમ બધી રકમ નાની દેવી નહિ. એમ સમજી મેં માવ એ હજાર રૂપિયાના ધોરણે, સાડીએ વગેરેનો અમદાવાદની એક પ્રખ્યાત મીલને ઝોર્ડર આપ્યો. બહિયાગર સ્ટ્રીટમાં દુકાન ભાડે લઈ, કાપડ રાખવાના યોગ્ય બનાવવા માટે મિશ્ત્રીને એસાડી દીધો. પાટિયું ચીતરવા પણ આ દાધું તેમાં લખાવ્યું,

વર્દેમાતરગ વસ્ત્ર ભંડાર

સાલ પ્રોપ્રાયટરઃ એ. બી. કાનજીલાલ.

આજળ કહેતાં બૂલી ગયો છું કે માનું નામ અટલખિતરી કાનજીલાલ છે.

ધોડા તૈયાર થઈ ગયા. પાટિયું પણ લાગી ગયું. અને એક દિવસ અમદાવાદથી કાળજ આવ્યો કે મીલના માલિકે પાંચ ગાંડી માલ મોકલી તેનું “બીલ” (માલની રસીદ) વી. પી. થી મોકલ્યું છે, તો રૂપિયા ભરી વી. પી. છોડાવી લેજો. માલની યાત્રી પણ કાળજની સાથે હતી.

બીજે જ દિવસે પોસ્ટ ઓફિસમાંથી પણ ઈન્ડિમેશન આવ્યું. મહાહિલાસથી, તેજ દિવસે જઈને, એ હજાર રૂપિયા આપી હું વી. પી. છોડાવી લાવ્યો.

રસીદ ટપાલમાં આવી હતી. અને માલ માલગાડીમાં આવવાનો હતો એટલે મોડું થશે સમજી એક અકવાડિયું રાહ લેઈ હું

લાવડાના રેલવે ગોદામમાં તપાસ કરવા ગયો. ફટલાયે માણસોની કે લીયે ગાંસરીઓ ત્યાં આવીને પડેલી હતી, પરંતુ મારો માલ નાવેલો ક્યાંય દેખાયો નહિ!

એક જણે કહ્યું; ‘અમદાવાદ કંઈ દૂરકું પશ્યું છે. ભાઈ! હજી માલને આવતાં અડવાડિયું શરૂ?’

‘હા!’ કહી હું ચાલી ગયો.

અડવાડિયા પછી મેં ખબર કાઢ્યા તો માલ હજી પણ આવ્યો નહોતો. પછી મેં ખબરે ત્રણ ત્રણ દિવસે જઈને ગોદામમાં ખબર કાઢવા માંડી, પરંતુ માલને કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. આવી રીતે ગાંડિનો માસ વીતી ગયો.

એક દિવસ ગોદામમાં ઊભો ઊભો, મારા એક ગોળખીતાને મારી દુર્દશાની વાત કરતો હતો. ત્યાં પાસે જ એક મારવાડી ઝાકરો ઊભો હતો.—ઉંમર બાર વરસથી વધારે નહિ હોય. મારી વાત સાંભળી તે હીહી કરીને હસી પડ્યો.

મેં ગુસ્સે થઈ તેને પૂછ્યું : ‘હસતા હય, ક્યા?’

છોકરાએ શુદ્ધ અંગાળામાં મને જવાબ દીધો : ‘હસું છું, બાબુ, તમારી અકકલ જોઈને! માલ આવ્યો છે કે નહિ તેની ખબર નથી, અને તમે થેલીઓ ભરીને રૂપિયા આપી રસીદ છોડાવી અમત! અમે તો રસીદનું વી. પી. આવે ત્યારે પડેલાં તો ગોદામમાં જઈને માલ આવ્યો છે કે નહિ તેની ખબર કાઢીએ

છીએ. માલ નજરે જોયા પછી જ અમે પોસ્ટ ઓફિસમાં જઈએ છીએ. રસીદ ત્રણ અઢવાડિયાં પોસ્ટ ઓફિસમાં રહી શકે છે.’

છોકરાનું બોલવું સાંભળી મારી આંખો ભાંચી ગઈ. તેનું કહેવું ‘જરૂ’ હતું! પરંતુ, આવું તો આજ પહેલાં કોઈએ મને કીધું નહોતું.

આ બાર વરસના છોકરાને આટલી ખબર છે,—નથી એ ભણ્યો કલિદાસ, કે નથી ભણ્યો ભવભૂતિ—શેક્સપિયર કે મિલ્ટનનું તો નામ પણ એની ચૌદ પેઢીમાં કોઈએ સાંભળ્યું નથી ને નક્કર!

માલ ન આવ્યો. રેલવે કંપનીને મેં ફરિયાદ કરી. જવાબમાં તેમણે છાપેલું ફોર્મ ભરી મોકલ્યું કે ‘તપાસ કરીએ છીએ.’

કરવા દો એ લેંડોને તપાસ. હું તો માલની આસા છોડીને જ ખેંડા છું. હવે દાવો કરી રેલ કંપનીની પાસેથી રૂપિયા વસુલ કરવા પડશે—પરંતુ એ તો થાય ત્યારે. અત્યારે તો કાપડ ખરીદવા! હું પોતે જ અમદાવાદ જવા ઊપડું છું. જુદી જુદી મીલોમાં જઈને જતે જોઈ તપાસીને ગોર્ડર આપીશ, જુદી જુદી મીલોમાં જવું પડશે—કારણ કે બધા આલોકની રૂચિ જુદી જુદી હોય છે. આ જ્ઞાન પણ હમણાં જ પ્રાપ્ત થયું છે. ત્યાંથી પાછો આવ્યા પછી, હાવડામાં મારો માલ આવી પહોંચ્યો છે એની ખાતરી કર્યા પછી જ હવે તો પોસ્ટ ઓફિસમાંથી રસીદનું ચી. પી. ઊપાવીશ.

: ૨ :

મુંબઈ રેલમાં હું કલકત્તાથી ઊપડ્યો. ઇન્ટર ક્લાસની ટિકટ લીધી હતી. ઇટારસી સ્ટેશન વટાવતાં રાત પડી. મારી સાથે બેગમાં પૂરી, પેંડા ને બીજી મીઠાઈ હતી, તે ખાઈ બિસ્તરા પાથરી સૂઈ ગયો.

મારા ડબ્બામાં તે વખતે માત્ર બે જ માણસો હતા. તેઓ ઊતરી ગયા ત્યારે હું જંગતો હતો. પછી હું ઊંઘી ગયો.

ફટકો વખતે ઊંઘ્યો તેની ખબર નથી. પરંતુ કાનના પડદા ફાડી નાખે તેવો જીપણ અવાજ સાંભળી હું જાગી ગયો. અને તેની સાથે સાથે મારી પાટલી ઉપરથી ફેંકાઈને પ્રચંડ વેગથી કોણે જાણે ક્યાં જતો પડ્યો. અંખો ઉઘાડીને જોઉં છું તો બધે કાળું ઘેર ! એક ભયંકર ધરરર ઠરરર અવાજની સાથે સાથે અસંખ્ય માણસોની કચ્છ ચીસ કાને સંભળાવા લાગી. હું પોતે પણ તે

વખતે આમથી તેમ જોલા ખાતો હતો—મારા ડાયા પડખામાં ને માથાની પાછળના ભાગમાં બીપણ પીડા થતી હતી. ગાડીને અકસ્માત થયો છે એવું હું તરત સમજી ગયો.

બરરર ઠરરર અવાજ અને હાલાહાલ થોડી વારમાં મંથ થઈ ગઈ. પડખામાં હાથ લાકી જોયું તો એક લાકડાંતો ટુકડો ત્યાં પેસી ગયો હતો. તે ખેંચી કાઢતાં પીડા તો જરા ઓછી થઈ પણ દડદડ લોહી નીકળતું હોય એમ મારા હાથ બીના થયા તે પરથી લાગ્યું. આ અકસ્માતમાં હું મરી નહોતો ગયો એ વિષે મને ખાતરી થઈ, કારણ કે મરી ગયો હોત તો શરીરમાંથી આમ લોહી નીકળત નહિ. ભાંગેલા ડાયાના રતૂપની અંદર મારી જીવતી સમાધિ થઈ ગઈ હતી.

બહાર નીકળવું કઈ રીતે? ક્યાંયથી પણ જરા સારખું પ્રકાશનું િરણ આવતું હોય એવું દેખાતું ન હોતું. તેમ છતાં સ્વાસ સેવાને મને કોઈ મુશ્કેલી પડતી નહોતી, એટલે પવન ક્યાંકથી આવી શકે છે એ વિષે મને શંકા રહી નહિ. અને એ જ રસ્તે અસંખ્ય સ્ત્રી પુરુષોની ચીસો મને સંભળાઈ રહી હતી એ પણ ચોક્કસ.

બહાર નીકળવાનો શું કોઈ રસ્તો નથી?

આ અંધારી ગુફામાં, આધાપીધા વગર મરી જવાનું શું મારા નસીબમાં લખ્યું હશે? એના કરતાં તો માથું છુંદાઈ ગયું હોત ને સીધા પરલોકમાં પહોંચી ગયો હોત તો સારું થાત!

અંધારામાં જ મેં ચારે તરફ હાથ લંબાવી રસ્તો શોધવા ફાંફા મારવા માંડ્યાં. ત્યાં એક કોમળ પદાર્થનો મને સ્પર્શ થયો. તે મનુષ્ય

દેહ હતો. હાથ ફેરવતાં માલમ પડયું કે તે કાષ્ટ સ્ત્રીનું શરીર હતું.

તેને હડસેલી મેં પૂછ્યું : 'મરી ગઈ છે શું ?

કંઈ જવાબ મળ્યો નહિ.

મેં માન્યું કે મરી ગઈ છે. એક મૃત છે, અને એક જીવિત છે. ખંતેની સાથે કપ્પર પાવતી.

ફરી મેં ચારે તરફ અંધારામાં કાંઈ મારવા માંડ્યા. ખીજું કાષ્ટ માલસ જણાયું નહિ. અરેખિયન નાઈટસમાં કપાંક વાંચ્યું હતું કે સિંદબાદ કાષ્ટ એવા દેશમાં જઈ પહોંચ્યો હતો જ્યાં પતિ મરી જાય તો તેની સ્ત્રીને, અને સ્ત્રી મરી જાય તો તેના પતિને મૃતદેહની સાથે દહાયું પડતું. હું શું એવા દેશમાં આવી પડ્યો છું ? અને આ મરેલી સ્ત્રી શું મારી પત્ની છે ?

પ્રયત્નપૂર્વક મેં મારી સ્મરણશક્તિને કામે લગાડી તો યાદ આવ્યું : 'ના, આ મારી પત્ની નથી; હું હજી પરણ્યોજ નથી, હું તો અંગાગાથી, માલ ખરીદવા માટે અમદાવાદ જવા નીકળ્યો છું.'

પડખામાં હાથ દાખી વેદના ગોછી કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યાં એક ગુંગળાતો અવાજ મારા કાને પડ્યો.

જય જગદીશ ! ત્યારે તો એ મરી નથી ગઈ, જીવતી છે ! મૃત્યુ નદીના કિનારે ઊભાં ઊભાં એક જીવંત પ્રાણીનો સમાગમ પ્રાપ્ત થતાં હું કૃતાર્થ થઈ ગયો.

હાથ લાંબાવી મેં એ સ્ત્રીને સ્પર્શ કરી કહ્યું : 'તું જીવતી છે ?

તેણે રડતાં રડતાં કહ્યું : 'માઈ, મેરી માઈ !'

ઓહ ! આ કાઠ બંગાળી છોકરી નથી, એ લિંદીમાં બોલે છે !

મેં પૂછ્યું : 'બહુત ગ્રાટ લગા ?'

તેણે માત્ર હાથકાર કાઢવા માંડ્યો.

ચોરી વાર પછી મેં ફરી પૂછ્યું : 'બહુત જખમ લુગ્યા ?'

તેણે કહ્યું : 'ખડા દુખતા હૈ માઈ, મેરી માઈ !'

મેં કહ્યું : 'કાંદનેસે કયા લેગ્યા ? ગાડી લડ ગિયા. હામ લોશ સળ ચાપા પડ ગિયા. તુમારા નામ કયા ?'

તે બોલી : 'સરસ્વતી,' ઉચ્ચાર બંગાળી હતો નહિ, પણ શુદ્ધ સંસ્કૃત દબે થયો હતો.

ધીમે ધીમે સવાલો પૂછીને મેં જાણ્યું કે તેને પીડમાં સખત વાગવાથી ખૂબ પીડા થતી હતી પણ લોહી નીકળ્યું હોય એવું લાગતું નહોતું.

આજ દેનમાં બીજા ડગ્યામાં તેના પિતા હતા, પણ પોતે સ્ત્રીઓના ઈટરક્લાસ ડગ્યામાં બેસી હતી. હાવડા સ્ટેશને ગાડીમાં બેસતી વખતે મેં મારા ડાબાની બાજુમાં જ સ્ત્રીઓનો ઈટર ક્લાસનો ડબો બોંધ્યો હતો.

હવે મને સમજાયું કે વચમાંનું પાર્ટિશન ભાંગી જવાથી વિધાતાએ આ છોકરીને મારા ડાહ્યામાં લાવીને નાખી હતી.

સરસ્વતી ખોશી : ‘એ બંગાળી બાળુ, હમ લોક જીએમા ?’

મેં કહ્યું : ‘દેખો, રામજીક ક્યા મજા !’

છોકરી હજી પણ હાથકાર કર્યા કરતી હતી એ જોઈ મેં કહ્યું : ‘એ જી ! તુમારા પીઠમેં જરા હાથ ફેરવી દઉં ?’

તેણે કહ્યું : ‘હા બાળુજી !’

મેં કહ્યું : ‘આજી, તો જરા પાસમેં ચલે આજી.’

હજી તે નિસાસા નાખતી જ હતી. શરીરનું લલનચલન કરવાની તેની તાકત જતી રહી હોય એવું લાગતું હતું. જેમ તેમ દુઃખે કપટે હું તેની નજીક ગયોઃ હાથ ફેરવી જોતાં માલમ પડ્યું કે તે ઊંધી પડી હતી, અને તેની પીઠ વચમાંથી ખૂબ ફૂલી ચઢી હતી. મેં ધીમે ધીમે ત્યાં હાથ ફેરવવા માંડ્યો. તેથી તેને કંઈક આરામ લાગ્યો હશે કારણ કે તે જરા શાંત થઈ હતી.

હવે પછી જે વાતચીતો ચાલી તે બંગાળીમાં જ ગઈ. કીક છે.

તેણે પૂછ્યું : ‘હા બાળુ, અમે જીવીશું ?’

મેં કહ્યું : ‘‘ ભગવાન જાણે !’

‘મારા બાપાનું શું થયું!’

‘એ પણ જાણવાન બાણે!’

‘ઝો મારા બાપરે!’ કહી છોકરીએ ધૂસકે ધૂસકે રોવા માંડયું.

હું તેને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મેં કહ્યું:
‘અરે રડ મા, કપાળમાં લખેલું કાલ મિથ્યા કરી શકે તેમ છે?’

ધીમે ધીમે તે જરા શાંત થઈ.

વળી અમારી વાતો ચાલવા માંડી. એ યુજરાતી બ્રાહ્મણ હતી, હજી કુંવારી હતી. પિતા દયાત હતો, મા, મરી ગઈ હતી. પિતાનું નામ નગીનદાસજી—તેઓ અમદાવાદમાં કાપડનો વેપાર કરતા હતા. કામકાજને અંગે તેઓ કલકત્તા આવ્યા હતા. સરસ્વતીએ કહી કલકત્તા બેયું નહોતું, ઝોટલે સાથે જવાની લડ કરી, માતા વિનવની લાડવાઈ દીકરીને પિતા ના કહી શક્યા નહિ, સાથે લીધી, હવે પાછા અમદાવાદ જતા હતા. સરસ્વતીની ઉંમર માત્ર પંદર વરસની હતી.

તેણે પૂછ્યું: ‘એ જી, તમને ક્યાં વાગ્યું છે?’

મેં કહ્યું: ‘માથાની પાછળ, અને પડખામાં.’

તેણે પૂછ્યું: ‘બહુ પીડા થાય છે?’

મેં કહ્યું: ‘પીડા તો થાય છે, પડખામાં ઝોટલું બધું નથી ફૂપતું, પણ માથું ખૂબ દાટ છે.’

તે બોલી : ‘ માથે જરા હાથ ફેરવી આપું ? ’

‘ તું ફેરવી આપશે ? ભલે ! ’

એમ કહી હું જરા તેની નજીક ગયો.

તે મારા માથા પર હાથ ફેરવવા લાગી.

મેં કહ્યું : ‘ જો સરસ્વતી, રામજીની ફેવી અજબ કરામત છે ! ગાડીને અકસ્માત થયો, ઉપાના ચૂરા થઈ ગયા, ચારે તરફ ભાંગેલાં લાકડાં પાટિયાં ને લોદાંનો ગંજ ખડકાંયા છે, ને એની અંદર આ ઘર ખતી ગયું છે, ઘરમાં માત્ર તું ને હું બે જ જણાં. નવાઈની વાત નથી ? ’

તે બોલી : ‘ નવાઈની જ તો, ખામુશ ! ખલુ તરસ લાગી છે, પાણી ! ’

પાણી હવે ક્યાંથી લાવવું ?

એકાએક યાદ આવ્યું કે મારા કોટના ગળવામાં તૈયાર પાનની ડબી હતી. તપાસ કરતાં ડબી મળી આવી.

મેં કહ્યું : ‘ પાણી તો અહીં ક્યાંથી લાવું ? પણ પાન છે, ખાવું છે ? ’

‘ લાવો ! ’

ડબી કાઢી મેં તેના હાથમાં મૂકી કહ્યું : ‘ ઉઘાડીને ખા. ’

તેણે પાનની ડબી લીધી. ઉઘાડી, તેમાંથી પાન કાઢીને ખાધું, પછી બોલી : ‘તમે ખાશો ?’

મેં કહ્યું : ‘મારા તો બેય હાથ લોહીવાળા થયા છે. તું ખવડાવે તો ખાઉં.’

તેણે બિલકુલ સંક્રાંત વગર મને પાન ખવડાવ્યું !

માણસના મનની રીત વિચિત્ર છે. મૃત્યુના મોંમાં પરેલો છતાંયે, નારીના હાથની આ મમતા ભરી સેવાથી મારું મન મધુર ભાવથી ભરાઈ ગયું.

મેં કહ્યું : ‘ઐ હા ! જો આપણે અચી જઈએ, તો તું મારી સાથે લગન કરીશ ?’

તે બોલી, ‘શું કરવા ?’

મેં કહ્યું, ‘મને શ્રધ્ધા છે કે રામચંદ્રની એવી ઇચ્છા છે. નહિ તો જો, આપણને ખતેને આવી રીતે એક ડગામાં પૂરે શું કરવા ?’

છોકરીએ કહ્યું : ‘હીક, પણ બાપુ, મારા બાપુજી મને કોઈ બંગાળીની સાથે પરણાવશે ખરા ?’

‘તેમની હા હાથ તો તું પરણીશ ?’

આમ કહી મેં તેનો હાથ મારા હાથમાં લીધો.

તે બોલી ‘હા.’

મેં તેનો હાથ પકડી ચુંગન કર્યું.

પછી મેં કહ્યું : ‘તારા બાપુજી શા માટે ના પાડશે ? હું પણ બ્રાહ્મણનો દીકરો છું. તું ને હું બેય જણાં તેમના પગ પકડી રાશું. તોયે શું એમને દયા નહિ આવે ?’

સરસ્વતી બોલી : ‘લલે, ચરંતુ તમે મને હજી ક્યાં જોઈ છે ? હું તે કાણી છું કે કૂખડી છું !’

મેં કહ્યું : ‘તો તેં પણ મને ક્યાં જોયો છે ? સમજાવો આપણને બંનેને જોયા છે અને જોઈ વિચારીને આવી રીતે બેઠાં કરી દીધાં છે.’

સરસ્વતીએ કહ્યું ‘હા, ઠીક.’

આ પછી થોડી વારે સરસ્વતી જિંઘી ગઈ. મેં તેને બોલાવી, પણ જવાબ મળ્યો નહિ.

થોડી વાર પછી હું પણ જિંઘી ગયો.

બ્યારે જિંઘ હડી ત્યારે સરસ્વતી મને દટોળતી હતી : ‘એ જી ! જોડા ! જોડા !’

આંખો ઉપાડી જોયું તો નાનાં બાકાંમાંથી સરજનું અજવાળું અંદર આવતું હતું. બહારથી પણ અસંખ્ય લોકોની જૂમો સંભળાતી હતી.

આ ઝાંખા અજવાળામાં મેં સરસ્વતીના મોં સામે જોયું. આંખો મીચીને એવો હાથ તો ઝાલ્યો હતો, પરંતુ રામજીએ મને છેતર્યો નહોતો.

મેં કહ્યું : ‘ મને લાગે છે કે, સરસ્વતી, આપણે બહાર નીકળીશું. બહારથી લોકોની જૂમો સંભળાય છે—એ લોકો મુસાફરોને બચાવવા આવ્યા છે.

આતુર હૃદયે અમે લગભગ અઘો કલાક બેઠાં હશું. તે પછી અમારી નજીકમાં જ, લોકોનાં પાટિયાં ભાંગવાનો ફટાક ફટાક અવાજ સંભળાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે ફાટ મોટી થતી ગઈ, અજવાળું વધતું ગયું. હેવટે એક ઠેકણે મોઢું બાકું પડ્યું, ફેટલાંક લોકોનાં છેતરાં અમારા હિપર આવીને પડ્યાં.

એક માણસે અંદર ડોકું ધાલ્યું ને અમને જોઈ જૂમ પાડી. ‘ જતા હય ? ’

અમે બહાર નીકળ્યાં.

સરસ્વતીથી ઊભાં રહેવાતું નથી, મારા ખભા પર શરીર નાખીને ને જેમ તેમ કરી ચાલતી હતી.

એક સાહેબે આવી મારાં નામકામ પૂછી લીધાં, તેણે સરસ્વતીની જાણખાણ માંગી. જવાબમાં મેં કહ્યું : ‘ એ મારી પત્ની છે.

સાહેબે પોતાના ચોપડામાં મિસ્ટર અને મિસિસ એ. જી. કાનજીલાલ લખી લીધું, ને કહ્યું : ‘ તમે ચાલી શકશો. તો જીજ્ઞ

સ્ટેશન સુધી ચાલી નાખ્યા. ત્યાં તમને વગર પૈસે પાસ મળશે, તે લઈને જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઈને !’

આમ કહી સાહેબ જતો રહ્યો.

સરસ્વતીના પિતાની મેં ખૂબ શોધ કરી, પરંતુ કયાંય તમને પત્તા લાગ્યો નહિ. મને ખબર મળ્યા કે અત્યાર પહેલાં મરેલા અને ધાયલ થયેલાં ઘણાં માણસોને લઈને બે રેલગાડીઓ નાગપુર ગઈ હતી.

સરસ્વતીએ કહ્યું : ‘ખીન સ્ટેશન સુધી ચાલીને જવાની મારામાં શક્તિ નથી.’

પાસે એક ગામ દેખાતું હતું. આશ્રયની આશાએ અમે જેમ તેમ, દુઃખે કળે તે ગામમાં પહોંચી ગયાં.

એક સુખી દેખાતા ખેડૂતના ઘરમાં અમે મુકામ કર્યો. ખેડૂતે ગરમ ગરમ દૂધ આપ્યું તે બંનેએ પી લીધું. પછી બહાર આંગણામાં ચટાઈ પાથરી સૂઈ ગયાં. અહીં પણ મેં સરસ્વતીનો મારી સ્ત્રી તરીકે જ પરિચય આપ્યો હતો.

ઉપસંહાર

ખેડૂતના ઘરમાં ત્રણ દિવસ રહ્યા પછી, જરા સ્વસ્થ થઈ, ખેડૂત અને તેની સ્ત્રીને યથાયોગ્ય ભેટ વગેરે આપીને અમે નાગપુર આવ્યા, ત્યાંના દવાખાનામાં સરસ્વતીના પિતાનો મેલાપ થઈ ગયો. તમને એક હાથ એકદમ ચુરા થઈ ગયો હતો, અને દાકતરે તે મૂળમાંથી કાપી નાખ્યો હતો. તાયથી તેઓ બેભાન બની પડ્યા હતા.

અમે બંને તેમની સેવામાં લાગી ગયાં. પાંચ છ દિવસ પછી તેમને થોડું ભાન આવ્યું. અડવાડિયા પછી, તેઓ રસથી વાતોચીતો પણ કરવા લાગ્યા. પુત્રીને વહાલથી હાતીએ વળગાડી તેઓ ખૂબ રડયા. ને બોલ્યા: ‘બેટી, તને ફરી આ જિંદગીમાં જોવાની આશા મેં રાખી નહોતી !’

થોડા દિવસ પછી તેઓ ઊઠીને બેઠા થવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે અમારી બધી વાત અમે એમને કહી. કેવા સંજોગોમાં અમે બંને એક બીજાની આગળ વચનથી બંધાયા હતા. તે સાંભળી તેઓ બહુ વાર સુધી વિચારમાં પડી ગયા.

છેવટે તેમણે કહ્યું: ‘છોકરીને હું ફરી જીવતી જોવા પામ્યો એટલું જ મારે મન ઘણું છે. તમારો બંનેનો મેળાપ રામજીની ઇચ્છાથી જ થયો છે અને તેથી જ રામજીએ તમને આવી સંકટાવસ્થામાં પણ બચાવી લીધા છે--મને પણ એવું માનવાનું મન થઈ આવે છે. તમારા લગનમાં હું વાંધો નહિ લઉં.’

નગીનદાસજી અમારી સાથે કલકત્તા આવ્યા. આર્ય સમાજ વિધિએ લગ્ન થયાં. તેમની દેખરેખ હેઠળ બડાબજારમાં દુકાન ભાડે લઈ મેં સ્વદેશી કાપડની દુકાન ખોલી. માલ પણ તેમણે જ આણી આપ્યો. મારી દુકાન બરાબર ચાલે છે એ જોઈ તેઓ અમદાવાદ પાછા ફર્યા.

સ્વદેશીની ચળવળના પ્રતાપે મારી દુકાન રોજ ગુલબર બનતી ગઈ. સસરા મહાશય વરસમાં એક વખત કલકત્તા આવી મહિનોમાસ રહી જાય છે; પોતાનું કામકાજ પતાવે છે, અને જરૂરી સલાહ સુચના આપે છે, અને બાકીનો વખત પોતાના પોતરા પોતરીઓની સાથે વિવિધ આનંદમાં વ્યતીત કરે છે.

ચિર સૌ. ૧૨]

કસાકારની કદર

: ૧ :

વૈશાખ મહિનો હતો. બપોર ચડતા હતા. ઉનાળાનો તાપ સારી પેઠે પ્રખર બની ગયો હતો. કલકત્તાના પ્રિન્સેસ ઘાટ પર, એક તરફ બે બંગાળી યુવકો ગંગાની જમણી તરફ નજર નાખતા બેસ્યા હતા.

માત્ર એ બે જણા જ નહિ, પણ ઘણાંયે અંગ્રેજ સ્ત્રી પુરુષો પણ એવી રીતે નજર માંડી બેસ્યા હતાં. આજે દશ વાગે, પી. એન્ડ સો. કંપનીની 'સુમાત્રા' નામે સ્ટીમર આ ઘાટ પર આવીને લાંબરવાના સમાચાર છાપામાં છપાયા હતાં.

એક યુવક બોલ્યો : 'ડીક લાઇ, આપણે તો જાણે આવા રીતે મોં ફાડી અહીં બેસ્યા છીએ; પણ વિનય સ્ટીમરમાંથી કોતર્યા

પછી આપણને યોગખીજ નહિ શકે તો ? કેમ નેરિવ !' કહીને આપણો તિરસ્કાર કરશે તો ? તારે ઘેર ગિતરવાની ના પાડી, હુડહુડ કરી કાઠ હોટલ તરફ ચાલવા માંડશે તો ? એથી તને આઘાત નહિ લાગે શું ?'

ખીજને યુવક બોલ્યો : 'લાગશે જ તો ! પરંતુ ત્રણ વરસ વિલાયતમાં રહ્યા પછી, આપણો વિનય આવો જનાવર થઈને આવે એનું મારા માન્યામાં આવતું નથી. વળી કાગળપત્રે નિયમિત લખતો હતો, અને 'સુમાત્રા સ્ટીમરમાં પાછો આવું છું' એ પણ એણે આપણને લખ્યું છે !'

પહેલા યુવકે કહ્યું : 'ધારે કે એવું ન બને, અને એ આપણી સાથે બહુ સારી રીતે વર્તે, તારા મુકામે આવી રહેવાને પણ રાગ થાય, - પણ તેં તો તેને માટે ભાત રાંધી રાખ્યો છે, અને એ આવીને કહે કે પાટલા પર પલાંડી મારીને ખાવાનું મારાથી નહિ બને, મને એ નહિ ફાવે તો તું શું કરીશ ?'

ખીજ યુવકે કહ્યું : 'તો મારું વાંચવાનું મેં જ ખાલી કરી. તેની ઉપર એની થાળી ગોઠવી શકાશે. હાથ વડે ખાતાં ફાવશે કે કેમ તે એને આહીજ આપણે પૂછી લેશું, ને ના કહેશે તો રસ્તામાંથી છરી કાઢી ને ચમચો ખરીદતા જશું, એમાં શું ?'

'વારૂ, એ તો બનશે પત્યું. પરંતુ ને એમ કહેશે કે ભાત ખાવાની મને ટેવ નથી, મને એ નહિ લાવે, તો શું કરવું ?'

'તો નવીન ફાર્મસીમાંથી ગ્રેટ ઇસ્ટર્નની એક પાઉચેટી લઈ આવીશું, ખીજું શું ?'

એક યુવકનું નામ હતું અનીલકુમાર, અને બીજાનું હતું સુભોધચંદ્ર. તેઓ અને હવે અતિથિ બનીને આવી રહેલા વિનય-ભૂષણ ત્રણે એક જ તાલુકાના વતની હતા. એક જ વરસે રેડિક્સની પરીક્ષા પાસ કરી, કલકત્તાની કોલેજમાં ભણવા આવ્યા હતા, અને એક જ હોસ્ટેલમાં સાથે રહેતા હતા. તેથી મૈત્રી ખૂબ જલ્દી ગઈ હતી. ચારેક વરસ સાથે રહેવાને લીધે મૈત્રીનું એ સૂત્ર ખૂબ જ દઢ બની ગયું હતું. બી. એ. પાસ થયા પછી અનિલ અને સુભોધ લો કોલેજમાં દાખલ થયા હતા, અને વિનય વિદાયત ગયો હતો. વિનયના સદગત પિતા અને દાદા વગેરે સંગીતકલામાં ખૂબ પ્રવીણ હતા, અને એ પ્રદેશમાં સારી પેઢે જાણીતા થયેલા હતા. વિનયને પણ નાનપણથીજ ગાનવાદન પર ખૂબ પ્રીતિ હતી. કલકત્તામાં ભણતો હતો ત્યારે પણ યુનિવર્સિટી ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં, મેળાવડાઓમાં, લાઇબ્રેરીના વાર્ષિક ઉત્સવમાં અને બીજી અનેક જગ્યાએ ગીતો ગાઇ તેણે લોકોને મુગ્ધ કરી નાખ્યા હતા. તેથી પિતાના મૃત્યુ પછી, વારસામાં ખૂબ ધન મળતાં, તે સંગીતવિદ્યામાં પારંગત થવા વિદાયત ગયો હતો. ફ્રેન્સિંગ્ટન કોલેજ ઓફ મ્યુઝિકમાં છેલ્લી પરીક્ષા માન સાથે પસાર કરી ડિગ્રી મેળવી, તે આજે દેશમાં પાછો ફરતો હતો. મારા મુકામે તેને લઇ જઈશ. એ આશાએ સુભોધ, બધી ગોઠવણ કરીને, તેને તેડી જવા માટે અનિલને સાથે લઇને ધકકા પર આવ્યો હતો. અનિલ બીજી જગ્યાએ રહેતો હતો.

દશ વાગી ગયા હતા, અગિયાર થવા આવ્યા હતા—એવામાં દૂરથી ગંગાના વળાંકમાં ધૂમાડાની રેખા દેખાઈ. સાહેબો ને મડમો અચળ બની ગયા—બધાં બોલવા લાગ્યાં : ‘દેહી રીમર આવે!’

અનિલ અને સુખોદ પણ એ તરફ જોઈ, અત્યાર સુધીનો થાક વિસરી ગયા.

ધીમે ધીમે સ્ટીમર વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. થોડીવાર પછી તો જોઈતો ભખ ભખ અવાજ પણ સંભળાવા લાગ્યો. સ્ટીમર ગંગાની છાતી પર થઈને ધીર ગંભીર ગતિએ આવી રહી હતી.

સુખોદ અને અનિલે જોયું તો ડેક ઉપર સેંકડો સ્ત્રી પુરૂષો ઝબેલાં હતાં. કાઈ કાઈ પોતાને તેડવા આવેલાં સ્વર્ગનોતે જોઈ રૂમાલ ફરકાવતાં હતાં. આ તરફ પણ ઘણા રૂમાલ ફરકાવતા હતા. સુખોદ અને અનિલે પણ પોતપોતાનો રૂમાલ કાઢવા ગળવામાં હાથ નાખ્યા; પણ તેમના પ્રિય મિત્રનું કંઈ ચિહ્ન દેખાયું નહિ.

ધીમે ધીમે જહાજ વધારે નજીક આવ્યું. અને પછી તેણે લંગર નાખ્યું. એકદમ સેંકડો કુલીઓ વહાણમાં ચડી ગયા. વહાણમાં શોરમકાર મચી ગયો. મુસાફરો કુલીઓને લઈ પોતપોતાની ડેખીન તરફ દોડવા લાગ્યા. પણ, વિનય ક્યાં ?

થોડી વારમાં જહાજ પરથી મુસાફરોએ ઉતરવા માંડ્યું. સુખોદ અને અનિલ બીડમાંથી રસ્તો કરી 'જેંગવે'ની ઠીકઠીક પાસે ગયા, અને ત્યાં ઊભા ઊભા જહાજમાંથી ઉતરતા પુરૂષોને જોવા લાગ્યા. બધાએ જોના હતા—થોડાક કાળા માણસો પણ ઉતર્યા હતા, પરંતુ એમાં વિનય ન હતો !

ડેક ખાલી થવા આવ્યું હતું એટલામાં સુખોદ અને અનિલ આનંદથી ચિત્કાર પાડી ઊઠ્યા, તેમનો વિનય ધાતિયું પહેરી અને

રેશમી ચાદર ઓઢીને જલ્દાજમાંથી ઊતરી રહ્યો હતો, અને સામે ઊભેલા ટોળા તરફ ધારી ધારીને જોતો હતો. તેની પાછળ માથા પર બિસ્તરો અને હાથમાં એક ગ્લેડસ્ટન બેગ લઇને કુલી ચાલતો હતો.

ચિત્કાર સાંભળી વિનયે તેમની સામે નજર કરી. તેજ પળે સુખોદ અને અનિલે પોતાના ગજવામાંથી રૂમાલ ખેંચી કાઢ્યો. પરંતુ વાતચીત કરી શકાય એટલે પાસે આવી પહોંચીલાને અભિનંદન આપવા માટે રૂમાલ ફરફરાવવો એ શિષ્ટતા વિરુદ્ધ ગણાય, એમ સમજી તેમણે રૂમાલ ફરી ગજવામાં નાખ્યો.

મિત્રોને જોઈ વિનયના માં પર હાસ્ય ફૂટી નીકળ્યું હતું એ જોઈ અનિલ અને સુખોદને એટલો આનંદ થયો કે શું બોલવું તે તેમને સ્મર્યું નહિ.

એંગલેમાંથી વિનય નીચે ઊતર્યો કે સુખોદ અને અનિલ એની પાસે દોડી ગયા. શેકહેન્ડ કરવા માટે તેમણે હાથ લંબાવ્યો. પરંતુ વિનયે સામે હાથ લંબાવ્યો નહિ. તે એકદમ સુખોદને ભેટી પડ્યો, અને અનિલને ભેટવા જતો હતો એવામાં પાછળથી અવાજ સંભળાયો: 'Hello Banerjee, met your friends? Good Bye'

વિનય પાછું ફરી હસતે મોંઝે બોલ્યો: 'Good, Bye to you.'

અનિલે કહ્યું: 'અરે, ભેટવાનું તો ઘેર જઈને થશે, અહીં તારા અંગ્રેજ મિત્રો કદાચ તને અસહ્ય માની બેસશે.'

‘તે છોને માનતા,’ બોલી વિનય હસીને અનિલને ભેટી પડ્યો.

સુબોધ સંક્રાંત્ય અનુભવી બોલ્યો: ‘મારે ત્યાં ઊતરવાનું રાખશેને?’

વિનયે કહ્યું: ‘તમે ઉતારો તો—ઝેટલે કે તારે ત્યાં ખીઝ કાઢીને એનો વાંધો ન હોય તો.’

‘ના રે,—એવા કાઢીને વાંધો નથી. ઉલટું ત્યાં તો અધાં તને જેવા તલપાપડ થઈ રહ્યાં છે.’

‘તો ચાલો.’

ત્રણે મિત્રો એ પછી એક ગાડી ભાડે કરી લીધી. ફક્તીને વિદાય કરી, ગાડીવાળાને પટલડાંગા જવાનું કહી, ત્રણે જણુ ગાડીમાં બેઠા.

સુબોધ પૂછ્યું: ‘તારો સરસામાન?’

વિનયે કહ્યું: ‘એ બધો વહાણની બોલીમાં છે. થોમસ ફુકની કંપની એનો કબજો લઈ પોતાના મુકામે લઈ જશે; હું મારી સગવડે એમને ત્યાંથી લઈ આવીશ.’

ગાડી ચાલવા માંડતાં અનિલે કહ્યું: ‘સુબોધ, પેલી વાત પૂછી લેને.’

સુબોધ આનંદના આવેશમાં બધું ભૂલી ગયો હતો. તેણે નવાઈ પામી પૂછ્યું: ‘કઈ વાત?’

અનિલે કહ્યું: 'પેલી—અગ્નરમાંથી કંઈ ખસીદનું કરવું પડે તો.'

વિનયે કહ્યું: 'શું? મારે માટે કંઈ સૂટ જૂટ હેટ પેન્ટ ખરીદવાં ધાર્યાં છે કે શું? અરે, ભાઈ! એ તો બધુંયે મારી પાસે છે!'

આમ કહી તેણે હસવા માંડ્યું.

સુબોધ જરા ભેડી પડી બોલ્યો: 'ના ના,—એની વાત નથી, અમે તે શું એવા ગાંડા થઈ ગયા હશું? એ વાત નથી. આ તો એમ કે, આટલાં વરસ છરી કાંટાથી ખાવાની ટેવ પછી, હાથે ખાવાનું તને ન ફાવે તો, અગ્નરમાંથી—'

વિનય બોલ્યો: 'છરીકાંટો ખરીદતા જવાં છે કાં? આપદાદાની ચોદે પેટી, અને હું પોતે પણ આ ત્રણ વરસ પહેલાં હાથ વડે ખાતાં હતાં, અને આજે હાથે ખાતાં મને નહિ ફાવે એવું તમને કહ્યું કાણે?'

આમ કહી વિનયે સામે બેઠેલા સુબોધના બભા પર પટાક કરતો એક ધબ્બો લગાવી દીધો.

મુકામે પહોંચતા ખાર થવા આવ્યા. હોસ્ટેલના બીજા વિદ્યાર્થીઓ તે વખતે સ્નાનાહાર પતાવી, કોઈ પોતાની ખુરશીમાં બેઠા બેઠા, તો કોઈ પથારીમાં સૂતા સૂતા છાપું કે નોવેલ વાંચતા હતા. તો કોઈ એક ચિત્તે સસરાની દીકરીને કાગળ લખતા હતા, સુબોધને આવતો જોઈ બધા એકદમ ચંચલ બની બહાર દોડી આવ્યા. પરંતુ સાથે કોઈ 'સાહેબ'ને ન જોતાં તેઓ પૂછવા લાગ્યા: 'કેમ, તમારા મિત્ર ન આવ્યા?'

સુખોધ તેમના ભ્રમનું કારણ સમજી જરા મલક મલક હસીને બોલ્યો: ‘આ—આ રહ્યા વિનય બાબુ !’

આમ કહી તેણે તેમનો વિનયની સાથે પરિચય કરાવી દીધો.

કોઇ એક રસિક વિદ્યાર્થી બોલી બેઠ્યો: ‘ઓહ ! સીધાજ વિભાવતથી આવેલો સાહેબ, ધોતિયાવાળો !—એને કહો છો વિનય બાબુ ! આ તે કેવો જમાનો આવી ગયો—હાહાહા કળિકાળ ! ધોર કળિકાળ !’

મદીકમાં હાસ્ય કલરોળ મચી ગયો.

વિનયે પોતાને માટે નકકી કરી રાખેલા ઓરડામાં જઈને જોયું તો તે ઠીક ઠીક સજ્જેલો હતો. એક તરફ એક ખાટલા પર ઘોખી ઘોયું ‘ખિજાનું’ પાથરેલું હતું, વચમાં એક મેજ હતું, તેની ચારે તરફ ચાર ખુરશીઓ હતી. ઓરડામાં એક ખૂણે એક રતુલ ઉપર પાણીનો કૂંને હતો, બીજા ખૂણામાં એક ડઝન સોડાની બાટલીઓ બેલી કરેલી હતી.

એ જોઈને વિનયે કહ્યું: ‘આટલી બધી સોડાની બાટલીઓ શું કરવા ભેગી કરી છે ! તમે લોકો શું પાણી પીતા નથી ?’

સુખોધે શરમાઈને કહ્યું: ‘અમે તો પાણી જ પીએ છીએ. આ તો તારે માટે રાખી છે.’

અનિલની સાથે સુખોધને આંખની લાવામાં શી વાતચીત થઈ ગઈ, તેની વિનયને ખબર પડી નહિ.

: ૨ :

સુખોદિ વિનયને સ્નાનાહાર વિષે પૂછ્યું ત્યારે જવાબ મળ્યો કે વહાણમાં જ નહાઈ ઘોઘને નાસ્તો કરી લીધો છે. હવે કશું ખાવાનું મન નથી. બપોરે ચાની સાથે થોડું ખાઈ લઈશ.

સુખોદિ કહ્યું: ‘હીક તો તમે એસો, હું જમીને આવું છું!’

વિનયે કહ્યું: ‘તેં હજી ખાધું નથી, શું? જા, જા, ખાઈ આવ.’

સુખોદિ જમવા ગયો. અનિલ એકો એકા વિનય સાથે વાતો કરવા લાગ્યો.

જમ્યા પછી સુખોદિ આવ્યો, પછી ત્રણે જણા કંઈ કંઈ વાતો કરતા એકા-કોઈ આડા પણ પડ્યા હતા. મોટે ભાગે વિલાયતની વાતો ચાલતી હતી. પોતાના પ્રવાસ વિષે અનેક વિચિત્ર વાતો કરીને વિનય બંને મિત્રોના કાનને તૃપ્ત કરી રહ્યો હતો.

હવે વિનયે શું કર્યું તે વિષે પણ બહુ વાતાવાદો આવી. વિનયે કહ્યું. ‘યુરોપમાં મ્યુઝિકલ રીસાઇટલ થાય છે તેવી રીતે ખંજાળીમાં સ્વરલિપિ તૈયાર કરી, વખતોવખત સ્ટેજ ભાડે લઈ ‘પરફોર્મન્સ’ કરવાં જોઈએ. યુરોપમાં કલાકારો આવી રીતે ઘણું ધન પેદા કરે છે—એટલે સુધી કે રાજમહેલોમાં પણ તેમને નિમંત્રણ મળે છે. એ દેશમાં આવા એક રીસાઇટલમાં સાંભળવાની શી ઝોઝામાં ઝોઝી અડધી ગીનીથી એક ગીની સુધી હોય છે, પરંતુ આપણો દેશ ગરીબ છે એટલે આપણે ત્યાં એક બે રૂપિયાથી મોંઘી ટિકિટ નહિ રાખી શકાય. શરૂઆતમાં થોડા દિવસ, મોટા માણસોને ઘેર લેસન આપવાનું કામ પણ કરી શકાય. અઠવાડિયામાં માત્ર બે કે ત્રણ કલાક. દરેક લેસનમાં બે પચ્ચીસ રૂપિયા—અને આપણા દેશમાં એ રકમ મોંઘી પડે તો પંદર રૂપિયા પણ મળે તોયે શું ખોટું છે? આવાં બેત્રણ ઘર મળે તો ખરચ નીકળી જાય.

આવી કંઈ કંઈ વાતો ચાલવા લાગી. યુરોપના પ્રખ્યાત સંગીત વિશારદોનાં સન્માન અને તેમની ધૂમ કમાણીની વાતો સાંભળીને સુખોષ અને અનિલ સ્તબ્ધ બની ગયા.

વિનયે કહ્યું : ‘મોટા મોટા સંગીતકારોની વાત જવા દઈએ તો પણ અમારી કોલેજનો પદવી પ્રદાન સમારંભ થયો ત્યારે મોટા મોટા લોર્ડ, લેડી, કાઉન્ટ, કાઉન્ટેસો વગેરેને નિમંત્રણો આપવામાં આવ્યાં હતાં. તે વખતે, પદવી લેનારા અમારામાંના કેટલાકને તેમની આગળ પોતાની કલાનો પરિચય પણ આપવાનો આવ્યો હતો. તમારો આ અદના સેવક પણ એમાં હતો. મેં વાગ્નરના પરસી-ફલમાંથી એક પીસ ખજાળ્યો હતો. પદવીઓ અપાઈ ગયા પછી ‘વનશાયરની ડચેસે મને બોલાવી, મારી સાથે શેકહેન્ડ કરી મને

કહ્યું : ‘તું ખરેખર જીનિયસ છે—તારી સંગીતકલા જોઈને હું મુગ્ધ બની ગઈ છું. હું હિંમતથી કહું છું, જીવાન, કે તારું ભાવિ અતિ ઉજ્જવળ છે.

અર્નલ એકદમ બોલી ગઈયો : ‘એક કામ આપણે સૌથી પહેલું કરવું જોઈશે. તમે આજે દેશમાં પાછા આવ્યા છો, અને સંગીતશાસ્ત્રમાં કેવા પારંગત થઈને આવ્યા છો, એ સમાચાર કાલે સવારે જ અંગ્રેજી છાપામાં છપાઈ જવા જોઈએ.’

સુબોધે કહ્યું : ‘વારૂં, તો અર્નલ, તું એટલી ગોડવણ કરી શકશે ને?’

‘હું પોતે તો નહિ કરી શકું, પણ એક એવો માણસ મારા હાથમાં છે, જેની મારફત હું આ કામ કરી શકીશ. ભલે, આજે સાંજે જ હું જઈને એને મળું છું, ને બધું નક્કી કરી નાખું છું.’

વિનયને પ્રેક્ટિસ કરવી હોય તો આવી રીતે હોરટેલમાં રહેવું પાલવે નહિ. તેણે સારા લગ્નામાં એક સાતું ઘર ભાડે લેવું જોઈએ, ધરના દરવાજા પર પોતાના નામની પિત્તળની ચકતી ચોડવી જોઈએ, એમાં પોતાની ડિગ્રી અને માન ચાંદ ટૂંકમાં લખવા જોઈએ.—આ વિષે પણ વાતચીત થઈ.

આમ વાતોમાં દિવસ પૂરો થયો.

સુબોધે પોતાની સાથે રહેનારા દોસ્તોને આજે પોતાની ગોરડીમાં ચાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું. સૌ દોડી આવ્યા, સ્વ

ચાલુ થયો, પાણી ગરમ થવા લાગ્યું. સુખોધે કપાટમાંથી ફેક અને ગિસ્કીટના ડબા કાઢ્યા.

એ જોઈને વિનય એકદમ ખોલી જઈયો: ‘આ બધું શા માટે લાઈ?’ એવું બધું તમે ખાજે, હું ચણામમરાથી ચલાવી લઉંશ.

હોસ્ટેલના ખીજા છોકરાઓ આજ લગી ચણામમરાને ગામડીઓ ખોરાક ગણી હસી કાઢતા હતા. પણ આ વિલાયતથી હમણાં જ આવેલા માણસ ચણામમરા ખાવાની વાત કરે છે, એ સાંભળી સૌ આલા ખની ગયા: અને એકદમ જ ચણામમરા પ્રત્યે તેમનો સૌનો અપાર પ્રેમ જાગી ગયો. વખતે દાસી સરસ તાજ ને ગરમ ગરમ ચણામમરા ના આણી શકે એ બીકે એક છોકરો પોતે દોડ્યો, અને જતે જામે રહીને ચણામમરા શેકાવી લાવ્યો. સાથે જરા ખરમખરમ ભજ્યાં પણ આવ્યા.

ચાનું પાણી તૈયાર હતું. આ તૈયાર કરી સુખોધે સૌને ખાલા ભરી આપ્યા અને ચણામમરા ને ભજ્યાં પીરસ્યાં.

વિનયની સામે નજર કરતાં એને ઘડી ઘડી એમ થવા લાગ્યું કે લંડનમાં ડેવનશાયરની ડચ્સે જેની સાથે શેકહેન્ડ કર્યા છે તે અત્યારે અહીં પાંચુ ખાનસામાની ગલીમાં, મારી ખોલીમાં, મારા લાકડાના ખાટલા પર બેઠો બેઠો ચણામમરા ફાંકે છે.

આનંદ અને ગર્વથી એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું.

ચાપાણી પત્યા પછી, છાપાંમાં સમાચાર છપાવવા માટે અનિલ નીકળી ગયો. વિનય એક બે મિત્રોને મળવા માટે સુખોધને

સાથે લઇને નીકળી પડ્યો.

સાંજે પાછાં આવ્યા પછી, સુખોદ પોતાની ખોલીમાં બેઠો બેઠો વિનયને પૂછે છે : ‘અરે, એક વાત તને પૂછું પૂછું કરું છું, પણ પુછાતી નથી.’

‘કેમ, એવી શી વાત છે ?’

‘ખીજ તો કંઈ નથી, પણ સાંજે, સમજી ગયેને - જરા—આ—પેલું પીવાની તને ટેવ છે કે નહિ ? વિલાયત જઈને આંબલા ધણા આવી ટેવ લઈને આવે છે ખરાને, એટલે પૂછું છું.’

વિનયે હસીને કહ્યું : ‘આ—પેલું’ એ મારાં વાસ્તે લાવી રાખ્યું છે કે શું ?’

સુખોદે જરા શરમાઈને કહ્યું—‘હા—હારનો !’

‘ક્યાં છે, જોઈ ?’

સુખોદે બાકીને પેટીમાંથી ખૂબ જાળવીને એક ખાટલી બહાર કાઢી.

વિનયે જોયું તો વિસ્કીની ખાટલી હતી. તે એકદમ હસી પડ્યો.

સુખોદે કહ્યું : ‘ઉઘાડવાનો ઇસ્કુ પણ લાગ્યો છું. ઉઘાડી આવ્યું ? અને સોડા તો બરમાં જ છે.’

વિનયે કહ્યું: ‘ભાઈ, આ બધું કરવાની શી જરૂર હતી, કહે! હું આવું બધું લેતો નથી. છિ છિ! વગર કારણે છ સાત રૂપિયા પાણીમાં નાખ્યા. હવે આ દુકાને પાછું આપવા જઈશ તો એ લેશે ખરો?’

સુબોધનું મોં પડી ગયું તે બોલ્યો: ‘હવે લે ખરો? હા— પણ હવે આનું શું કરશું, ભાઈ?’

વિનયે કહ્યું: ‘શું થાય? પણ કાલે દુકાને જરા પૂછી બેજો. પાછી ન લે તો પછી કોઈ કુલીન દારૂડીયો શોધી કાઢી એને દાનમાં આપી દેજો, પુણ્ય થશે.’

સુબોધે કહ્યું: ‘કુલીન દારૂડીયો કેવો?’

વિનયે કહ્યું: ‘જેની ત્રણ પેઢીથી દારૂ પીવાનું ચાલતું હોય તે.’

આમ કહી તે હસવા લાગ્યો.

સુબોધે પણ એની સાથે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ એનાથી બહુ હસાયું નહિ. સાત રૂપિયાના શોકમાં એ જરા દુઃખી થઈ ગયો હતો.

બીજે દિવસે ફેટલાંક છાપાંમાં વિનયના આગમનના સમાચાર આપ્યા. સાથે એની કલાનો પરિચય પણ છપાયો. સુબોધ અને અનિલ થોડા દિવસ વિનયને માટે ઘર શોધવામાં પડ્યા. થોડા દિવસ દોડાદોડી કર્યા પછી, તેમણે એક નાનકડું સરસ ઘર શોધી કાઢ્યું, પછી વિનય પોતાનો સરસામાન છોડાવી લાગ્યો. બીજે થોડા સામાન નવો ખરીદી લાગ્યો, એને મેંવા ધરમાં જઈને વાસો કર્યો. મિસ્ત્રી આવીને તેનું નામ અને ડિગ્રીવાળું પિત્તળનું પતરું ધરના ખારણાની એક તરફ બીંતમાં લગાવી ગયો.

: ૩ :

છાપામાં ખપ્પર તો ક્યારનાયે છપાઈ ગયા છે, સરિયામ રસ્તા ઉપર જુદું ઘર પહોં લીધું છે, બારણા પર પિત્તળની તકતી પહોં લગાવાઈ ગઈ છે, પરંતુ કામકાજનું તો કંઈ ઠેકાણું દેખાતું નથી !

વિનય સવારે ઊડી, સ્ટવ ઉપર ચા કરી લઈ પોતાની સ્ટડી રૂમમાં બેસી, કોઈ એક વાગિંત્ર લઈ કલાકિક વગાડે છે. પછી, પિયાનો આગળ બેસીને, કાગળ પેનસિલ લઈ કોઈ વખત કોઈ ફેન્ટોસિયા તથા કોઈ વખત કોઈ સાન્જોની ખગાળી સ્વરલિપિ તૈયાર કરે છે. દરવાજે ચૂંટી પહોંરીને દરવાજા ખેંદેલો છે. કોઈ મળવા આવે તો એનું કાર્ડ અંદર લઈ આવવાનું, અને એની પાસે કાર્ડ ન હોય તો પોતાની સ્કેટમાં એનું નામ લખાવી લઈ, તે સ્કેટ અંદર ખતાવવાનું તેનું કામ છે. પરંતુ કોઈનું કાર્ડ કદી આવ્યું નથી, કે સ્કેટ ઉપર પહોં કોઈનું નામ લખાઈ આવ્યું નથી. અનિલ અને

સુભોધ કોઈ કોઈ વાર આવે છે ખરા, પરંતુ એ લોકો ઘરના માણસ કહેવાય, પોતાને કાંઈ ત્યારે આવવાની તેમને છૂટ છે.

અનિલ અને સુભોધ આજે સાંજે અહીંયા આવ્યા છે--આજે અહીંજ વાળું કરવાનું તેમને નિમંત્રણ છે. વિનય પોતાના વીજળીથી અગમગતા કોઈક રૂમમાં બેસીને, બંને મિત્રોની સાથે ગપ્પાં હાંકી રહ્યો છે; એવામાં વાતો કરતાં કરતાં બહીને તે એક આલબમ લઈ આવ્યો, અને તેમાંથી પ્રખ્યાત યુરોપિયન સંગીતાચાર્યોના ફોટા બતાવવા લાગ્યો. તેની કોલેજના ફોટા, અને પદવીદાન સમારંભ વખતનો કોલેજ હોલમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થીનીઓ, શિક્ષક શિક્ષિકાઓની સાથે લેવાયેલો ફોટો પણ તેમાં હતો. વિનયના પોતાના પણ ચારેક ફોટા હતા--દરેકમાં તે જુદાં જુદાં વાઘ વળાડતો દેખાતો હતો.

ફોટા જોતાં જોતાં અનિલ એકદમ બોલી બહુયો : ‘વિનય, આ ફોટા તું જોડા દિવસ મને ધીરી શકે છે ?’

વિનયે પૂછ્યું : ‘કેમ ? શું કરવું છે ?’

અનિલે કહ્યું : ‘આ ફોટાઓ આપીને હું કાઢતી પાસે તારે વિષે એક સચિત્ર લેખ લખાવી કોઈ માસિકપત્રમાં છપાવવાની ગોઠવણ કરીશ.’

સુભોધ બોલી બહુયો : ‘વાહ ! સરસ ! ખીજું કંઈ નહિ, તો સરસ જાહેરાત તો થશે જ--બ્રાહ્મકો મળી આવતાં પછી વાર નહિ લાગે.’

જમ્યા પછી, ફોટા લઈને અનિલ ચાલી ગયો.

થોડા દિવસ પછી અનિલે આવીને એક લેખ વિનયને ખતાવ્યો. તેણે પોતે જ એ લખ્યો હતો. એમાં વિનયનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર હતું, અને વિલાયતમાં તેણે મળેલી પ્રતિષ્ઠાનું વિસ્તૃત વર્ણન પણ હતું. કહેવાની જરૂર નથી કે ડેવનશાયરની ડચ્સે શેકહેન્ડ કરી પ્રશંસા કરેલી તેનો ઉલ્લેખ એમાં હતો જ. ઉપસંહારમાં લખ્યું હતું કે મિસ્ટર બેનર્જી વાજળી દરે, છોકરા છોકરીઓને સંગીત શીખવવા અને બહેરમાં સભાસમિતિઓમાં અને સંભાવિત સદ્-ગૃહસ્થોને ઘેર ખેડકોમાં કરવા પોતાની કલા દેખાડવા ખુશી છે.

લેખ વાંચી, વિનય તેમાં કાર્મ કોઈ જગ્યાએ થોડા સુધારા સૂચવીને બોલ્યો: ‘આટલું તો ખરું થયું, પણ આ છપાવી બહાર પાડવો કેવી રીતે ?’

અનિલે કહ્યું: ‘ઝોની ગોડવાળું મેં કરી છે. ‘આર્યશક્તિ’ના ઉપ-તંત્રી અવિનાશ પાણીને મેં આ લેખ અને ફેટા ખતાવ્યા છે. તેમણે કહ્યું છે કે છાપવા તૈયાર છું, પણ ફેટાના બ્લોકો બનાવવાનું ખર્ચ તમારે આપવું પડશે. ફેટલા રૂપિયા ખર્ચ થશે ઝોના જવાબમાં તેમણે કહ્યું છે કે પચાસેક રૂપિયાથી ઓછું નહિ. સાચું કહું છું, ભાઈ, એ સાંભળીને મારું મન પાછું ભાગ્યું છે. આટલા બધા રૂપિયા !’

વિનયે બેઠાં બેઠાં થોડીવાર વિચાર કર્યો. છેવટે કહ્યું: ‘તે આપોને પચાસ રૂપિયા, ‘આર્યશક્તિ’ છાપાના ગ્રાહકો ધણા છે એમ સાંભળ્યું છે. કલકત્તામાં છૂટક વેચાણ પણ ખુબ થતું લાગે છે. લેખ છપાય તો આટલું ખર્ચ કયાંય નીકળી જશે.’

આમ કહી તેણે પેટી ઉઘાડી પચાસ રૂપિયા અનિલને ગણી આપ્યા.

બીજા જ અંકમાં લેખ છપાયો.

: ૪ :

‘આર્યશક્તિ’ બહાર પડ્યે આજે માત્ર ત્રણ જ દિવસ થયા છે. સવારે આડ વાગે, વિનય પોતાના અભ્યાસખંડમાં બેસીને મેન્ડેલિન વગાડતો હતો, એવામાં દરવાને આવી એની સામે સ્લેટ ધરી.

વિનયે જોયું તો સ્લેટમાં લખેલું હતું : શચીનાથ સન્યાસ...
— મહારાજના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી.

વિનયે બાલા થઈ આવનારનો સત્કાર કર્યો.

શચીબાબુએ કહ્યું : ‘મહારાજ સાહેબે મને મોકલ્યો છે. ‘આર્યશક્તિ’માં આપને વિષે જે લેખ છપાયો છે તે તેમણે વાંચ્યો છે. તેથી એક દિવસ આપને પોતાના રાજમહેલમાં બોલાવી, એચાર મિત્રોને આપનું સંગીત સંભળાવવાની તેમની ઇચ્છા છે.’

વિનયે ગંભીર ભાવે પૂછ્યું : ‘ક્યારે—ક્યારે?’

‘પરમ દિવસ શનિવારે આપને ફાવશે? સાંજના સાતથી રાતના નવ સુધી.’

‘હા, ફાવશે.’

‘તો સરસ. આપ કેટલી શી લેશો?’

વિનયે થોડીવાર વિચાર કર્યો. પછી કહ્યું : ‘આપની આમળા હું ખુદ્દે દિલે વાત કરું, શચીબાબુ. હું હમણાં જ વિલાયતથી આવી આ કામ પર બેઠો છું—આપના મહારાજન જ મારા પહેલા ગ્રાહક છે. તો પણ, કેટલી શી લેવી એ મેં મનમાં નક્કી કરી રાખ્યું છે. શ્રીમંતોને ઘેર ડ્રોઇંગ રૂમ એન્ટરરેઇનમેન્ટમાં કલાકના બત્રીસ રૂપિયા અને એ કલાકના પચાસ રૂપિયા શી મેં નક્કી કરી છે.’

શચીબાબુએ કહ્યું : ‘ભલે! હું વીસ રૂપિયા અત્યારે જ બહાનના દેતો જતો છું. બાકીના ત્રીસ રૂપિયા આપને ત્યાં આપીશું.’

આમ કહી તેણે ગજવામાંથી નોટો કાઢી વિનયની સામે ધરી.

વિનયે મહારાજન વિષે શચીબાબુની સાથે થોડો વખત વાતચીત કરી. પછી કહ્યું : ‘જોકે મહારાજની સાથે પ્રત્યક્ષ મુલાકાતનું માન મને કદી મળ્યું નથી, તો પણ ઘણા દિવસથી તેઓના ગુણની, તેઓની વિદ્વત્તાની અને તેઓની કલાપ્રીતિની વાતો મેં

ચિર સૌભાગ્યવતી

ઘણી સાંભળી છે. વળી તેઓ પોતે પણ એક ઉસ્તાદ પખાજ બજાવનારા છે એવું સાંભળ્યું છે. પખાજમાં તેમના જેવો મોઠો હાથ આ કલકત્તા શહેરમાં ભાગ્યે જ બીજા ટ્રાઇનો હશે.’

શચીબાબુએ કહ્યું : ‘હા, એવી રીતે તેઓ ખૂબ પ્રખ્યાત છે. ફીક તો, હવે હું જાઉં. શનિવારે આપ આવશે એ નક્કી—ખરું ને ? મને જરા આ રૂપિયાની પહોંચ કરી આપો. શનિવારે આપને તેડવા મારે આવવું પડશે શું ?’

‘ના—ના, આપે એવી તકલીફ લેવાની જરૂર નથી. હું યરાયર સાડા છ વાગે રાજભવનમાં આવીને હાજર થઈ જઈશ.

આમ કહી વિનયે રૂપિયાની પહોંચ લખી શચીબાબુના હાથમાં મૂકી.

તે દિવસે સાંજે અનિલ અને સુબોધ આવ્યા કે તરત વિનયે કહ્યું : ‘અરે, બ્લોક બનાવવાના ખરચના પચાસ રૂપિયા આવી ગયા !’

અનિલ બોલ્યો : ‘ફવી રીતે ? ફવી રીતે ?’

વિનયે પછી મહારાગના નિમંત્રણની વાત તેમને વિસ્તારથી કહી. એ સાંભળી તેઓ ખુશખુશ થઈ ગયા. ને બોલ્યા : ‘અમને ત્યાં આવવા મળે તો બહુ મજા પડે, ભાઈ ! પરંતુ અમે ક્યાં મહારાગના સગા છીએ કે દોસ્ત છીએ—પછી અમને ક્યાંથી નિમંત્રણ મળે !’

વિનયે કહ્યું : ‘પરંતુ તમે મારા તો મિત્ર છો ને ! વાઈ, હું’

કાલે જ મહારાજને કાળળ લખી, તમને બનેને સાથે લઇ જવાની રજા માગું છું—જરૂર તેઓ હા પાડશે.’

નકકી કરેલે દિવસે ને સમયે, પોતાના બે દોસ્તોની સાથે વિનયે, રાજભવનમાં જઇને સંગીત સંભળાવ્યું. મહારાજના વિનય અને સૌજન્ય જોઈ તથા તેમની કદરદાનીનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થતાં, ત્રણે જણા મુગ્ધ બની પાછા ફર્યા.

સુબોધ અને અનિલને રસ્તામાં ઉતારી દઇ વિનયે કહ્યું: ‘કાલે રવિવાર છે, સવારે ઊઠો તેવા મારે ઘેર આવજો બંને, ત્યાં જ નહાજો ખાજો ને આખો દિવસ રહેજો.’

‘ભલે’ કહી સુબોધ અને અનિલ પોતપોતાના ઘર તરફ ચાલી ગયા.

•
: ૫ :

ખીન્ને દિવસે સુવારે સાત વાગે સુઓધ અને અનિલ વિનયને
ઘેર આવી ડોભા. વિનય તે વખતે પોતાની ડ્રોઈંગ રૂમમાં બેસીને
'નાસ્તો' કરતો હતો. અને દોસ્તોએ એ જ મેજ ઉપર
બેસીને આ પીધી.

આ પાણી કર્યા પછી ત્રણે દોસ્તો બેઠા બેઠા વાતો કરવા
લાગ્યા. એવામાં બારણા આગળ એક મોટર આવીને ડોભી રહી.
અનિલે દેકડો મારી બારી આગળ જઈ મોં કાઢી બેંચું, પછી કહ્યું :
'લ્યો વાહ ! વળા કાઢ ત્રાહક આવ્યો !'

વિનય અને સુઓધ ડોભીને બારી આગળ ગયા. બેંચું તો
મોટરમાં કોઈ એક બનડા વૃદ્ધ બાપુ બેઠેલા હતા. તેમની પડખે તેર
ચૌદ વરસની એક સુંદર છોકરી બેઠેલી હતી. બાપુએ હાથનો ઇશારો
કરી, દરવાનને બોલાવી, પોતાનું કાર્ડ આપી કંઈક કહ્યું. દરવાને
કંઈ કહ્યું.

પછી બાબુએ ઊતરીને, છોકરીનો હાથ પકડી નીચે ઉતારી;
અને દરવાનની પાછળ પાછળ પોતે ઘરમાં દાખલ થયા.

થોડીવાર પછી, દરવાને કાર્ડ લઈને ઝોરડામાં પ્રવેશ કર્યો.
એમાં લખેલું નામ ત્રણેમાંથી કોઈને પણ પરિચિત નહોતું.

સુબોધે કહ્યું : ‘કલકત્તામાં ફેટલા શ્રીમંતો છે, આપણને
બધાંનાં નામની કયાંથી ખબર હોય ?’

વિનયે કહ્યું : ‘વાર, તમે એસો ભાઈ, લડકીકત શું છે એ હું
જોઈ આવું.’

આમ કહી તે ચાલી ગયો.

સુબોધે કહ્યું ‘એ લોકો કાણ હશે, કેમ આવ્યા હશે, કહે
નેહ, અનિલ ?’

અનિલે કહ્યું : ‘કોઈ પૈસાદાર લાગે છે—બ્રાહ્મ પણ હોય.
વિલાયત જઈ આવેલા નથી, નહિ તો હાફક્રાટ પહેરેલો હોત.
છોકરી વિનયની ચેલી બનશે. વિનયને એક ખૂબ સરસ ટયુશન
મળી ગયું લાગે છે.’

સુબોધે કહ્યું : ‘ખીબું પણ કંઈ મળી ગયું લાગે છે.’

‘ખીબું શું ?’

‘તવંગર સસરો મળી ગયો !’

અનિલે કહ્યું : ‘જરૂર! તું શું એમ ધારે છે કે આ છોકરીને ભણાવતાં ભણાવતાં વિનય એના પ્રેમમાં પડી ગળકાં ખાવા માંડે? અને આ છોકરી ગાવા માંડશે: ‘મારે હૈયાના નાથ—આવો બીડું’ બાથ !

સુખોદ ઓલી ગંડયો : ‘જરૂર! ગાંડો થયો શું!’

અનિલે કહ્યું : ‘ભાઈ, ‘પેલો ચોટલીવાળો જુદા ચાણક્ય પંડિત કપી ગયા છે કે ઘી અને અગ્નિ એને ઢાંઢા ડાલ્યો માણસ ભેગાં નહિ રાખે—તમે શું એ શબ્દોને કેવળ ગાંઠગોરી સમજો છો? અને એવું થઈ જાય તો એમાં ખોટું પે શું છે? છોકરી જે સારા સ્વભાવની હોય, સારા કુળમાં જન્મેલી હોય, સારી ગીતે શિક્ષણ પામેલી હોય. તો છોને થતાં એની સાથે વિનયનાં લગન! શું ખગડી જવાનું છે.—’

આમ કહી તે દસવા લાગ્યો.

પંદરેક મિનિટ પછી વિનય પાછો આવ્યો. અને મિત્રોએ આતુર બની એને પૂછ્યું : ‘શા ખબર છે?’

વિનયે કહ્યું : ‘ખબર ભારે છે. આ છોકરીને, એમને ઘેર જઈ, અડવાડિયામાં ત્રણ દિવસ અંગ્રેજી ગાનવાદન શીખવવા મારે જવાનું છે. એનું નકકી કરવા એ બાપુ આવ્યા હતા.’

‘શું આપશે?’

‘પહેલાં મહિનાના સો રૂપિયા કહેતા હતા—પછી દોઢસો સુધી આવ્યા છે.’

અનિલે કહ્યું : ‘અડવાડિયામાં ત્રણ કલાક—મહિનાના ૧૨ કલાક—જરા ઓછું ખરું. પરંતુ ભાઈ, પ્રેક્ટિસ હજી નવેનવી છે—શું થાય કહો—હા પાડી દીધીને?’

વિનયે કહ્યું : ‘ના, રકમ ચોટી છે માટે મેં ના નથી પાડી. બધી વાત માંડીને કહું, સાંભળો, બાબુએ પહેલાં તો મારી ખુબ જ પ્રશંસા કરવા માંડી. પછી કહે, છોકરીને હજી પરણાવી નથી. ઠીક ઠીક ભણેજણે પછી જ એને પરણાવવી છે. ‘આર્યશક્તિ’ માં મારે વિષે વાંચીને, એમના મનમાં એવી દૃઢ ઇચ્છા જન્મી છે કે મારી પાસે તેમની છોકરીને ભણાવવા મુકવી અને એને અંગ્રેજી પદ્ધતિથી ગાનવાદન શીખવાડવાં. આમ કહી તેમણે છોકરીને કહ્યું : તું જરા પેલા ઓરડામાં જઈને બેસ તો, મા, હું એટલામાં આમની સાથે બધું નકકી કરી નાખું છું. છોકરી કોઈને ગર્જા પછી તેમણે મારા કાનમાં ગુસપુસ કરી કહ્યું : ‘આ છોકરી, મારી પરણેલી પત્નીની છોકરી નથી—પરંતુ મારી રખાતની છોકરી છે. ગમે તેમ પણ છોકરી ખરાબ રહેતે જાય એવી મારી ઇચ્છા નથી—એટલે મારે એને સારી રીતે ભણાવવી ગણાવવી છે. હિંદુ સમાજમાં તો એનું ‘કેકાણું’ પડવાનો સંભવ નથી, પણ હિંદુ સમાજની બહાર અથવા વિદાયત જઈ આવેલા સમાજમાં કોઈ સુપાત્ર મળી આવે તો એની સાથે આ છોકરીનું કેકાણું પાડી દેવું છે.’

અનિલે કહ્યું : ‘અને એ વિદાયત જઈ આવેલા સુપાત્ર તું પણ હોઈ શકે, એવું પણ કદાચ એમના મનમાં હોય !’

વિનયે કહ્યું : ‘તે કાણ જાણે. પરંતુ મેં એમને કહ્યું કે કોઈ સારા ઘરમાં જઈને ભણાવવા હું ખુશી છું, પરંતુ આવા સંજોગોમાં એ કામ મારાથી નહિ બને. મને માફ કરો ! હમણાં જ આ જવાબ દઈને આવ્યો ભાઈ ! ફટલાવે નહિ બાઈયા, ખુબ વિનયપૂર્વક મીઠાશથી વાત કરી છે.’

સુમેધ અને અનિલ બંને એ કહ્યું : ‘સાફ કયું.’

: ૬ :

પરંતુ કાઈ પણ સારા ઘરમાંથી પુત્રપુત્રીને જ્ઞાન વાદન શીખવવા માટે વિનયને નિમંત્રણ મળ્યું નહિ. ચાર પાંચ દિવસ પછી હરિબાબુ નામે એક માણસે આવી કલકત્તાના એક પ્રસિદ્ધ વકીલનું નામ દઈ, એના નોકર તરીકે પોતાનો પરિચય આપ્યો. તેણે કહ્યું: ‘અમારા બાબુએ ‘આર્યશક્તિ’ માસિક પત્રમાં આપને વિષે વાંચ્યું છે. તેઓ આ શનિવારે કાશીપુરમાં પોતાના બાળમાં પોતાના મિત્રો સંબંધીઓને ઇવનિંગ પાર્ટી આપવાના છે. ત્યાં પધારીને આપ કંઈ આપનું સંગીત સંભળાવે એવી તેમની ઇચ્છા છે.’

વિનયે વિચાર કર્યો કે હાઇકોર્ટનો જાણીતા વકીલ પોતાના મિત્રો સંબંધીઓને બાળમાં નિમંત્રણ આપે છે અને ઇવનિંગ પાર્ટી આપે છે, એટલે એ પાર્ટીમાં કલકત્તાના કેટલાએ નામાંકિત માણસો આવવાના એ વાત નક્કી. આવા કદરદાનોની મેદનીમાં પોતાની કલાનો પરિચય આપવાની સુતેરી તક હાથથી જવા ન દેવી—એટલે

સુધી કે શી થોડી ઝાંઝી મળે તો થે વાંધા નહિ, પણ આ ‘એગેન્-મેન્ટ’ તો સ્વીકારી જ લેવી.

તેથી તેણે પ્રજ્વયું : ‘કટકો વખત મારે અન્નવવાનું છે ?’

હરિયાબુએ કહ્યું : ‘સાંજના સાતઆડેથી રાતના દશઅગિયાર સુધી--એથી વધારે નહિ.’

વિનયે કહ્યું : ‘ત્રણ કલાક. ત્રણ કલાકની મારી શી ઓસડ રૂપિયા થશે.’

હરિયાબુ થોડીવાર વિનયની સામે નંતર્મ રહી બોલ્યા : ‘૧૪ રૂપિયા ! કંઈ ઓછું નહિ થાય ?’

વિનયે કહ્યું : ‘ઐ મારી શી છે.’

થોડીવાર ચૂપ રહી હરિયાબુએ કહ્યું : ‘હ, તો હું બાબુને સમગતવી કરી હા પડાવીશ. પણ હૈં...હૈં ! મારે પણ જરા વિચાર કરજે, હાં ?’

‘તમારે વિચાર ?’

‘હ, અમને અમારું કમીશન મળવું નંતર્મજો. વધારે નહિ. મેંકંડે ૨૫ ટકા અમને મળવા નંતર્મજો.’

વિનયે વિચાર કર્યો : ‘આ વળી શું ! દલાલી આપવાની એમ ? વાહ, તો કયા ધંધામાં દલાલી નથી આપવી પડતી ! વફીલ બારિસ્ટરે પણ દલાલી આપે છે એમ સાંભળ્યું છે. એટલે આત્મી નં

અત્યારે ચૂંથાચૂંથ કરવા બેસીશ તો કામ બગડી જશે. એ પોતાના શેડના જ રૂપિયા પચાવે છે તો છોતે પચાવતો.—મારે એમાં શા સાફ માથું પકવવું જોઈએ ?

આમ વિચારી તેણે જવાબ દીધો : ‘ભલે, તેની ચિંતા ન કરશો.’

હરિયાણુએ કહ્યું : ‘ચાસડમાંથી ભાગ જતાં બાકી રહ્યા રૂપિયા અડતાળીસ—આ લો !’

આમ કહી એણે જજવામાંથી રૂપિયા કાઢી ગણી આપ્યા, ને કહ્યું : ‘એ દિવસે સાંજે અમે મોટર મોકલી આપીશું—આપ જરૂર પધારજો. અમારી જ મોટર પાછી આપને ઘેર પહોંચાડી જશે. આ ચાસડ રૂપિયાની જરા પહેંચ લખી આપો !’

ચિનયે દલાલી આપવાની હા પાડી હતી—એના મનથી એમ કે એ એના શેડના રૂપિયા ચારી ખાવે છે તો એમાં મારે શું ? આ દલાલી કરી એણે એના મનને મનાવ્યું હતું. પરંતુ અડતાળીસ રૂપિયા લઈ ચાસડ રૂપિયાની પહેંચ લખી આપતાં એનો જીવ ચાલ્યો નહિ.

તે બોલ્યો : ‘મશાય, માફ કરજો, અડતાળીસ રૂપિયા લઈને ચાસડ રૂપિયાની પહેંચ લું નહિ આપી શકું.’

હરિયાણુએ કહ્યું : ‘ભલે તો રહેવા દો પહેંચ, નહિ હશે તો ચાલશે. તો હવે હું જઈ’, મશાય—ગુડમોર્નિંગ સર !’

આમ કહી સલામ કરી એ ચાલી ગયો.

સનિવારે સાંજે પોતાનાં વાજાં ત્રા લઈને વિનય તૈયાર થઈ બેઠો હતો. સાત વાગ્યા, આઠ વાગ્યા; તોયે કોઈ એને લેવા મોટર લઈને આવ્યું નહિ. તે મનમાં મનમાં ચીડાઈને વિચાર કરવા લાગ્યો : આપણા દેશના લોકોને વખતની કિંમતની ખબર નથી.—પછી એ ગમે તેવો તાલેવાન હોય કે પડિત હોય ! ભલે એને આવવું હોય ત્યારે આવે ! પરંતુ હું અગિયાર વાગ્યા પછી એક મિનિટ પણ ત્યાં બેસવાનો નથી.’

રાતના આઠ વાગે વિનય વાજુ કરવા બેઠો સાડા આઠ વાગે તે જમી રહ્યો, તોયે કોઈ આવ્યું નહિ. વિનયને થયું, વખતે વજાડ સાહેબને ઘેર કોઈ અણુધારી આપત્તિ આવી પડવાથી તેમની ધવનિંગ પાર્ટી બંધ રહી હશે તેથી કોઈ બોલાવવા આવ્યું નથી. જમ્યા પછી કોઈંગ રૂમમાં પિયાનો આગળ બેસી તેણે સંગીતમાં મન પરાવ્યું.

નવ વાગતાં, તેના ઘર આગળ એક મોટર આવીને ઝાબી રહી. હરિયાણુ આવ્યા હતા. વિલંબને માટે મારી માગી તેમણે વિનયને ઉતાવળ કરવાનું કહ્યું. વિનય તો તૈયાર જ હતો. તેનો નોકર કેટલાંક વાજાં ત્રાની પેટીઓ મોટરમાં મૂકી શેફરની ગંડમાં બેસી ગયો. વિનય હરિયાણુની સાથે અંદર બેઠો.

ગાડી ઝાપડી.

અડધા કલાકમાં મોટરે કાશીપુરના આગમાં પ્રવેશ કર્યો. બીજા માળના ખંડમાંથી વીજળીનો ધોધમાર પ્રવાહ બહાર ધસી આવતો હતો એટલું જ નહિ. પણ સ્ત્રીના ગળામાંથી નીકળતી

ગીતદહરી, હાર્મોનિયમ અને તબલાના અવાજની સાથે ભજાને હવાને ભરી રહી હતી.

હરિઆણુ વિનયને ખીજત માળની ઝોસરીમાં લઈ જઈને બોલ્યા : ‘અહીં જરા બેસો, આ ગીત પૂરું થાય કે હું આણુને ખમ્પર આપું છું.’

આમ કહી તેણે વિનયને બેસવા માટે બાંકડો દેખાડ્યો.

અહારથી અંદર ટોકિયું કરી વિનયે જન્યું, તો એક મોટા ખંડમાં, વીસેક ગ્રહસ્થા હતા, ક્રાઈ બેંડલા હતા, તો ક્રાઈ લાંબા થઈને પડ્યા હતા. ક્રાઈએ અંગ્રેજી લખતો રાત્રિપોશાક પહેર્યો હતો, તો ક્રાઈએ ધોતિયું પહેર્યું હતું. લગભગ દરેકના હાથમાં દાડની ખાલી હતી. એક નરક ડઝનેક ‘વિશાધરી’ઓ બેંડેલી હતી, તેમની આગળ પણ મદિરાની ખાલીઓ હતી, ક્રાઈ સીગરેટ ફૂંકતી હતી. તેમાંની એક, બેંડકની સામે, જંઝરના તાલેતાલે હાવભાવ કરીને ગાતી હતી :

હાય રે મેરા દિયામાં આજે

તેહની અગન લાગી.....

આ જંતઈ વિનયનું લોહી ગરમ થઈ માથે ચડી ગયું. તે મનમાં મનમાં બોલ્યો : ‘તારા દિયામાં નહિ, તારા કપાળમાં !’

ગુસ્સે થઈ તેણે હરિઆણુને પૂછ્યું : ‘જનાબ, આ શું તમારી ઇવનિંગ પાર્ટી છે ?’

હરિયાણુ નવાઇ પામી બોલ્યા : ‘કેમ, સાહેબ ?’

વિનયે તીજાશથી કહ્યું : ‘તમે તે વખતે મને ખુલ્લું કેમ કહ્યું નહિ? તો હું આ એંગેજમેન્ટ કદી કબૂલ કરત નહિ.’

હરિયાણુએ કહ્યું : ‘તમે તો ભારે કરી મશાય! આમાં વળી ખુલ્લું કહેવાનું શું હતું તે? મેં શું નહોતું કહ્યું કે અમારા બાણુ એમના કાશીપુરના બાગમાં—’

‘ઇવનિંગ પાર્ટી આપે છે એવું તમે તો કહ્યું હતું. પરંતુ આ કયાં ઇવનિંગ પાર્ટી છે?’

‘તો શું છે?’

‘આ તો લંપટ પાર્ટી છે—દાડિયા પાર્ટી છે!’

વિનયનો ગુસ્સો જોઈ હરિયાણુ મંઝવણમાં પડી ગયા. તે બોલ્યો : ‘એવું બધું હું ન સમજું, મશાય! કલકત્તાના મોટા માણસો જ્યારે પાર્ટી આપે છે ત્યારે આવુંજ બધું હું જોતો આવ્યો છું.’

વિનય પહેલાંના જેવા કંપતા અવાજે બોલ્યો : ‘તમે શું એમ ધાર્યું હતું કે આવી મંડળીમાં આવીને હું ગાવા બેસીશ?’

આ વખતે હરિયાણુ પણ ગુસ્સે થઇ ગયા. તે બોલ્યા : ‘તો શું તમે એવું ધાર્યું હતું કે શનિવારની રાતે બાગમાં ભાગવત વંચાવાનું છે? ખરા છે તમે તો!’

વિનયે કહ્યું : ‘હા, હું ખરો છું ! તમારા બાળને કહેજે કે અહીં હું ગાવા પગાડવાનો નથી—હજાર રૂપિયા આપો તો પણ નહિ. તમે કાલે મારે ઘેર આવીને તમારા રૂપિયા પાછા લઇ જાવ. હવે મહેરબાની કરીને મને મારા મુકામે પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત કરી આપો.’

‘સહે, તો હું જઈને બાળને એ પ્રમાણે કહી આવું.’

આમ કહી હરિબાળુએ અંદર પ્રવેશ કર્યો, અને સમાની વચમાં ઘેરાતી આંખે એકલા પોતાના શેડના કાનમાં તેણે કંઈક કહ્યું—‘યુ’ કહ્યું તે વિનય સાંભળી શક્યો નહિ.

પણ બાળુએ મોટેથી જવાબ દીધો : ‘અચ્છા, નેવર માર્બન્ડ ! જનને દો, શાલાકો, નઈ મંગતા.’

વિનયને થયું કે એક ફદકા મારી અંદર ફટી પડી ગઈ. પાટુ લગાવી, અડધા સતેલા એ દાડિયાને માં ચાટતો કરી દઈ. પરંતુ મદામહેનતે તેણે મન વશ રાખ્યું.

હરિબાળુએ બહાર આવી વિનયને પાછો મોકલવા માટે મોટરનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો.

: ૭ :

કલકત્તાના ધનવંતો બાગમાં ફેરી ઇવનિંગ પાર્ટી આપે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થવાથી વિનયે પ્રતિજ્ઞા કરી કે હવે ફરી કદી એ હું પાર્ટીનું નિમંત્રણ સ્વીકારીશ નહિ.

સંગીતકલા પ્રતિ આ દેશમાં પૈસાદારોને ફેટલો પ્રેમ છે, તે ધીમે ધીમે વિનયને સમજાવવા માંડ્યું. ગાંડનો પૈસો ખરચાઈ જતા આવ્યો, ધીમે ધીમે એની આજીવિકા ચાલવી મુશ્કેલ થઈ પડી.

અગાઉ નક્કી કર્યા મુજબ, મ્યુઝિકલ રીસાઇટલ આપવા માટે, ખૂબ પરિશ્રમે તેણે સ્વરલિપિ તૈયાર કરી. અને તેની પ્રેક્ટિસ પણ કરવા માંડી હતી. તેને થયું પૈસાદારો પાસેથી હવે કશી આશા રાખવી નકામી છે, મધ્યમ વર્ગમાં કદાચ તેની વિદ્યાની કદર થવાનો સંભવ છે. આથી, દિવસ નક્કી કરી, થિયેટર ભાડે લઈ આખા ગામમાં પોસ્ટરો અને ગ્રાંડેરખખરો દ્વારા ગ્રાહેરાત કરી

તેણે ઉપરાઉપરી ત્રણ સોમવારે પરંકેર્મન્સ આપ્યાં. પરંતુ એમાં પણ એને નિરાશ થવું પડ્યું. ટિકીટોની આવકમાંથી, જાહેરખપરનું ખર્ચ, નાટકઘરનું ભાડું, અને વીજળીનું ખર્ચ પણ પૂરું નીકળ્યું નહિ—કમાણી થવાની વાત તો આવી રહી. પ્રયોગો જોયા પછી ઘેર જતી વખતે ઘણાંજો એવું બોલતા સંભળાતા હતા: ‘કુ! કુ! નથી કાંઈ છોકરી, નથી કંઈ, પૈસા ખર્ચીને લોકો આવું તે જોવા આવતા હશે!’

ખૂબ પ્રયત્ન પછી, ગૃહસ્થ ઘરમાં વિનયને ત્રણ ટયુશન મળ્યાં. ખજાર બહુ ઝોઝો હતો, પરંતુ ન છૂટકે તેનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો, નહિ તો આશ્ચરિકા ચલાવવી કંઈ રીતે?

આવી રીતે દીવાળી આવી અને ગઈ. ઠંડીના દિવસો આવ્યા, ડિસેમ્બર મહિનામાં એક મજલીસમાં વિનયને નિમંત્રણ મળ્યું. કાંઈ ‘પાગ’માં નહિ, પણ ગૃહસ્થના ઘરમાં. નક્કી કરેલે દિવસે તે સમયે વિનયે હાજર થઈ, પોતાની વિદ્યાનો પરિચય આપ્યો. ફેટલાયે ગૃહસ્થો નિમંત્રણને માન આપી પધાર્યા હતા. પડદાની પાછળ, ઘરની સ્ત્રીઓ પણ સાંભળવા બેઠી હતી. ત્રણ કલાક વગાડ્યા પછી, વિનયનાં ખૂબ ખૂબ વખાણ થયાં. રાતના દશ વાગે સભા વિખરાવાની વખતે, એક ગૃહસ્થે એકદમ ઊભા થઈ જઈ કહ્યું: ‘ભાઈ! આજે તે’ અમને ખરેખરો આનંદ આપ્યો છે. વિલાયત જઈને ભણી આવ્યો તે સાર્થક થયું છે. તારું મહેનતાણું જે દરાવેલું છે તે તો ધરધણી તને આપશે જ, પણ હું અહીં આ નિમંત્રણને માન આપીને આવ્યો છું, અને આ મારી શાલ તને બક્ષિસ આપું છું!’

આમ કહી તેણે હસતાં હસતાં, પોતાના ખભા પરથી શાલ ઉતારી, વિનયની ઉપર ફેંકી.

પ્રશંસા સાંભળીને આગે વિનયને જે આનંદ થયો હતો તે એક પલકમાં ક્રોધ અને દ્વાભમાં ફેરવાઈ ગયો. તેનો સ્વર કંપવા લાગ્યો તે બોલ્યો : ‘મશાય, હું ગાર્કિઅમનનું છું’ એ વાત ખરી, પણ હું તમે ધારો છો તેવો ગાનારો અમનનારો નથી. આવી રીતે મારું અપમાન કરવાનો તમને કાઈ હક નથી.’

આમ કહી તેણે શાલ એ ગૃહસ્થની તરફ પાછી ફેંટી દીધી.

ઉત્તમ સભામાં એકદમ ગળે વળવવા થયો. સૌ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તે ગૃહસ્થે કહ્યું : ‘કેમ ભાઈ, આમાં તમારું શું અપમાન થઈ ગયું ? આવી રીતે કલાકારની કદર કરવાનું આપણા દેશમાં તો ઘણા વખતથી ચાલતું આવ્યું છે.’

અમ કહી તેમણે શાલ આંખે નીચું ડેહી, શાલ ઉપાડી લીધી.

ઘરઘણી અને ખીમ્મ ભણેકો કાઢી આવ્યા, અને ખંનેને મીઠી જખાનથી સમગ્નવી ડુંડા પાડવા લાગ્યા. પરિણામ, ખંનેએ અરસપરસ માથી માગી અને એક ખીમ્મના હાથ મિલાવી શાંતિ પકડી.

પરંતુ આ પછી વિનયે એ ધંધામાંથી રહેઠાણે વિદાય લઈ લીધી. હવે તે કલકત્તાની કાઠ એક કોલેજમાં પ્રોફેસર પદ કરીને પોતાની જીવન યાત્રા નભાવી રહ્યો છે. સુખાધ અને અનિલે કાયદાની પરીક્ષા પાસ કરી છે, અને હવે તેઓ નીચસી અદાલતમાં વકીલાત કરે છે. ત્રણે જણા એક ઘર ભાડે રાખી. સાથે જ રહે છે.

લેડી ડાકતર

: ૧ :

પૂર્વ અંગાળામાં નદીને કિનારે એક નાના સરખા અંગાળી ઘરના અંગાળામાં એક પચીસેક વરસનો દેખાવડા યુવક કોટ પાટલન પહેરીને, આરામ ખુરશીમાં બેસી આ નાસ્તો કરતો હતો.

મેનું નામ સત્યેન્દ્રનાથ ધાપ. એ ડેપ્યુટિ મેજસ્ટ્રેટ હતો અને આ તાલુકાનો બીજો અમલદાર હતો. એના પિતા એક પ્રખ્યાત પહેલા હરબનના ડેપ્યુટિ હતા. નોકરીમાંથી પેન્શન પર ઊતરતી વખતે સાહેબોને વળગીને તરતમાં જ બી. એ. પાસ થયેલા પોતાના મોટા છોકરાને તેમણે ડેપ્યુટિપદે નીમાવી દીધા હતા, અને તે પછી છ મહિના બાદ નિશ્ચિંત મને પરલોક તરફ પ્રયાણ કર્યું હતું.

બાદરતો મહિનો હતો. નદી બેથ કાંઠે વહેતી હતી, દૂર દૂર માછીમારોની ત્રણ ચાર હોડીઓ દેખાતી હતી. આકાશ વાદળોથી

ધેરાયેલું હતું. નદીના સામા કાંડ રહી રહીને વીજળીના ચમકારા થતા હતા.

ઝોસરીની નીચે જ અગીચો હતો. સફેદ, લાલ અને વાદળી-વિવિધ રંગમાં દેશી અને વિલાયતી ફૂલ ખીલેલાં હતાં, રાતે વરસાદ પડવાથી ફૂલનું મધ ધોવાઈ ગયું હતું. તેથી લમરાઓ નિરાશ થઈને ગુનગુન સ્વરે વિલાપ કરતા ઊડતા હતા. અગીચાની ચારે તરફ વાંસની વાડ હતી. વાડ ઉપર ફૂલ વેલો ચરેલી હતી, અગીચાને છેડે લાકડાનો ફાટક હતો.

સત્યેન્દ્રનાથ હજી પૂરો સાહેબ થયો નહોતો, તો પણ એનામાં સાહેબી ભાવ પૂરેપૂરો હતો. ટૂંકમાં આપણે તેને ‘ભાવુક સાહેબ’ કહી શકીએ, ખાણું કહીએ તો એ ગુસ્સે નથી થતો, પરંતુ સાહેબ કહીને ખોલાવીએ તો ખુશી થાય છે. ઘરમાં ધૈતિયું પહેરવાને એને ખાસ વાંધા નથી, પરંતુ પાવનમાં સૂતને જ તે સુરૂચિ—સંગત ગણે છે. રસોયો બ્રાહ્મણ છે, તે શાસ્ત્રનુસાર હિંદુ મતે રસોઇ કરે છે, પરંતુ ખાનસામા ખલીલ મીયા મુરઘી રાંધી લાવે છે અને ટેબલ ઉપર છરી, કાંટો, ચમચો વગેરે ગોડવી જાય છે.

આ બંગલામાં સત્યેન્દ્રનાથ એકલો રહે છે—તેમની પત્ની ગુજરી ગઇ છે. ખીજું કાંઈ સગું સંબંધી પણ અહીં સાથે નથી.

આ પાણી પતાવીને સત્યેન્દ્રે પટાવાળાને જૂમ મારી.

હુકમ મુજબ પટાવાળો પાઈપ, તમાકુનો ડબો અને દીવા-સળીની પેટી મૂકી ગયો.

પાઈપ સળગાવી સત્યેન્દ્રે મૂંઝાં મૂંઝાં ધૂંધૂપાન કરવા માંડ્યું.

અંગ્રેજ સૂટમાં સળજ અંગાળી જ્યારે મોંમાં પાઈપ ધાલીને એસે છે ત્યારે તે સંપૂર્ણ સાહેબ જેવો ન દેખાતો હોય, તો પણ છેવટે શીરંગીના જેવો તો દેખાય જ છે. તમે અંબાળના દીકરા છો, ગમે તેટલાં અંગ્રેજ દબે યત્ની ફનીને એસો, તો પણ તમારા મોંનું લાલિત્ય, તમારી બુદ્ધિ અને તમારા સૌન્દર્યની છટા વગેરે પરથી તમારું અંગાળીપાત્રું પકડાઈ ગયા વગર નહિ રહે. પરંતુ પાઈપ દાંતમાં દખાવતા જ મુખનો ભાવ કંઈક અદ્ભૂત જાય છે,—એમાંનું કંઈક કઠોરતા દેખાય છે—જાણે હમણાં નશ્તું પણ કારણ મળતાં એ ‘ડેમ ફૂલ !’ ફરીને ઓભો થઈ જશે એવું લાગે છે !

આથી ચિત્તારા સત્યેન્દ્રનાથે મહા કપટે પાઈપની ટેવ પાડી છે. જ્યારે પહેલવહેલા નોકરી પર ચડી, સાહેબપાત્રું કરવા માટે તેણે પાઈપ મોંમાં ધાલી, ત્યારે તેને કેવું વીત્યું હતું. પહેલીવાર પાઈપનો સ્વાદ લીધા પછી તે દોડતો ઝોસરીના બીજા હેડા લગી પહોંચી ગયો હતો અને ભદ્ર સમાજમાં વાત પણ ન કરી શકાય, એવું નિષિધ્ધ કર્મ ફરી એડો હતો. માથા પર ઘડા ને ઘડા કંડું પાણી રેડ્યું પથારીમાં પડી એ કલાક પવન ખાધો, ફેટકું ઓઘ્યો ત્યારે તે કંઈક સ્વસ્થ થયો.

તે વખતે તે ખૂબ પેસા આપીને ખૂબ નરમ તમાકુ ખરીદી લાવતો; તો પણ તેના તીવ્ર ધુમાડાથી તેની જીભ એકદમ સળગી જતી. એટલી બધી સળગી જતી કે મીઠાવાળું શાક ખાવા જતાં તેની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી આવતાં.

પણ હવે એ દિવસો વીતી ગયા છે. નરમ તંબાકુ હવે તેને ગમતી નથી.

કાઈ એક સચિત્ર વિલાયતી માસિક પત્રનાં પાનાં ઉથલાવતાં ઉથલાવતાં સત્યેન્દ્ર ધૂમ્રપાન કરવા લાગ્યો. એક કરતાં આઠ વાગ્યા. વાદળાં વીખરાયાં, ને જરા તડકા નીકળ્યો.

એટલામાં પટાવાળો પોસ્ટ ઓફીસમાંથી ટપાલ લઈ આવ્યો.

ટપાલમાં એક છાપું હતું, એક કાઈ અંગ્રેજી ફર્મનું ફટલોગ હતું, એક ધરતો કાગળ હતો, અને એક પરબીડિયા પર હાકરીના જેવા અપરિચિત હસ્તાક્ષરે સરનામું લખેલું હતું. ફુલદલવશ થઈ એ છેલ્લું પરબીડિયું જ સત્યેન્દ્રે સૌથી પહેલું ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યું. તેમાં આ પ્રમાણે લખ્યું હતું :

કલકત્તા

મહાશય,

દયા કરીને મારી નીમણુંકનો ઓર્ડર મોકલ્યો તે મળતાં મેં આપને અસંખ્ય ધન્યવાદ આપ્યા છે.

હું આવતી કાલે અહીંથી નીકળીને પરમ દિવસે રાત્રિવારે સવારે સાતની ગાડીએ ત્યાં ઉતરીશ. એ પ્રદેશમાં મેં કદી પણ દીધો નથી—ખરું જ મારું અગ્નિપ્રયુ છે, ત્યાં લેડી દાકતરને માટે ક્વાર્ટર્સ છે કે કેમ તેની મને ખબર નથી. ન હોય તો હું ક્યાં જઈને રહીશ ને શું કરીશ તેની મને કાંઈ જ સમજ પડતી નથી.

પરંતુ મારા સહભાગ્યે આપ બંગાળી સન્ન્યસ છે, આપ પોતે જ ઇસ્પતાલ કમિટિનાં સેક્રેટરી છે, એટલે મને આશા રહે છે કે એ દેશ નવો છે છતાં ત્યાં મને કોઈ પણ વાતે અગવડમાં મુકવું નહિ પડે. હું - ધારું છું કે આપ ત્યાં સહકારુઓ રહો છો. એટલે જો આપને અગવડ ન હોય તો હું ત્યાં એકાદ બે દિવસ આપને ત્યાં રહી શકું ખરી ? એ એક બે દિવસમાં હું મારું ઘર નક્કી કરી નાખીશ.

મારી આયા પણ મારી સાથે આવશે-- મારી રસોઈ તે કરે છે. કૃપા કરી મારે માટે એક મુસલમાન ખાનસામે શોધી રાખશો. આપને આટલી તકલીફ આપવી પડે છે-- આશા રાખું છે કે આપ મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો.

બીજી પણ એક વિનંતિ કરી શકું ? હું એકલી અસહાય નારી છું. સ્ટેશને ઊતરતાં હું એકલી હોઈશ. આપનો મુકામ વખતે શોધી શકું કે ન પણ શોધી શકું. કૃપા કરી આપ ગાડીના વખતે સ્ટેશને પધારશો તો આપનો ખૂબ ઉપકાર માનીશ.

વિનીતા

કુમારી સુબાલા મજુમદાર.

કાગળ બંગાળીમાં લખેલો હતો એટલે પહેલાં તો સત્યેન્દ્રનાથનું મન ખિન્ન બની ગયું, પણ પછી પરખીડિયા પરનું સરનામું જોઈ તેને કંઈક સાન્ત્વન મળ્યું. પરખીડિયા પર 'બાલુ' લખેલું નહોતું, 'એસ્કવાયર' લખેલું હતું. તેણે ધાર્યું કે અંગ્રેજીમાં લખવાનો એટલો મદાવરો નહિ હોય તેથી કાગળ બંગાળીમાં લખ્યો છે--

અંગાળીમાં લખીને મારું અપમાન કરવાનો તેનો હેતુ હોય એવું હું નથી માનતો. પરબીડિયા પર અંગ્રેજી અક્ષરોની લઢણ તે ફટલીયે વાર સુધી જંતઈ રહ્યો.

એ અક્ષરો જંતતાં જંતતાં સત્યેન્દ્રના મનમાં એક અપૂર્વ રસનો સંચાર થયો. જે અંગાળી છાકરીઓ આપણી દાદીના વખતમાં બિલકુલ નિરક્ષર હતી, આપણી કાઠ-માસીના વખતમાં જેમ તેમ ચિટ્ટી ચપાટી લખી શકતી, કે બહુ તો રામાયણ મહાભારત વાંચી શકતી. અને હાલમાં માસિક પત્રો કે નાટક નવલકથાઓ બહુ વાંચતી હોવા છતાં યે કાગળ લખવામાં હજાર ભૂલો કરે છે —તેમાંની જ આ એક છાકરીએ આવી શુદ્ધ અવ્યય અંગ્રેજી અક્ષરે મારું સરનામું લખ્યું છે !

સત્યેન્દ્રના મનમાં કાઠ નૂતનત્વની આકાંક્ષા જાગવા માંડી. તે મનમાં બોલ્યો: જે જનતની અંગાળી છાકરીઓ મેં જોઈ છે, તેઓ સાડીની નીચે શેલિજ પહેરે છે, કમરે રેશમી રૂમાલ પાળે બોસે છે, પરંતુ પગમાં જોડા પહેરતાં વીલાઈ જાય છે, પણ આ સુબાલા એ જનતની છાકરી નથી. એ શ્રીમતી સુબાલા દાસી નથી, પણ મીસ મજુમદાર છે. પગમાં જોડા છે, મોઢાં છે, મોં પર ઘૂમટો નથી, એની ઘોડાગાડીને પડદા પાડેલા નથી, એ શેડાણી નથી, મા નથી, અહંન્યા નથી, પણ મેમસાહેબ છે.

આકાશમાં ફરી વાદળો ચડ્યાં, નદીમાં મોઢાં જોરથી ઊછળવા લાગ્યાં. બગીચામાં લાલ ગુલાબ પવનમાં વધારે ઝોલા ખાવા લાગ્યાં, અને સત્યેન્દ્રના મનમાં ધીરે ધીરે એક કદપના મૂર્તિ જાગવા લાગી.

: ૨ :

ખીજે દિવસ સવારે અત્યંત-દુનિયાથ રાજના કરતાં વહેંલો
પથારીમાંથી ઊઠ્યા--આજે સાતની ગાડીમાં મીસ મજુમદાર--
મુખાલા--આવવાની છે. ઝટપટ આ નાસ્તો પતાવીને આયનામાં મોં
જોઈ, જોણે ખૂબ દેશબતાપૂર્વક પોતાનું ક્ષૌર કર્મ પતાવવા માંડ્યું.
જો પૂરું થયા પછી, હાથ મોં ધોઈ, તેણે સફાઈપૂર્વક કપડાં
પહેરવા માંડ્યા.'

પોણા સાત વાગે ઘોષ સાંઈય તૈયાર થઈ ગયા, મોંમાં
પાછંપ ઘાલી હાથમાં લાકડી લઈ, તેણે એશન તરફ ચાલી નીકળ્યા.

કાલે કાગળ મળતાં બિચારે બહુ મુંઝવણમાં પડી ગયો હતો.
મીસ મજુમદાર સમજે છે કે મારા ઘરમાં સ્ત્રી છે, છોકરાં છે,--
પરંતુ દુભાગ્યે (અથવા સદ્ભાગ્યે) મારા ઘરમાં એનું કાઈ નથી.
બંગલામાં જગા તો વણીયે છે, પરંતુ અપરિણિતના ઘરમાં કોઈ

અગ્નણી, સગી ન હોય એવી યુવતીને ઉતારાય ખરી? લોકો શું કહે? અને એ યુવતી એવી રીતે ઝેતરે પણ ખરી?

તો સુખાલાને ઉતારવી ક્યાં? સખ ઉચિત્તનલ એકિસર સુરેશખાણુ પોતે એવા ચુસ્ત ‘લિંદુ’ નથી, પણ તેમની ગૃહિણી વિચિત્ર ધરમ કરમ કરનારી છે. તે આ જૂતાં, મોઝાં, લેસ, બ્રોચ વગેરે પહેરનારીને વલાલથી પોતાના ઘરમાં બોલાવે એવી આશા રાખવી ખોટી.

તો પછી એ બિચારીનું કરવું શું?

ડાક બંગલો છે. પરંતુ ડાક બંગલામાં રહેવાનું રોજના પાંચ છ રૂપિયા ભાડું છે. તે બિચારી અહીં સાડ રૂપિયાના પગારે નોકરી કરવા આવે છે, અને અહીં ઘર શોધી કાઢતાં વેત એ ચાર દિવસ મોંઘું થયું તો આટલો ખર્ચો એ ક્યાંથી કાઢવાની?

હા, નકકી થઈ ગયું. છેવટે સત્યેન્દ્રને અફવા આવી. તેણે સુખાલાને ડાક બંગલામાં ઉતરવાનું જ નકકી કર્યું. ડાક બંગલાનો ખાનસામો એકલી ચા કરી આપશે, બાકી બધું ખાવાનું પોતાના બંગલામાંથી મોકલવાનું તેણે ડરાવ્યું. આમ કરવાથી ખર્ચ પણ ઘણું ઓછું આવશે, રોજના એ રૂપિયાથી વધારે ખર્ચ નહિ થાય. એટલું તો સુખાલા સહેલાઈથી આપી શકશે.

ગઈ કાલે મધરાત લગી જાગીને છેવટે સત્યેન્દ્રે ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનું નકકી કર્યું હતું. એની ચિંતામાં ને ચિંતામાં મોટી રાતે એનું માથું એવું ગરમ થઈ ગયું હતું કે પછી એને ભાંધ આવી જ હિ. બાથરૂમમાં જઈ હાથે પગ તેણે ઠંડુ પાણી

રેડ્યું, અને કાન મેં સારી પેઠે ધોવાં, ત્યારે તેને જરા ઊંઘ આવી.

સ્ટેશન બહુ દૂર નહોતું. દશ મિનિટમાં જ સત્યેન્દ્ર પ્લેટફોર્મ પર આવી પહોંચ્યો. ગાડી ત્યારે લયાનક ગર્જના કરતી સ્ટેશનમાં પ્રવેશી ત્યારે સત્યેન્દ્રની છાતીમાં પ્રયળ નૃત્ય શરૂ થઈ ગયું.

ગાડી ઊભી રહેતાં, બીજા વર્ગના સ્ત્રીઓના ડામામાંથી સુખાલાની આંધળે 'ડોકુ' બહાર કાઢી કુલી કુલી કરીને ખૂંસો પાડવા માંડી. સત્યેન્દ્ર એ તરફ ગયો.

તેણે જોયું તો, અરે વાહ—ધાધરાવાળી આંધળે બદલે સાડીવાળી કાઠ અંગાળી બાઈ ઊતરતી હતી.

તેની પાછળ સુખાલા પણ ઊતરી.

સત્યેન્દ્રે જોયું તો તેણે બદામી રંગની પારસી સાડી પહેરેલી હતી, બદામી પર તેવા જ રંગનું આલપાકાનું બતકીટ હતું, માથા પર લેસ હતી, ઝોળણીસ વીસ વરસની એ ગોરી યુવતી અપળ નજરે જાંઘને શોધી રહી હતી.

સત્યેન્દ્ર તેજ વખતે આગળ આવ્યો, અને સાથાપરથી હેટ ઉતારી બોલ્યો : 'Have I the pleasure of speaking to Miss Majumdar?' (કુમારી મજુમદારની સાથે વાત કરવાનો આનંદ અત્યારે મને મળી રહ્યો છે શું ?)

સુખાલા એ ડગલાં આગળ વધી ધીમેથી નમસ્કાર કરી બોલી : 'હા એ હું. આપને મિસ્ટર દોષે મોકલ્યા છે ?'

‘આલી કાઈ નથી.’

‘કાઈ નથી ? તો હું આપને ત્યાં કયા રીતે આવું ?’

સુખાલાનો આ સંકેતવાળો ભય જાહેર સત્યેન્દ્ર મનમાં મનમાં ખુશી થયો.

તે બોલ્યો : ‘તમને હું મારે ઘેર નથી લઈ જતો, ડાક-ખંજલામાં લઈ જાઉં છું.’

સુખાલા શક્તિ બની બોલી : ‘ડાક ખંજલામાં ? ત્યાં તો ખતું ખરય આવે છે.’

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘જોની તમે ચિંતા ન કરશો.’

સુખાલા સત્યેન્દ્રની તરફ દૃઢજ દષ્ટિએ જોઈ રહી.

એમ કરતાં બંને ડાક ખંજલામાં આવી પહોંચ્યાં.

ખાનસામાએ આવી સાહેબને સલામ કરી એક કમરો ઉઘાડી આપ્યો.

સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘ચા બા કંઈ તૈયાર છે ?’

ખાનસામાએ કહ્યું : ‘હા, હા.’

લેડી દાકતર આવવાના છે એવું સત્યેન્દ્રના પટાવાળાએ ક્યારનું થે ખાનસામાને કહી રાખ્યું હતું.

‘હું જ મિસ્ટર થોપ છું.’

‘ઓહ—આપ પોતે ? મેં તો ધાયું કે આપ તેમના નાના ભાઈ હશે, આપ પોતે આટલી તકલીફ લઈને પધારશો એવું મેં નહોતું ધાયું.’

સત્યેન્દ્ર અંગ્રેજી પરથી તરજૂમો કરીને બોલ્યો : ‘તકલીફ શાની, આનંદ. ગાડીમાં આપને કંઈ અગવડ તો નથી પડીને ?’

‘ના, ખાસ કંઈ નહિ.’

આ દરમિયાન મજૂરોએ સુખાલાનો સામાન માથા પર ઉપાડી લીધો હતો.

સત્યેન્દ્રે પૂછ્યું : ‘ઐકવાનમાં કંઈ છે ?’

‘ના, ઐકવાનમાં કંઈ જ નથી. એક ખાટલો, એ ટેબલ, એક કપાટ અને ચાર ખુરશીઓ માલ ગાડીમાં ચડાવી દીધાં છે. એને આવતાં કેટલા દિવસ લાગશે, કહો તો ?’

‘માલ ગાડીને આવતાં વાર લાગે છે—અકવાડિયું તો થાય. તમે ચાલો.’

સુખાલા ધીરેધીરે સત્યેન્દ્રની પાછળ પાછળ ચાલી. સ્ટેશન પરનાં બધાં માણસો એ નવા પ્રકારના ગ્રાણીને મોં ફાડી નેહ રહ્યાં.

રસ્તે જતાં જતાં સુખાલાએ પૂછ્યું : ‘અહીં આપના ઘરમાં કાણ કાણ છે ?’

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘મેમસાહેબ કા વાસ્તે ચા લે આઓ.’

ખાનસામાએ પૂછ્યું : ‘હજુર, છોટા હાજરી લાઈને આવેજે કે એકલી ચા?’

અચારે અંગાળી મુસલમાન હતો, હિંદી બિંદી તેને બોલતાં ફાવતું નહોતું, પરંતુ સાહેબ લોકોની સાથે તો હિંદી બોલતું જોઈએ ને?

ખાનસામાને છોટા હાજરી લાવવાનો હુકમ કરીને, સુખાલાની સામે જોઈ સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘તો તમે હવે હાથ મેં ઘાઈ ચા પી જરા આરામ લો. અગિયાર વાગે મારે ઘેરથી તમારે માટે એક્સપ્રેસ આવશે. બીજી જો કાંઈ જરૂર પડે તો—’

સુખાલા બોલી : ‘ભલે, આપની મહેરબાની હું કદી ન ભૂલું. એક વાત પૂછું?’

‘પૂછો.’

‘જુઓ, ડાક અંગલામાં રહેવાનું ખરચ ઘણું આવે છે. જો કે જો ખરચ તમે આપશો એમ કહ્યું, પણ નાહક રૂપિયા શું કામ અગાડવા? જો આપને સગવડ ન હોય તો આજે સાંજના જ દ્રાઈ ઘર શોધી કઢાય તો સારું.’

સત્યેન્દ્રને થયું કે ડાક અંગલાનું ખરચ હું આપવાનો છું, એવું વળી મેં ક્યારે કહ્યું છે? સુખાલા આવું અવળું સમજી કેવી રીતે? હશે, તો હવે હું જ ખરચ આપીશ.

પછી તે મોટેથી બોલ્યો : ‘ભલે, ઘર શોધવાની તજવીજ કરાવું છું.’

‘કાલથી મારે નોકરી પર ચડી જવું પડશે ને?’

‘હા. કાલે સવારે આવીને છું તમને દવાખાને તેડી જઈશ, ને ‘અધુ’ કામકાજ બતાવી દઈશ.’

‘આપ અત્યારે જાઓ હા, તે પાછા કાલ સવારે આવશો?’

સુબાલાના અવાજમાં ભારે નિરાશા હતી.

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘જો કંઈ કામ પડે—’

પાસે ખસી આવી વિનંતિ કરતી હોય તેમ સુબાલાએ કહ્યું : ‘બુઝ્યા, હું આ અનાણા દેશમાં આવી છું, અહીં તમારા સિવાય મારું કોઈ નથી. હવે આપ જો મારી ખબર અંતર નહિ લેો તો—’

સત્યેન્દ્ર સ્નેહાળ સ્વરે બોલ્યો : ‘વાર, વાર. હું સાંજનાં આવી તમારા ખબર કાઢી જઈશ.’

‘ઢંટલા વાગે આવશો?’

‘આ—પાંચેક વાગે.’

‘આપ અહીં મારી સાથે આ નહિ પીઓ?’

‘ભલે ‘એમ !’

કહી હેંટ લઈ સત્યેન્દ્રે વિદાય લીધી.

ખાનસામા આ અને ઘંડા લઈને આવ્યો.

કમરામાં આવી, ટેબલ સામે બેસી, નાસ્તો કરતાં કરતાં સુખાલા બોલી: ‘ખાનસામા !’

‘હુ હબુર !’

‘હું કોણ છું ખબર છે ?’

‘હુ, આપ મેમ ઠાકતર છો.’

‘હા, હું મેમ ઠાકતર થઈને અહીં આવી છું. તારી ઓરત ક્યાં છે ?’

‘અહીં જ છે, હબુર. પેલું ખબરચીખાનાતી પાછળ પતરાંનું છાપરું દેખાય છે એ મારી સરકારી ખાતી છે.’

ઈંડાને છરી વડે ફેડી ટોસ્ટ પર તે ચોપડતાં ચોપડતાં સુખાલા બોલી:

‘તારી ઓરત કે બચ્ચાંકચ્ચાં કદી માંદાં પડે તો મને કહે . હું જાતે આવીને જોઈ જઈશ, ને દવા આપીશ. મારી કંઈશી નહિ આપવી પડે, સમજ્યોને ?’

ખાનસામો સલામ કરીને બોલ્યો: ‘આપની મહેરબાની.’

સુખાલાએ ચા પીવા માંડી.

થોડીવાર પછી તેણે પુછ્યું:

‘જે બાણુ મને સ્ટેશનથી અહીં તેડી લાવ્યા છે તે કોણ છે ?’

‘ખાનસામાએ કહ્યું: ‘ઘોષ સાહેબ—અહીંના આસિ. ડેપુટિ સાહેબ છે.’

‘મુનસફ છે કે ડેપુટિ છે ?’

‘ડેપુટિ છે.’

‘પગાર કેટલો હશે ?’

‘અઠીસો રૂપિયા.’

‘ઝેમને કંઈ બચ્ચાંકચ્ચાં છે ?’

‘ખબર નથી, અહીં ઝેમના ઘરમાં તો કાઠ બચ્ચાંકચ્ચાં દેખાતાં નથી. પણ કહે છે કે ઝેમનાં વહુ જીવતા નથી—મરી ગયે વરસેક થયું હશે.’

સુખાલા મનમાં મનમાં બોલી: ‘મરી ગઈ તો બહા ગઈ.’

પછી તે મોટેથી બોલી: ‘હાય બાપડા! મોટા ઘરનો છોકરો, ઝેની આ દશા !’

‘કહે છે કે ઝેમના બાપા પણ ડેપુટિ હતા, મહિને આઠસો રૂપિયાનો પગાર હતો.’

સુખાલા જરા મરમાળુ હાસ્ય કરી, આંખો મીંચકાવી બોલી: ‘હ’ ખાનસામા, ઘોષ સાહેબની ચાલચલગત કેવી છે ?’

ખાનસામા થોડીવાર ચૂપ રહી બોલ્યો: ‘હજુર, અમે રહ્યા ગરીબ નોકર. એ બધા સાહેબ લોકો—મોટા માણસો. ઝેમની ચાલચલગતની અમને કેમ ખબર પડે !’

આ પી રહી રમાલ વડે મોં લૂછતાં લૂછતાં સુખાલાએ કહ્યું ;

‘ઘોષ સાહેબ દારૂના પીએ છે ખરા?’

ખાનસામા આ વખતે જરા ચીડાઈને બોલ્યો : ‘ગેંતી પણ મને ખબર નથી, હજુર!’

ટેબલ સાફ કરી ખાનસામા ચાલ્યો ગયો.

એક આરામખુરશીમાં પડી સુખાલાએ કહ્યું : ‘એ કામિની—આવને,—મારા ખૂટ તો કાઢ—પગ ચકળાઈ ગયા.’

કામિની જંગડા કાઢવા બેઠી.

સુખાલા બોલી : ‘ખાનસામા બોલતો હતો તે ‘અંતુ’ સાંભળ્યું’ને?’

‘સાંભળ્યું.’

‘કેમ લાગે છે તને? સપડાશે?’

‘માણસ તો બહુ બોળો લાગ્યો.’

‘નંદેશએ શું થાય છે.’

આમ કહી સુખાલાએ એક રેલવે સિગારેટ સળગાવી ફૂંકવા માંડી.

: ૩ :

ઐક મલિનૌ થઈ ગયો. અદવાડિયા પછી દશેરાની રગ્નઓમાં ફાટો બંધ થવાની છે.

સત્યેન્દ્ર કચેરીમાં બેસી પાતાનું કામ કરતો. ત્યાં હેડ ડેપુટિ સુરેશબાબુએ આવીને કહ્યું : ‘સત્યેન્દ્ર, જરા આ બાબુ આવો તો.’

સત્યેન્દ્ર ઊડીને સુરેશબાબુની સાથે ઝાસરીમાં ગયો.

સુરેશબાબુએ તેમના કાનમાં કહ્યું : ‘આજે સાંજે મારા બંગલે આવજો, ખાસ કામ છે.’

સુરેશબાબુના મોંતો ભાવ નાખુશીનો હતો. તે નેમ્નને સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘કમ, શું થયું છે ?’

‘ઐ બધું ત્યાં કહીશ. તમે આવજો તો ખરા.’

આમ કહી સુરેશબાબુ પોતાના કામે ગયા.

સુરેશબાબુ જરા શ્યામ વર્ણના હતા—આંખો બહુ મોટી હતી, બુદ્ધિ તેજસ્વી હતી, માથાના આગલા ભાગમાં ટાલ પડી હતી. એક કાર્યકુશળ મુત્સદી તરીકે સરકારમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા હતી. સત્યેન્દ્ર નાનો હતો ત્યારના તેઓ તેને ઓળખતા હતા, અને તેના ઉપર ખાસ ભાવ પણ રાખતા હતા. તેના પિતાની સાથે કેટલીક જગાએ તેમણે નોકરી પણ કરી હતી.

સુરેશબાબુએ આજે મને આવી રીતે આગ્રહ કરીને કેમ બોલાવ્યો, તેનો સત્યેન્દ્ર પોતાની ઝાંરીસમાં ગયા પછી, બેઠો બેઠો વિચાર કરવા લાગ્યો. સુરેશબાબુનું મોં આજે અતરી ગયેલું કેમ દેખાતું હતું? પહેલાં હું ઘણી વખત સુરેશબાબુના બંગલામાં જ સાંજ કાઢતો, પણ હવે હું ભાગ્યે જ એમને ત્યાં જઈ છું. એથી તો તેઓ ગુસ્સે નહિ થયા હોય? ના, તેઓ એવી પ્રકૃતિના માણસ તો નથી. બીજું કંઈ કારણ ચોકકસ હોવું જ જોઈએ. મને કંઈ પણ ખરું, કે ખાસ કામ છે. શું કામ હશે? સુખાલા અને મારા વિષે કાંઈ ખરી ખોટી વાત એમને કાને આવી હશે શું?

સત્યેન્દ્ર મનમાં મનમાં આવી રીતે કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો, કારણ કે શહેરમાં પોતાના વિષે કંઈ કંઈ ટીકાઓ થઈ રહી છે તેની એને ખબર હતી.

તે, એવી ટીકાઓ કરવાનું કારણ મળે એવું બન્યું જ હતું તો, ડાકબંગલામાં સુખાલા રહેતી હતી, ત્યારે લગભગ દરરોજ સાંજે સત્યેન્દ્ર ત્યાં આ પાણી કરવા જતો. એક રાતે તો તેણે ત્યાં ખાણું

સુદ્ધાં લીધું હતું. પછી સુખાલાએ ઘર રાખ્યું. પછી પણ સત્યેન્દ્ર બણીવાર તેની ખપ્પર કાઢવા જતો હતો. વચ્ચેમાં ત્રણચાર દિવસ લાગલાગટ સુખાલાની સાથે ગાડીમાં બેસી તે ફરવા પણ ગયો હતો. ફરીને પાછા સુખાલાને ઘેર જ ઊતર્યો હતો, અને ત્યાં જ આ પાણી કરી, ગપાટા હાંકી, રાતના નવ વાગે ઘેર પાછા આવ્યો હતો. એટલે લોકોએ ગુસપુસ વાતો કરવા માંડી હતી કે ધોષ સાહેબ લેડી દાકતરને પરણવાના છે.

આજે કચેરીમાંથી આવ્યા પછી સત્યેન્દ્રે ગાડી મંગાવી નહિ. નાખતો કરીને તે જ વાગે મુરેશખાભુને મળવા તેમના ખર્ગલે આવતો ગયો.

ત્યાં જઈને બુઝે છે તો બગલાના આંગણામાં ટેબલ ખુરશી ગોઠવેલાં છે, અને મુરેશખાભુ બેઠેલા છે. સરકારી દાકતર અને સખ-રજીસ્ટ્રાર સાહેબ પણ ત્યાં બેઠેલા છે, એક પટાવાળો મેડે પાંખા હાથમાં લઈ સૌને પવન નાખે છે.

સત્યેન્દ્રને જોઈ સખ-રજીસ્ટ્રારે કહ્યું: 'ધોષ સાહેબનાં ઘણે દિવસે અહીં દર્શન થયાં'

આમ કહી તેમણે દાકતર સાહેબની સામે જોઈ કાઈ ન જાણે તેમ જરા દસી લીધું. પણ સત્યેન્દ્ર એ જોઈ ગયો. રોષથી ભવાં ચડી આવ્યાં.

પણ પ્રયત્નપૂર્વક મનને કાબુમાં લઈ તેણે કહ્યું: 'હા, બહુ દિવસે આવ્યો.'

સીને માટે એક એક ખાલો આ આવી.

આ પીધા પછી દાકતર સાહેબ અને સખ-રજદાર સાહેબે રમ્મ લીધી.

અંધારું થવા આવ્યું હતું.

સુરેશભાણુએ પંખો નાખનારા પટાવાળાને કહ્યું: 'રહને દો, અભી પંખાકા જરૂરત નહિ હય.'

તોકર પંખો લાઇને ગયો.

એકાંત જાંઘ સુરેશભાણુએ કહ્યું: 'અરે સુરેન્દ્ર, આ બધું શું છે ?
'શું' શું છે ?'

'કહે છે કે તું પરણવાનો છે.'

સત્યેન્દ્ર હસીને બોલ્યો: 'પરણું તો એવી મોટી ઉંમરે શી થઈ જઈ છે ? મારા કરતાં યે મોટી ઉંમરના ધણા પરણે છે.'

સુરેશભાણુએ કહ્યું: 'ના, તારી પરણવાની ઉંમર વીતી જઈ છે એવું હું નથી કહેતો. પણ—હું એમ કહું છું કે પરણવું જ હોય તો—'

સત્યેન્દ્રે કહ્યું: 'પરણવું જ હોય તો પછી આ ઉંમરે જ પરણવું સાફ નહિ ? બાકી ધીમે ધીમે ઉંમર તો વધતી જ જવાની.'

સુરેશભાણુ થોડીવાર ચૂપ રહી બોલ્યા: 'ના, હસવાની આ વાત નથી. પણ ખરી વાત શું છે એ તો કહે,'

‘શાની વાત ?’

‘આ લેડી દાકતરની સાથે તું પરણવાનો છે એવી લોકો વાતો કરે છે, એમાં ખરું શું છે ?’

‘માત્ર વાતો છે. જે લોકોએ એવી વાતો ચલાવી છે તેમની કલ્પના શક્તિની તારીફ કરવી જોઈએ.’

‘તો પછી આ વાતો ખોટી છે, એમને ?’

‘ખોટી જ કેમ, તમે શું સાચી માની લીધી હતી ?’

‘માની તો નહોતી લીધી પણ મને એવાં વહેમ પડ્યો હતો. હશે, પણ એ વાતો ખોટી છે એમ સાંભળીને મારા મગજ પરથી આજે ચિંતાનો બોજો ઊતરી ગયો. પરંતુ એક વાત તમને પૂછું, તું કશું મનમાં ન આણતો.’

‘શું પૂછવું છે ?’

‘તું એ જૈરીની સાથે આટલી બેસઝડ કેમ રાખે છે ?’

જરા ચીડાઈને સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘કોની વાત કરો છો ? મીસ મજુમદારની વાત કરો છો શું ?’

‘જૈરી’ કહેવાથી સત્યેન્દ્રનો આમ મિળજ ગયો એ જોઈને સુરેશબાબુ મનમાં મનમાં હસીને બોલ્યા : ‘હા ભાઈ હા ! ખીજા કોની વાત કરું ? તું ગાડીમાં એને લઈને ફરવા જાય છે,—સાંજે

એને ઘેર આ પાણી પીએ છે.—એ શું સારું કહેવાય ? હજી તારી ઊંઘર રહી—ઘરમાં કાંઈ ખોટું માણસ નથી; એ યુવક યુવતી આટલી ધનિષ્ઠતા રાખે એ શું સારું કહેવાય ?

આ સાંભળી હો હો કરી હસી પડ્યો.

તે બોલ્યા : ‘સુરેશબાણુ, તમે તો એકદમ જૂનવાણી બની ગયા હાંગા છો. પુરુષો પુરુષો એક બીજાને મળતા નથી ? એમની વચ્ચે ધનિષ્ઠતા થતી નથી ? એમાં જો કંઈ દોષ નથી, તો પછી મીસ મજુમદારની સાથે મારે મિત્રી સંબંધ હોય, અને ધનિષ્ઠતા હોય તો એમાં ખોટું શું છે ?’

સુરેશબાણુએ ગંભીર બની કહ્યું : ‘અંદર કંઈ દોષ નહિ હોય એ હું માનું છું, પરંતુ બહારથી તો એ ખોટું જ છે.’

‘ખોટું તો મીસ મજુમદાર સૂરજના અજવાળાથી બીને ભાગનારી ઓઝલ પડદામાં રહેવાની સ્ત્રી હોય ત્યારે. પણ એવાં તો તેઓ નથી. આ તો શિક્ષિત સ્વતંત્ર નારી છે. એમાં ખરાબ શું દેખાવાનું ? આ સાહેબ લોકો—’

સુરેશબાણુ વચમાં જ બોલ્યા : ‘સાહેબ લોકોની વાત જવા દો. કારણ કે તું સાહેબ નથી, અને મીસ મજુમદાર મેમ નથી. ના ભાઈ, હદ બહાર જવું નહિ. જ્ઞાના મનમાં શું હોય કંઈ કહેવાય નહિ.’

સત્યેન્દ્ર બોલ્યા : ‘તમારું છેલ્લું વાક્ય મને સમજાયું નહિ— જ્ઞાના મનમાં વળી શું હોવાનું હતું ?’

‘આ તારી મીસ મજુમદારના મનમાં શું છે એની તને ખબર છે ? એ કંઈ નાની કીકલી નથી. તારી સાથે આટલી પધી ખેસ ઊડ કરે, એમાંથી વખત જતાં લોકમાં એની વાતો થવાની એટલી શું એને ખબર નથી, એમ તું માને છે ? એ બધું જાણે છે. અને જાણી જુઝીને એ તારી સાથે આટલી હદ સુધી છૂટછાટ લે છે. એટલે નક્કી એના મનમાં કંઈ ગૂઢ હેતુ છે એ વિષે મને શંકા નથી.’

‘શા હેતુ ?’

‘એ અપરિણીતા યુવતી છે—તું ઘરભંગ યુવક છે, કીક-કાક કમાતો ધમાતો માણસ છે, એટલે પરણવા સિવાય આમાં બીજો હેતુ હોય શા શકે ? મને તો ખાતરી છે, કે તને સપડાવવા વાસ્તે જ એ આ બધું કરી રહી છે.’

સત્યેન્દ્ર ચીડાઈને બોલ્યો : ‘સ્ત્રીમાત્રનો અવિશ્વાસ કરવાની તમને ખાટી ટેવ પડી ગઈ છે. હું છાતી ડોકીને કહું છું કે મીસ મજુમદારના મનમાં એવો કોઈ જ હેતુ નથી. અને તમે કહ્યું કે મારી સાથે આવી વધારે પડતી છૂટ લેવાથી લોકમાં એમની વાતો થવાની એવું એ જાણે છે, એમાં જે તમારી ભૂલ થાય છે. કારણ કે કોઈ સન્નજનની સાથે મિત્રભાવે હરવા ફરવા માત્રથી કોઈ એને ખરાબ નજરે જુએ એવું એ સ્વપ્નમાં પણ કલ્પી શકતી નથી.’

સુરેશભાઈ જરા વાર ચૂપ રહી બોલ્યા : ‘તું હજી નાનો છે, તેં હજી દુનિયા જોઈ નથી, એટલે આવું બોલે છે. ખાટી જો મારી સલાહ માને તો કહું કે એની સાથે ભળવાડળવાનું હવે

ખ ધ કર. સ્ત્રીની સાથે પુરુષની મિત્રતા ફિતતામાં હું કાંઈ સમજતો નથી. ચાણક્ય પંડિતનો પેલો શ્લોક ખબર છે? ઘી અને દેવતાવાળો. એ ખધા સાહેબી ઢંગ છાડી દે. તું આજે એને એવી સોનાની આંખે ભુજો છે, એનું જરા સરખું અપમાન થવાનો વહેમ પડતાં એવા ખીન્નઈ જાય છે કે એની સાથે ક્યારે પ્રેમમાં પડી જઈશ એ કાંઈ કહેવાય નહિ. આજે તો માત્ર લોકાંશની વાતો છે. પણ કોક દિવસ એ સાચું પણ ખતી જાય તો નવાડ નહિ.’

સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘તમારી એ ખીક ખાટી છે. એમની સાથે હળવા મળવામાં મને જરા આનંદ મળે છે—જસ, એથી હું હળુમળું છું, ખાટી એના પ્રેમમાં મેં પડવાનો નથી, ને એની સાથે લગન પણ કરવાનો નથી. હીક, હવે જનક, રાત પડવા આવી.’

આમ કહી સત્યેન્દ્રે રગ્ન લીધી.

: ૪ :

કંઈક પાતાની ટેવને લીધે, તો કંઈક સુરેશબાબુ ઉપર ચીડાઈને તેમને બતાવી આપવા માટે, સત્યેન્દ્રે સુબાલાની સાથે પહેલાં કરતાં વધારે ને વધારે ભગવા માંડ્યું.

દશેરાની રમઝો પછી, પાછાં આવી સત્યેન્દ્રે સુબાલાના નિમંત્રણને માન આપી દરરોજ સાંજે તેને ઘેર જ ખાણું લેવાનું રાખ્યું. જમ્યા પછી વાતોમાં દશ વાગતા, કાંઈ વાર અગિયાર પણ પણ વાગી જતા.

અને માત્ર નિમંત્રણો સ્વીકારવાથી પતનું નથી, કાંઈવાર સામું નિમંત્રણ પણ આપવું પડે છે. તેથી સુબાલાને નિમંત્રણ આપી સત્યેન્દ્ર તેને ડાક બંગલામાં જમાડવા લાગ્યો. જમ્યા પછી ગપાટાં હાંકવામાં મધરાત થવા આવતી. સુબાલા એકલી ઘેર જઈ શકે નહિ, એટલે સત્યેન્દ્ર તેને ઘેર પહોંચાડવા પણ જતો.

આમ વળી એક મહિનો વીતી ગયો.

એક દિવસ સત્યેન્દ્ર કચેરીમાં બેસીને એક મારપીટના ડેસના સાક્ષીઓની જીભાનીઓ લખતો હતો, એવામાં હેડ ડેપુટિ ખાસુની ચિટ્ટી આવી. એમાં અંગ્રેજીમાં લખેલું હતું :

‘આજે સાંજે મારા બંગલે જરૂર જરૂર આવજો— ખાસ કામ છે.’

સત્યેન્દ્રે એનો જવાબ લખ્યો : ‘જરૂર આવીશ.’

પછી તે મનમાં મનમાં બોલ્યો : ‘શા ખખર વળી શું નવી વાતો સાંભળી છે ! આ વખતે જો ભાષણ કરવા બેઠા છે તો હું એમને સામો સંભળાવ્યા વગર નથી રહેવાનો !’

કચેરીમાંથી ઘેર ગયા પછી સત્યેન્દ્રને સુખાલાને ઘરથી બોજનનું નિમંત્રણ મળ્યું.

યથા સમયે સુરેશખાસુને ઘેર આવી પહોંચી જોયું તો આજે તેઓ એકલા ઓફિસ ખંડમાં, બેઠાબેઠા ચા પીતા હતા.

સત્યેન્દ્રને જોઇ સુરેશખાસુ બોલ્યા : ‘સત્યેન્દ્ર, આવો, જરા ચા લેશો.’

સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘ના.’

એના મનથી એમ કે અહીં જટપટ કામ પતાવી, સુખાલાને ઘેર જઈને ચા પીવાશે.

સુરેશબાબુ એકલા આ પીવા લાગ્યા,

સત્યેન્દ્ર ઘડીએ ઘડીએ ઘડિયાળ સામું જોતો હતો. તે જોઈ સુરેશબાબુએ કહ્યું : ‘ક્યાંય જવાનું છે શું ? ઉતાવળમાં છે ?’

સત્યેન્દ્રે તેમને શેકડો જવાબ દીધો : ‘હા, મીસ મજુમદારને ત્યાં નિમંત્રણ છે.’

આ પી, નોકરના હાથમાંથી ટુવાલ લઈ મોં લૂછતાં લૂછતાં સુરેશબાબુએ કહ્યું : ‘જુઓ સત્યેન્દ્ર, તે વખતે પણ મેં તને કહ્યું હતું, પરંતુ ત્યારે તો તેં મારી વાત માની નહોતી. પરંતુ હવે તારી ને મીસ મજુમદારની વાત છેક સાહેબના કાને પહોંચી છે— સાહેબ એકદમ લાલચોળ બની ગયા છે.’

ડેપ્યુટિએ ત્યારે ‘સાહેબ’ શબ્દ વાપરે ત્યારે તેનો અર્થ ‘જલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ’ એવો થાય છે.

સત્યેન્દ્રના મગજની ગરમી, આ સાંકળીને, ઘણી ઝેતરી ગઈ.

તે બોલ્યો : ‘સાહેબના કાન સુધી વાત પહોંચી છે ? શી વાત પહોંચી છે ?’

ડયામાંથી બે પાન લઈ માંમાં નાખી સુરેશ બાબુએ કહ્યું : ‘આ જુઓ !’

કઠી પેટીમાંથી એક કાગળ કાઢી તેમણે સત્યેન્દ્રના હાથમાં મૂક્યો.

કલેક્ટર સાહેબે જાતે હુકમ લખેલો હતો, કે આ નનામા પત્ર વિષે તપાસ કરી, સત્ય ડિવિઝનલ ઓફિસરે તે વિષે પોતાનો અભિપ્રાય લખી મોકલવો—પછી સાહેબ પોતે આવીને તે વિષે રીતસરની તપાસ કરશે.

આ હુકમની સાથે એક સાધારણ કાગળનો ટુકડો ટાંકેલો હતો—એ કાગળમાં કાચા હાથે, મોટા સારા અક્ષરે બંગાળીમાં લખેલું હતું:—

સીચુટ કલાકઠોર સાહેબ બહાદુરની હજુરમાં લખવાનું કે અહીં જે નવી મેમ દાકતર આવી છે તે બદલ ખરાબ ખબર છે તેનું ચરિતર સાડું નથી અહીંના નાના ડીપોટી ઘોષ સાહેબની હુજાથે એ બદલ ચુલ લે છે આખું ગામ એનું ચરિતર જાણે એટલે ગામનું કેમ સારા ઘરનું માણસ એને પોતાના ઘરમાં બોલાવતું નથી માટે આપ બહાદુર જાતે આવીને તપાસ કરજો ને આ મેમ દાકતરને બદલી નાખજો.

આ વાંચી સત્યેન્દ્રનું મોં અને કાન લાલ લાલ થઈ ગયાં.

કાગળ જોરથી મેજ ઉપર પછાડી તે બોલ્યો: જૂકું! જૂકું!
બિલકુલ જૂકું.'

ઉચ્ચુટિ બાબુ શાંતિથી એના મોં સામે જોઈ રહ્યા.
થોડીવાર પછી તે બોલ્યા :

‘આ કાગળ મળ્યા પછી મેં પણ થોડીઘણી તપાસ કરી છે.’
સત્યેન્દ્ર મોં બગાડી કહ્યું: ‘તપાસમાં શું માલમ પડ્યું?’

‘નવું તો હું શું જાણવાનો હતો ? આખું ગામ જે જાણે છે, તે મેં જાણ્યું.’

‘આખું ગામ શું જાણે છે ને તમે શું જાણ્યું ?’

‘એ કે તું મોડી રાત સુધી લેડી દાકતરને ઘેર પડી રહે છે. ફેટલાક દિવસ તો તું મોડી રાત સુધી ડાક બંગલામાં પાણુ તેની સાથે રહ્યો હતો.’

‘એથી સાબીત શું થયું ?’

સુરેશબાબુ નીચું જોઈ, ચીડાઈને બોલ્યા : ‘શું સાબીત થયું એનો તું જ તારી જાતે વિચાર કરી જોને. તું કંઈ બાળક નથી.’

બે હાથમાં માથું રાખી સત્યેન્દ્રનાથ વિચારમાં પડી ગયો.

સુરેશબાબુ ધીમેથી કપકાના સ્વરે બોલ્યા : ‘માત્ર તારી બુધ્ધિના દોષે તેં તારે માથે આ કલંક વહોર્યું છે. વખતસર જો એતી ગયો હોત તો આ દશા ન થાત ! તે વખતે મેં બે શબ્દો કહ્યા ત્યારે તું મારા પર ચડી ગયો હતો. હવે ફરી રીતે સમાલે છે તે હું જોઉં છું.’

સત્યેન્દ્રે બેંચું જોયું. તે બોલ્યો : ‘તમે ખરેખર આમાં મને દોષી માનો છો ?’

સુરેશબાબુએ કહ્યું : ‘ના, તોપણ કંઈક અવિવેક થયો છે એમાં શંકા નહિ !

ચિર સૌભાગ્યવતી ૧૬]

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘સાહેબ આવીને તપાસમાં આવું’ બધું બનશે તો શું કરે—તમને શું લાગે છે?’

‘મને લાગે છે કે લેડી દાકતરને નોકરીમાંથી રજા આપશે. અથવા તારી અહીં તો બદલી કરશે. બંનેને એક જગ્યાએ નહિ રાખે, એટલું નક્કી.’

‘પરંતુ મીસ મજુમદાર બિલકુલ નિર્દોષ છે. દોષ જે કંઈ થયો હોય તો તમે હમણાં કહ્યું તેમ અવિવેકતા દોષ છે અને તે મેં ક્યો છે. મારા દોષ શું તેઓ એક ગરીબ બાળને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકશે? તે કરતાં તો મારી અહીંથી બદલી કરી નાખે એ સારું.’

સુરેશબાબુ બોલ્યા : ‘તને કહ્યું છું તો તું ગુસ્સે થાય છે,— છતાં મેં મારે કહેવું પડે છે કે તું જેને અપદ્ધા સરકા સમજે છે તે તેવી નથી. તેને જરા પણ સમાજનો ખ્યાલ હોત તો એ કદી પણ તારી સાથે આટલી બધી છૂટછાટ લેત નહિ. પણ લીધી છે, બગી બેઠેને—માત્ર તને બગમાં સપડાવવા માટે જ.’

સત્યેન્દ્ર માથું હલાવી બોલ્યો : ‘ના, સુરેશબાબુ, આમાં તમારી ભૂલ થાય છે. એના મનમાં બિલકુલ કપટ નથી. મારી સાથે તેણે આટલી છૂટ લીધી છે તે કેવળ માત્ર નિર્દોષ આનંદની ખાતર. અને અમારી વર્તણૂંક જેમ બીજા કોઈ, બીજું કંઈ ધારી બેસશે એવી એને કદી કલ્પના પણ આવી નથી.’

સુરેશબાબુ સંદેહમાં પડી માથું હલાવી બોલ્યા : ‘અંગ્રેજ લોકોમાં પણ અનાત્મીય યુવક યુવતીઓના લગવા લગવા વિષે કડક

નિયંત્રા છે એવું મેં સાંભળ્યું છે. આજે નહિ તો કાલે જન્મના લગન થવાનાં હોય તેઓ જ આટલી છૂટથી હજોભજે છે. મીસ મજુમદારને શું આ ખબર નથી ?

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘આપના સાંભળવામાં ભૂલ થઈ છે. અંગ્રેજ લોકોમાં આ આખત ખૂબ જ સ્વતંત્રતા હોય છે. જોગે, કલેક્ટર સાહેબની તપાસમાં ખરી વાત જાહેર થતાં તેઓ અમારો વાંક નહિ કાઢે.’

સુરેશભાઈના માનવામાં તે આવ્યું નહિ. તેઓ અવિશ્વાસ સૂચક હાસ્ય કરીને બોલ્યા : ‘એ જામે તેમ હોય, પણ આવા સંજોગોમાં તમને બંનેને તેઓ કદી પણ એક જગ્યાએ નહિ રાખે—એવા એક બે દાખલાની મને ખબર છે.’

ઊંઘવા માટે સત્યેન્દ્રે તૈયારી કરી.

સુરેશભાઈ તેની સાથે સાથે દરવાજા મુઘી ગયા. છૂટા પડતી વખતે સત્યેન્દ્રે કબ્જું : ‘જુઓ, એક કામ ન કરો ?’

‘શું ?’

‘હું કાલે જ મારી બદલીની અરજી કરું, તો આ પ્રૈકરણ બંધ ન થાય ?’

‘થાય પણ ખરું. અરજી કરવી છે શું ? હારતો, અપમાનિત થઈને બદલી થાય એના કરતાં જતે બદલી માગી લેવી હજાર ગણી સારી,’

‘હું’ વિચાર કરી જોઈશિ, કાલે મારો નિર્ણય આપને જણાવી જઈશ.

આમ કહી સત્યેન્દ્રે રજા માગી.

સુરેશબાબુએ હસતાં હસતાં કહ્યું: ‘મીસ મજુમદારની સાથે તું લગન કરી લે તો, બધું શાંત થઈ જાય.’

સત્યેન્દ્રે કહ્યું: ‘એ અસંભવિત છે.’

‘લગવાન તારી આ સદ્બુદ્ધિ કાયમ રાખે.’

આમ કહી સુરેશબાબુએ સત્યેન્દ્રની સાથે દાર મીઠાવ્યા.

: ૫ :

સુખાલાનું ઘર દવાખાનાંથી બહુ દૂર નહોતું. દરવાજામાંથી નીકળ્યા પછી બગીચા જેવું હતું. બગીચાની પેલી તરફ ઓસરીવાળું નાનું ઘર હતું. એ ઘરની એક તરફ અંદર જવાનું બારણું હતું.

બહારનો ચોરડો સુસજ્જિત હતો. એ અધો સરસામાન ચિત્રો વગેરે સત્યેન્દ્ર પોતે દર્શાવતી રંગઓમાં ખરીદી લાગ્યો હતો.

સુખાલા કાઠકાઠ વાર પૂછતી: ‘આનું બિલ મને ન આપ્યું?’

સત્યેન્દ્ર કહેતો: ‘શોધી કાઢીશ.’

પરંતુ એ બિલ કાણ જાણે ક્યાં ગુમ થઈ ગયું છે કે હજી લાગી તે જડ્યું નથી!

સુખાલાએ આજે આસમાની રંગની રેશમી સાડી પહેરી હતી. બદન પર મખમલનું જાકીટ હતું. એ બંને ચીજો સત્યેન્દ્ર તરફથી

બેઠ મળેલી હતી. સાડીના છેડા ઓચ લગાવેલો હતો, ઓચ પર લખેલું હતું : ‘મને ભૂલતાં મા.’ આ ઓચ સત્યેન્દ્રે આપેલો નહોતો, સુખાલા કલકત્તાથી લાવી હતી.

મેઘની પાસે બેસીને, રેશમી શેડવાળા ફેશનેબલ લેમ્પના અજવાળામાં સુખાલા એક બંગાળી ડિટેક્ટિવ નવલકથા વાંચતી હતી.

એવામાં સત્યેન્દ્રે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો. તેને જ્ઞેતાં જ તે ગભી થઈ, ને બોલી : ‘આવો ! આજે કેમ આટલું મોડું ? મને થયું કે બૂલી તો નહિ ગયા હોય !’

બીજો દિવસ હોત તો સત્યેન્દ્ર, બૂલી જવું અસંભવિત છે એવા અર્થના જવાબ દેત, અને સુખાલાએ તેવા જ જવાબની આશા પણ રાખી હતી, પરંતુ આજે તેના મોંમાંથી તે શબ્દો નીકળ્યા નહિ.

સત્યેન્દ્રને નિરૂત્તર જંઠ સુખાલાએ પૂછ્યું : ‘ક્યાં હતો અત્યાર સુધી ?’

‘હેયુટિ આશુને ત્યાં.’

આમ કહી સત્યેન્દ્ર બેઠો.

આજે બંનેની વાતચીત જમી નહિ. સુખાલાએ તેની સાથે વાત કરવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ સત્યેન્દ્રના મોંમાંથી એકાક્ષરી જવાબ સિવાય વધારે નીકળતો નહોતો. સત્યેન્દ્રનું માં આજે ગંભીર હતું, ચિંતાતુર હતું.

છેવટે સુખાલા બોલી : ‘આજે તમને શું થયું છે આ ?’

‘થાય વળી શું?’

સુઆલાએ જરા ધ્યાનપૂર્વક સત્યેન્દ્રનાથના મોનું નિરીક્ષણ કર્યું પછી તે બોલી : ‘તમારી નાડી જોઈ!’

સત્યેન્દ્રે હાથ હાંપા કર્યા.

સુઆલાએ તેની નાડી જોઈ કહ્યું : ‘લીવર બગડ્યું છે.’

સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘ના રે, એવું કાંઈ થયું નથી.’

સુઆલા બોલી : ‘તો પછી આપનું માં આવું ફિક્કું થતું ગયું છે?’

સત્યેન્દ્રે કાંઈ પણ જવાબ દીધો નહિ, તેણે બીજી તરફ જોયું.

સુઆલા થોડીવાર રહીને બોલી : ‘બોલો ને.’

સત્યેન્દ્રે બીજી ચમક્યો હોય તેમ બોલ્યો : ‘શું?’

‘આપનું મન આજે ક્યાં છે.’

‘મન?’

‘હા.’

અગાઉ એક વખત સત્યેન્દ્રે આવા જ પ્રશ્નના જવાબમાં કહ્યું હતું : ‘ચોરાઈ ગયું છે.’ પરંતુ આજે રસિકતાની જરા પણ એપ્તા કર્યા વગર તે બોલ્યો : ‘તમે શું કહેતાં હતાં?’

‘હું પૂછતી હતી કે આજે તમારું મન વાતમાં નથી એનું શું કારણ? ઘેરથી કંઈ ખરાબ સમાચાર આવ્યા છે?’

‘ના, રસોઈ થઈ ગઈ?’

‘થઈ હોવી જોઈએ. રહો, જોઈ આવું.’

આમ કહી સુખાલા ઊડી ગઈ.

અંદર જઈ રસોડાના ઊંચામાં રહીને તેણે પૂછ્યું : ‘કામિની, હજી કેટલી વાર છે?’

‘હવે વાર નથી, જરા ભજ્યાં તળી નાખું કે બસ.’

સુખાલા ખૂબ આસ્થેથી બોલી : ‘કામિની, સાંભળ— પાસે આવ.’

કામિની મશાલાવાળા હાથે ઊંચું જોતી પારણા પાસે આવી બિભી. બંને જણે કાનમાં કંઈકંઈ ગુસગુસ કરવા માંડી.

કામિની હોઠમાં હસતી હતી. ને હું હું કરતી માથું હલાવતી હતી.

છેવટે સુખાલા બોલી : ‘જે કામિની, પોર્ટની પેલી બાટલીમાં કંઈ રહ્યું છે?’

‘હજી અડધી બાટલી છે.’

‘ભાણું પીરસ્યા પછી, એ બોટલ મેજ ઉપર મૂકી દેજે. મેં એને કહ્યું છે કે તમારું લીવર બગડી ગયું છે. ગમે તે કંઈ દવાનું નામ લઈ, થોડું પોર્ટ ખવડાવી દઈશ. આજે ગમે તે કંઈ ફેંસલો કરી નાખવો જોઈશે.’

કામિની બોલી : ‘હા, હું મૂકાશ. પણ જરા ખબરદાર રહેજે, સમજી ? છેલ્લી ઘડીએ લાથમાંથી ન જાય—પેલા અખિલ શીલની વાતમાં થયું હતું એવું ન થાય—’

‘તારે એ બાબતમાં મને ઉપદેશ આપવાની જરૂર નહિ પડે, સમજી ?’

એમ કહી સુખાલા બહાર આવી.

જેવું તો સત્યેન્દ્ર ગોરડામાં નહોતો, બહાર એસરીમાં બિભો હતો. દર-પીપળાના ઝાડની ટોચે ચંદ્રમાં બિગતો હતો.

પાસે જઈ સુખાલા બોલી : ‘આવો, અંદર આવો. અહીં કેમ બેસા છો ?’

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘અંદર બહુ બફારો થાય છે, તેથી જરા પવનમાં બિભો હતો. ખાવાનું હજી નથી થયું શું ?’

‘થઈ ગયું છે, જરાક જ વાર છે. બહુ તો પા કલાક થશે. એટલી વાર બહાર બેસવું છે ? ખુરશી લાવું ?’

‘તમે તકલીફ ન લેશો, હું લાવું છું.’

આમ કહી સત્યેન્દ્રે એ હાથે એ ખુરશીમાં બહાર લઇ આવ્યો.

એકા પછી મુખાલા બોલી : ‘તમારું લીવર બગડી ગયું છે એ વિષે બિલકુલ શંકા નથી. આ ફેટલાક દિવસથી હું જંગલોં છું તો તમારી આંખો પીળી પડી ગઇ છે. આજે મારે તમને કંઈ દવા આપવી પડશે.’

સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘ના, મને કશું જ થયું નથી.’

એ ચડાવી મુખાલા બોલી : ‘હું દાકતર છું—હું કહું છું—તમને મારા પર વિશ્વાસ નથી શું ?’

‘હીક, તો આપજે દવા—મને વાંધા નથી. પરંતુ મને શારીરિક કશી જ માંદગી નથી.’

‘તો શું છે ? માનસિક છે ?’

સત્યેન્દ્રે કંઈ બોલ્યો નહિ.

બાનસામાજી આવીને સમાચાર આપ્યા કે ભાણું તૈયાર છે.

*

*

*

જમ્યા પછી અને જણુ ફરી પરસાળમાં બેઠાં. ચંદમા ગેંચ ચડયો હતો, આંખણું ચાંદનીમાં તરબોળ બની ગયું હતું.

સત્યેન્દ્રે ‘દવા’ પીધી હતી. ભાવી ઝોટલે ઝેણે જરા વધારે પીધી હતી. લીવર ઉપર દવાની ફેટલી અસર થઈ તે હું નથી કહી

શકતો, પરંતુ મગજની અંદર તો બહુ ચંદ્રમાની રહ્યાણી આંહી પથરાઈ પડી હતી.

શારીરિક દરદ નથી, તો પછી માનસિક દરદ શું છે એ બાળુવાની સુખાલાને ચટપટી થઈ ગઈ હતી.

તે આદર સ્વરે બોલી : ‘હાસ્તો, તમારા મનની વાત તમે મને શું કરવા કહો ! હું તમારી કાણુ ?’

સત્યેન્દ્ર આંગેપૂર્વક સુખાલાનો હાથ પકડી બોલ્યો : ‘તમે શું મારા કાર્મ નથી ?’

પહેલાંના જેવા રીસભયાં અવાજે સુખાલા બોલી : ‘એવું હોય તો પણ તમે મને કશું કહો કેમ નહિ ?’

‘વખતે એ સાંભળીને તમને દુઃખ થાય—એટલે નથી કહેતો.’

‘તમે દુઃખી થાઓ છો એ જોઈને મને શું દુઃખ નથી થતું એમ તમે સમજીને છો ? અને એ સાંભળીને, આના કરતાં શું મને વધારે દુઃખ થવાનું છે એમ તમે માનો છો ? કેવળ તમારાં સુખની જ ભાગીદાર છું ? દુઃખની ભાગીદાર નથી ?’

પવનમાં આંગણુની નીચેનાં રજની ગંધાના છોડ હાલી ગિડ્યા. ફલની મૃદુ મુગધથી આંગણુ ભરાઈ ગયું.

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘તમારી આગળ એ વાત કહેવાનું પણ અઘરું છે.’

સુખાલા નીચું જોઈ બેસી : ‘ મને જો તમે પોતાનું માણસ માનતા હોત તો જરૂર કહી શકત.’

‘ તો કહું, સાંભળવું છે !’

‘ કહો.’

સત્યેન્દ્રે પછી ખચકાતાં ખચકાતાં, ધીરે ધીરે પેલી નનામી કાળજીની વાત કહી. કલેક્ટર સાહેબે શું લખ્યું હતું તે પણ કહ્યું,

સાંભળી પહેલાં તો સુખાલા લોકડાની પૂતળીની જેમ બેસી રહી પછી નીચું જોઈ, બેય હાથે તેણે મોં ઢાંકી દીધું. રાત્રી હોય તેમ તેનું આખું શરીર થર થર ધ્રુજવા લાગ્યું.

સત્યેન્દ્રે કહ્યું : ‘આ શું ! આ શું મીસ મનુમદાર ! તમે રડો છો ?’

આમ કહી તેણે સુખાલાના બંને હાથ પોતાના હાથમાં લીધા, અને રોહપૂર્વક કહ્યું : ‘આમ જુઓ, મોં ઝાંચું કરો ! છિ !—રડો છો ?’

સુખાલાએ ઝાંચું તો ન જોયું, પણ તેનું રક્ત ખૂબ વધી ગયું.

‘ મારી વાત સાંભળો—છિ ! આમ ન કરશો—શાંત થાઓ. તે છાને લખ્યું—લખવાથી શું થઈ ગયું ?’ આમ કહી તેણે રૂમાલ કાઢી પોતાને હાથે સૂકી આંખો લુછવા માંડી.

સુખાલા બોલી: 'શું થઈ ગયું? થવામાં હવે બાકી શું રહ્યું છે? મારું' તો સત્યનાથ વળી ગયું!'

આમ કહી તેણે બે હાથે માથું ઢાંક્યું.

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો: 'અત્યારથી આટલાં ગભરાઈ જવાની શી જરૂર છે? કલંકટર સાહેબ આવીને શું કહે છે એ તો જુઓ.'

સુખાલા આ વખતે પોતાના માં પરથી હાથ ઉઠાવી લઈ બોલી: 'તેઓ આવીને તપાસ કરશે એટલે બધી વાત ઉઘાડી પડી જશે. આપણે છ મહિના લગી તો સાથે ગાડીમાં ફરવા ગયા છીએ, રાતના દશ અગિયાર વાગ્યા લગી સાથે રહ્યાં છીએ—એ બધું છપું રહેવાનું છે?'

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો: 'ગાડીમાં ફરવા ગયાં, સાથે બેસીને ખાણું લીધું, રાતે બેસીને વાતો કરી—એમાં એવા દોષ શો થઈ ગયો? અલુસમજુ બંજાળાઓને એમાં આપણો દોષ દેખાય, પણ સાહેબ તો અંગ્રેજ છે—એમને કહીયે એવું નહિ લાગે.'

સુખાલા ઉર્ફરાટને બોલી: 'તમે આ શું કહે છે! સાહેબ શું આપણને નિર્દોષ સમજશે? આવી રીતે સાથે ગાડીમાં ફરીએ, સાથે ખાવા બેસીએ—આવી રીતે કાણુ ફરે, ને કાણુ ખાય પીએ, ખપ્પર છે? જેમના લગન થવાનાં હોય તે.'

સત્યેન્દ્ર ચમકી પડ્યો. તેને થયું, સુરેશખાણુએ કહ્યું હતું 'તે જ આ તો! શું સુરેશખાણુ કહેતા હતા એ સાચું હતું, ને મારી જ ખૂલ હતી?'

સત્યેન્દ્ર નીચું મોં કરી વિચાર કરવા લાગ્યો. સુખાલાએ રડતી હોય એમ ઓલવા માંડ્યું : 'હાય હાય ! છેવટે આ કલંક મારા નસીબમાં લખેલું હતું. મને જનમતાં જ મારી માએ ગળું દાખી કેમ મારી નાખી નહિ ! મારા જીવતરને ધિક્કાર છે ! મારે જીવીને હવે શું કરવું છે ? આ કલંકનો ઓળંગ મારાથી હવે કેવી રીતે સહેવાશે ? આજે રાતે જ હું ઝેર ખાઈ મરીશ.'

આમ કહી આંખે રૂમાલ દાખી સુખાલા હાંફતી હાંફતી રડવા લાગી.

સુખાલાની દશા જોઈ સત્યેન્દ્રને પણ રડવું આવ્યું. મારા જ દાખે આ પરિણામ આવ્યું છે એવું હવે તેને બરાબર સમજતું.

તે બોલ્યો : 'મીસ મજૂમદાર ! તમારું રડવું જોઈ મારી જાતી કરી ગય છે. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે. હવે શું કરવાથી પરિસ્થિતિ સુધરે તે કહો, હું તે પ્રમાણે કરવા તૈયાર છું. સુરેશચાણુ કહેતા હતા કે હું જે પોતે જ મારી બદલીની માંગણી કરું તો કદાચ કલેક્ટર સાહેબ બધી તપાસ કરવી માંડી વાળે. એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે કાલે જ મારી બદલીની અરજી કરવી.'

સુખાલા મોં ઝાંચું કરી ફટલીકવાર સત્યેન્દ્રની સામે જોઈ રહી. પછી મોં પર રૂમાલ દઈ ઓલવા લાગી : 'નિર્દય !—બિલકુલ નિર્દય ! તમે આવા નિર્દય હશે તેની મને ખબર નહિ ?'

સત્યેન્દ્ર જરા તવાઈ પામ્યો, તે બોલ્યો : 'આવું કેમ બોલો છો તમે ?'

સુખાલા એકદમ સત્યેન્દ્રના ખોળામાં મોં સંતાડી બોલી :
‘નિર્દય ! તમારે જતા રહેવું છે ? મને છોડીને જતા રહેવું છે ?
તો જતા પહેલાં મારા ગળા પર છરી ફેરવતા જાઓ. મરી મરીને
જીવું એ કરતાં હું એકદમ મરી જાઉં એ સારું.’

આ સાંભળી સત્યેન્દ્રની નવાઈનો પાર ન રહ્યો. ઓહ !
આમ વાત છે ! અંદરથી વાત આટલી હદે આવી પહોંચી છે ! આવું
તો મેં કદી સ્વપ્ને એ નહોતું ધાર્યું !

એ પળમાં સત્યેન્દ્રે પોતાનું કર્તવ્ય નક્કી કરી નાખ્યું.
તેણે સુખાલાને પરણવાનો ડરાવ કર્યો. આ સિવાય બીજો ઉપાય
નથી, ન પરણું તો ભારે અન્યાય થાય.

સત્યેન્દ્રે હેતુથી સુખાલાનું મોં ઝાંચું કરી કહ્યું : ‘સુખાલા !
રડમા, શાંત થા. આ જ જે તારા દુઃખનું કારણ હોય તો એનો
પ્રધાન બનું સહેલો છે.’

સુખાલા બોલી : ‘શ્રેષ્ઠ હલાજ છે ? આ કલાંકમાંથી તમે મને
બચાવી શકશો ?’

‘બચાવી શકીશ, સુખાલા, દેમ નહિ બચાવી શકું ? હું
તારી સાથે લગન કરીશ—જે તારી સંમતિ હશે તો. પછી કલેક્ટર
સાહેબની તપાસ બંધ થઈ જશે, અને બધું ફીકડાક થઈ જશે.’

આ સાંભળી ફરી સુખાલાએ સત્યેન્દ્રના ખોળામાં મોં છુપાવી
રડવા માંડ્યું.

સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : ‘હવે શું કરવા રહે છે, સુખાલા ?’

અશ્રુભીના અવાજે સુખાલાએ કહ્યું : ‘તમે મને પરણવા તૈયાર થયા, તે તમે મને ચાહો છો !’

‘ચાહું છું.’

માયું હલાવી સુખાલા બોલી ‘ના, તમે નથી ચાહતા.’

‘ચાહું છું.’

સુખાલા હોહ ફુલાવી બોલી : ‘ચાહો છો, તો પછી ખદ્દલી કરી બીજે જતા રહેવાનું કેમ કહેતા હતા ?’

સત્યેન્દ્રને એકદમ કંઈ જવાબ જડ્યો નહિ. થોડીવાર વિચાર કરી તેણે કહ્યું : ‘તું મને ચાહું છો એની મને ક્યાં ખબર હતી તે.’

સુખાલાએ કહ્યું : ‘મેં તો તમને જોયા તે જ દિવસથી હું તમારા પ્રેમમાં પડી છું.’

વાતચીત પછી એવું નક્કી થયું કે આવતી કાલે જ સત્યેન્દ્ર કલેક્ટર સાહેબને અરજી કરવી. રજા મળતાં જ, સિવિલ મેરેજ રજીસ્ટ્રારને, કાયદા પ્રમાણે લગ્નની નોટિસ આપી આવવી. નોટિસની તારીખથી પંદર દિવસ પછી, ત્રણ મહિનાની અંદર તેમનાં લગ્ન થઈ જશે.

‘આવતી કાલે સાંજે ગાડી લાઇને આવીશ.’ એમ કહી સત્યેન્દ્ર ઘેર ગયો.

સુઆલાએ ઘરમાં પણ મુકતાં જ, કામિની ખડખડાટ હસી પડી બોલી : 'વાહ વાહ ! ખુશ કરી. સરસ એક્ટિંગ કરી ! એકદમ ફસ ફલાસ !'

સુઆલા બોલી : 'તું બધું સાંભળતી હતી !'

'હા—આરજુની પાછળ છુપાઈને રજેરજ વાત મેં સાંભળી છે. આ—કેમ કરી મેં હસવું દયાવી રાખ્યું હતું તે મારું મન બન્યું છે ! ખાસ તો તું જ્યારે ફસફા ખાતી બોલવા લાગી—નિર્દય ! નિર્દય !—ત્યારે હમણાં મારાથી હસી પડ્યો, એમ લાગતું હતું. એક ઘડી વધારે થઈ હોત તો મારાથી ન રહેવાત. સરસ એક્ટિંગ કરી, દાકતર થવાને બદલે તું નાટકમાં રહી હોત તો કમાવ કરત.'

'વાત ખરી છે !' એાલ—ખુશ થાકી ગઈ છું. પોર્ટની આટલી કાદ તો, કામિની.'

આમ કહી સુઆલા કપડાં બદલવા શયનખંડમાં ગઈ.

: ૬ :

ઘેર આવીને સત્યેન્દ્રે જોયું તો રાતના બાર વાની ગયા હતા. મધરાત થઈ ગઈ એ જોઈને તે જરા ચમક્યો. એના મનથી એમ કે હજી અગિયાર પણ વાગ્યા નથી.

કપડાં બદલ્યા પછી જોયું તો મેજ ઉપર એક કાગળ પડેલું હતો. તેની મા ના હસ્તાક્ષર હતા. પથારીમાં એસી તેણે કાગળ ખોલી વાંચવા માંડ્યો. ફરી પરણવા માટે માએ ખૂબ કરગરેને લખ્યું હતું. એક સુંદર છોકરી પણ તેમણે શોધી કાઢી હતી. તેમણે ખાસ આગ્રહ પૂર્વક લખ્યું હતું કે સત્યેન્દ્રે આ કાગળ વાંચી એક મહિનાની રગ્ન માટે અરજી કરવી, અને ઘેર આવી આવતા માગસર માસમાં જ શુભકાર્ય પૂરું કરી લેવું.

કાગળ વાંચી સત્યેન્દ્ર મનમાં મનમાં જરા હસ્યો. તે બોલ્યો; 'આજે આરે બાબુથી લગનની જ વાતો સંભળાય છે. હું જરૂર

લગન કરવાનો છું, તે તે' શોધણી છોકરીની સાથે નહિ, ના. એ નદી તળાવે નહનારી, 'બોધાદય' બણનારી, લાજ કાદનારી, અલતો કરનારી વહુ મને ન પાલવે. અંગ્રેજીમાં બોલે, જોડા પહેરી ધબધબ કરતી ચાલે, ટેબલ પર ખાણું ખાય, પિયાનો વગાડતી સંગીત કરે, એવી વહુ મારે તો જાદગો.'

દીવો હોલવી, તે પથારીમાં પડ્યો. અને મુખાલાના વિચારમાં તે વિચારમાં તે એકદમ ઊઘી ગયો.

ખાજે દિવસ સવારે ત્યારે તે જાગ્યો, ત્યારે તડકો ચડી ગયો હતો. દરિયાળમાં જોયું તો સાન લાગવા આવ્યા હતા. તેમ છતાં પથારીમાંથી ઊઠવાનું એને મન થતું નહોતું. પથારીમાં પડ્યો પડ્યો તે જઈ રાતના ખનાવાની ઘટમાળ થાદ કરવા લાગ્યો.

વિચાર કરતાં કરતાં તેનું મન ખુબ અસ્વસ્થ ખની ગયું. તેને થયું : 'હું આ શું કરી બેઠો! જેની મને કદી કલ્પનાયે નહોતી. તે હું કરી બેઠો! શું મેં એ કીક ક્યું છે.'

'જેની સાથે હું લગન કરવા તૈયાર થઈ ગયો છું તેને વિષે હું ક્યું જ બણતો નથી કહું તો ચાલે. માત્ર આટલું બાણું છું કે કેમ્બેલ સ્ટ્રીટમાં બાણીને તે દાકતર ખની છે. એનો ખાપ કાણુ છે તેની મને ખબર નથી, મા કાણુ છે તેની એ ખબર નથી—તેનું કુળ કેવું છે તેની એ મને ખબર નથી—કેવા વાતાવરણમાં તે ઉછરીને મોટી થઈ છે તે એ હું બણતો નથી. અને એકદમ પરણવાનું વચન આપી આવ્યો! અંધારામાં ભૂસકો મારવા જેવું કયું! મોટી ભૂા થઈ ગઈ?'

‘એને પરણ્યા પછી ખીલું ગમ તે થાય, પણ હું તરત જ ધર્મબ્રષ્ટ થવાનો. મુરઘી ખાઉં છું કે ગમે તે કરું છું પણ હું આગે લિંદુ સમાજમાં છું ! પણ એને પરણ્યો કે તરત મારી મા, મારાં ભાઈબહેનો, મારાં સર્ગાવહાલાં બધાં મારાથી અલગ થઈ જશે. મેં આ શું કર્યું !’

પણ હવે આંખો બંધા વિચાર કરવાથી શો ફાયદો છે ? વચન આપતી વખતે વિચાર કરવાની જરૂર હતી—ના, એ પહેલાં જ વિચાર કરવાની જરૂર હતી. એક અગત્યની યુવતીની સાથે મેં આટલી છૂટ લીધી જ શું કરવા, આટલી પ્રતિબદ્ધતા થવા દીધી જ શા સારું ? જો એવું ન કર્યું હોત તો આ દશા ન આવત. મારાં જ કુર્મોની આ બાળા મેં જ દણી છે, ને હું જ એમાં સપડાયો છું.

પરંતુ વચન આપી ચૂક્યો છું, એટલે હવે ફરવાનો રસ્તો નથી, પાછા ફરવાનું કરવું એ નીતિની દૃષ્ટિએ યોગ્ય પણ નથી. મેં મારી મૂખાંછને લીધે એ ભોળી બાળાના મનમાં પ્રેમનો સંચાર કર્યો છે. બુદ્ધા ચાણક્યે પંડિતના કહેવા મુજબ ઘી ઝાગળી ગયું છે. હવે જો હું પાછો ભાગ્યું, લગન કરવાની ના પાડ, તો ગિર્યા-રીનું વિદ્યાસુ હૃદય ભાંગીને ભુક્કા થઈ જશે. એટલું જ નહિ, મૃત્યુ કરતાં યે ખરાબ કલંક એના કપાળ પર સદાને માટે ચોંટી રહેશે. એટલે હવે ખીન્ને વિચાર કરવો નકામો છે.

એક ઊંઠો નિસાસો નાખી સત્યેન્દ્ર પથારીમાંથી ઊઠ્યો. દાતણપાણી કર્યા પછી, નાસ્તો કરવા બેસતી વખતે તેને યાદ આવ્યું કે, બદલી માગવાની અરજી કરવા વિષે શું નક્કી કર્યું તેની સુરેશબાબુને

આજે ખખર આપવાની છે. તેણે વિચાર કર્યો : 'તો જાઉં, જઈને એક દિવસની રજા માગી આવું, અને બધી પરિસ્થિતિની તેમની સાથે વાત પણ કરી લઉં.'

સત્યેન્દ્રે જઈને જાયું તો સુરેશભાણુ પોતાની કચેરીમાં બેસીને એક કેસના ચુકાદો લખતા હતા. તેમણે કહ્યું : 'સત્યેન્દ્ર— આવ. અરજ લખીને લાવ્યા લાગે છેને.'

સત્યેન્દ્રે બેસીને કાગળ સુરેશભાણુના હાથમાં મૂક્યો. તે પાંચા તેમણે કહ્યું : 'આ શું ! એક દિવસની રજા લઈને શું કરવું છે ?'

મુખ મ્હાન કરી સત્યેન્દ્ર બોલ્યો : 'વળી બધું જોધું ચતું થઈ ગયું છે, સુરેશભાણુ. હું' મીસ મનુમદારની સાથે લગ્ન કરવાનો છું. સદરમાં રજીસ્ટ્રારને કાયદા પ્રમાણે નોટિસ આપવા જવું છે.'

સુરેશભાણુ આંખો કાઢી સત્યેન્દ્રની સામે જોઈ રહ્યા. છેવટે બોલ્યા : 'કાલે સાંજે તો તું કહેતા હતો કે તેને પરણવાની તું કલ્પના પણ કરી શકતો નથી, અને એટલામાં તારા વિચાર કેવી રીતે બદલાઈ ગયા ?'

જવાબમાં સત્યેન્દ્રે ગઈ રાતે બનેલી બધી વટના કુંકમાં તેમને કહી બતાવી.

એ સાંજળી સુરેશભાણુએ કહ્યું : 'તારા જેવો બેવકુફ હાથમાં આવ્યો, પછી શું ? કેટલો પોટ પીવડાવી દીધો હતો ?'

એ સાંભળી સત્યેન્દ્ર જરા ચીડાયો. તે બાક્યો : 'પોર્ટ' પીતે શું મેં આવું કર્યું છે એમ તમે ધારો છો ? બધી પરિસ્થિતિ તો મેં તમને સમજાવી—એની સાથે લગન કરવાની હતું એ દેવે ના પાડ્યું, તો મેં એને અન્યાય કર્યો છે એમ ન કહેવાય ?'

સુરેશભાઈએ દૃઢ સ્વરે કહ્યું : 'ના, ન કહેવાય. જો પાશ્ચાત્ય લગ્નપ્રથા પ્રમાણે આનો વિચાર કરીએ તો, તું એની સાથે લગન કરે એમાં જ અન્યાય છે.'

‘સાથી ?’

‘સાથી તે તું એને આહતો નથી તેથી.’

‘કેવી રીતે જાણ્યું કે હું તેને આહતો નથી ?’

‘જો આહતો હોત તો એને પરણવાની ઇચ્છા તને આ પહેલાં ક્યારની થે થઈ હોત. વાત આટલે સુધી આજુબી ન પડત, કાલે સાંજે તું મને મળીને ગયો. ત્યાં સુધી તો તેની સાથે લગન કરવાનું તને બિલકુલ અસંભવિત લાગતું હતું,—અને પછી એ જ કલાકમાં, ચાર ઓસ પોર્ટ અને એ દીપાં આંસુમાં, તારા હૃદય ખેતરમાં પ્રેમનું ઝાડ ઊગી ગયું !’

સત્યેન્દ્ર કંઈ બોલ્યા વગર બેસી રહ્યો.

સુરેશભાઈએ કહ્યું : ‘તારા પિતા મારા પર ખૂબ રોદ્ધભાવ રાખતા, એ હિસાબે હું તને આટલું બધું કહું છું.—તું કર્યું મનમાં લાવતો નહિ, સત્યેન. તું બાળક છે, તારી બુદ્ધિ હજી કાચી છે. મારી સલાહ માન !’

‘શું માનું, કહો!’

‘બનવા જોગ છે કે મીસ મજુમદાર નિખાલસ ખાઈ હોય, પરંતુ તું એને કેટલી ઝોળામે છે, કહે? તું ધારે છે તેવી ભલી ભાળી ખાઈ તે ન પણ હોય. ગુસ્સે ના થતો—મને તો પાકા વહેમ છે કે બાળી છુટીને જ તેણે તને આ જાળમાં સપડાવ્યો છે. જે એવું હોય તો તારું ભાવિ જીવન નષ્ટ થઈ જશે, એનો તને કંઈ ખ્યાલ છે? નાતજાત ધરમની વાત હું જ્યાં દઉં છું. હું તો એટલું કહું છું કે આ થોડા દિવસ જરા આંખ કાન ઉઘાડા રાખતો. રજીસ્ટ્રારને નોટિસ આપવાની ઉતાવળ શી છે?’

‘ઉતાવળ એટલા માટે કે કલેક્ટર સાહેબ તપાસ કરવા આવવાના છે.’

‘હું જો કાગળીઆં થોડા દિવસ દયાવી રાખીશ. મારો રિપોર્ટ મળ્યા વગર તેઓ આવવાના નથી. જે ચાર યાદીઓ ભલે આવતી, પછી હું રિપોર્ટ મોકલીશ. તું મદિનો, નહિ તો પંદર દિવસ સજૂરી રાખ. લગન—જેનું ફળ આખી જીંદગી ભોગવવાનું છે, વંશપરંપરા ભોગવવાનું છે, તે શું આમ ઉતાવળે કરી નાખવા જેવી ચીજ છે?’

સત્યેન્દ્ર જરા વિચાર કરીને બોલ્યો : ‘વાર, એમ, હું થોભી જાઉં છું.’

સુરેશભાઈએ રગની અરજના દુકડે દુકડા કરી ફેંકી દીધા.

સત્યેન્દ્ર પાછો ગયો.

થેર જઈને જોયું તો સુખાલાનો નોકર એક કાગળ લઈને આવેલો હતો. સુખાલાએ આજે તેને 'પ્રિયતમ'થી સંબોધી સાંજે જમવા માટે નિમંત્ર્યો હતો. નીચે સહી કરી હતી : 'તમારી પ્રેમપિપાસુ સુખાલા.'

કાગળ વાંચી સત્યેન્દ્રે નોકરને કહ્યું : 'નવગો, પાછો જવાબ મોકળે.'

પછી લખી મોકલ્યું કે આજે સારું શરીર સારું નથી. રાત્રે કશું ખાવાનો નથી. સાંજે આવીને મળી જઈશ.'

સાંજે જઈને જોયું તો સુખાલા ખાણમાં બેઠી બેઠી ફૂલ ચૂંટતી હતી. હરખથી ફુલોફુલ થતી આંખે તેની સામે જોઈ સુખાલાએ કહ્યું : 'આંચા, કેમ છો ?'

'શરીર બહુ ખરાબ છે.'

'શું થયું છે ?'

'માથું ચડ્યું છે.'

આ સાંભળી સુખાલા એકદમ ગભરાઈ ગઈ, ખોલી : 'આવો, તમારા માથા પર ઓડીશાલન લગાવી દઉં.'

સત્યેન્દ્ર સુખાલાની પાછળ પાછળ એકકપાનામાં ગયો. ગુલાબજળની સાથે ઓડીશાલન મેળવીને સુખાલા સત્યેન્દ્રને માથે લગાડવા લાગી.

સત્યેન્દ્રને જરા કીક થયું. એટલે સુઆલાએ પૂછ્યું. ‘રબની
અરજ કરી ?’

‘ના.’

‘કેમ ?’ સુઆલાના અવાજમાં અજબ ઉત્કંઠા દેખાતી હતી.

‘હમણાં કામકાજ ખૂબ ચડેલું છે, થોડા દિવસ રહીને કરીશ.’

સુઆલા નિરાશ થઈ નીચું બેઠા બેસી રહી.

થોડીવાર પછી સત્યેન્દ્રે બોલી કહ્યો: ‘હવે જાઉં.’

સુઆલા ભયભીત સ્વરે બોલી: ‘એટલામાં જ જવું છે ?’

‘આજે પવનમાં વધારે બેસાય એમ નથી.’

આમ કહી સત્યેન્દ્રે રસ્તા લીધી.

પછી ઉપરાઉપરી ત્રણ દિવસ સુધી સત્યેન્દ્ર એ તરફ ગયો નહિ. આ ત્રણ દિવસમાં સુઆલાએ ચિંતાતુર બની એનાં ફેટલાયે કાગળો લખ્યા, કંઈ કંઈ નિમિત્તે એને બોલાવ્યો, પરંતુ સત્યેન્દ્ર કંઈ ને કંઈ બહાનું કાઢી ગયો નહિ.

ચોથે દિવસે રવિવાર હતો. બપોરે સત્યેન્દ્રે વિચાર કર્યો કે સુરેશબાબુને મળી આવું, પાછા ફરતાં સુઆલાને પણ બોલો થતો આવીશ.

કલાકેક સુરેશબાબુને ઘેર ખેતી સત્યેન્દ્રે ગલ્લાં તલ્લાં માર્યાં. પેલો નનામો કાગળ કાઢી બંને જણ તે કોણે લખ્યો હશે તે વિશે તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા. પાંચેક વાગે સત્યેન્દ્ર સુબાલાને ઘેર જવા નીકળ્યો.

બગીચો વટાવી આગળ જતાં જ સત્યેન્દ્રે જોયું તો સુબાલાનો નોકર હાથમાં એક કાગળ લઈ ઘરમાંથી નીકળતો હતો. સત્યેન્દ્રને જોતાં જણે ગભરાયો હોય તેમ, તેણે કાગળ ઝટપટ પોતાના ગજવામાં છુપાવી દીધો.

આવા રંગનાં આવાં પરબીડીયામાં જ સુબાલા સત્યેન્દ્રને કાગળો લખતી હતી. નોકરની વર્તણૂંક અને માંતો ભાવ જોઈ સત્યેન્દ્રને વહેમ આવ્યો. તેણે પૂછ્યું: ‘કાસકા ચીડી હય ?’

નોકર ગભરાઈને બોલ્યો: ‘ચીડી નથી, હજાર, કાગળ છે. સત્યેન્દ્ર આંખો કાઢી કહ્યું: ‘નિકાલો !’

નોકરે ધૂનતે હાથે કાગળ બહાર કાઢ્યો. સત્યેન્દ્રે જોયું તો પરબીડીયા પર પોતાનું જ નામ હતું, જે કે હસ્તાક્ષર સુબાલાના નહોતા. તરત જ ઉઘાડી તેણે વાંચવા માંડ્યો !

સીયુત ઘોષ સાહેબની કિરપામાં.

મેમ સાહેબનું સરીર બહુ ખરાબ થઈ ગયું છે પથારીવશ થઈ ગયા છે માથું બહુ દુખેસ આપ તરત એને મળવા આવજો વધારે લખતી નથી.

સીમતી કામિની દાસી.

કાગળ વાંચતા જ એક વાત વીજળીની પેઠે સત્યેન્દ્રના મગજમાં પવેશી. ગજવામાં મુકી તેણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કરતાં જ જોયું તો આંગણામાં સુખાલા અને કામિની ચોપાટ ખેલતાં હતાં, અને સુખાલા કોડા હાથમાં લઈ મોટેથી હસતી હતી.

નેડાનો અવાજ સાંભળી સત્યેન્દ્રને જોતાં જ ખાંતે ગભરાઈને એકદમ ઊભી થઈ ગઈ. કામિની આજી ઉપાડી લઈ, બાજુના ઘરમાં ભરાઈ ગઈ.

સત્યેન્દ્રે આગળ વધી જોયું તો સુખાલાનું મોં ફિક્કું પડી ગયું હતું, વિહવળ અવાજે તેણે કહ્યું; ‘આવો, આટલા દિવસ કેમ દેખાયા નહિ?’

સત્યેન્દ્ર તેની સામે તાકીને જોઈ રહ્યો. પછી બોલ્યો: ‘તમારું માથું ચડ્યું છે શું?’

સુખાલા માથું પકડી, દયાવતી બોલી: ‘હા, ચડ્યું જ છે તો. ત્રણ વાગ્યાનું ચડ્યું છે. તમને કાણે કહ્યું?’

‘તમારા બારણામાં પગ દેતાં જ નોકરે મને કાગળ આપ્યો. કામિનીએ લખ્યો છે.’

‘હા, ‘કામિનીને કહ્યું હતું કે કાગળ લખી એમને બોલાવ.’

મેં વારૂ, તો એક કામ કરો—જરા ગુલાબજળમાં ઓડીકાલન નાખીને માથે લગાવો. હું ખુબ કામમાં છું, એટલે જઈ છું.’

આમ કહી તે ધબધબ કરતો ત્યાંથી જતો રહ્યો.

વેળથી ચાલતો તે સીધા સુરેશઆશુને અંગલે ગયો. ત્યાં જોયું તો સુરેશઆશુ ટેબલ ખુરશી વગેરે બહાર કાઢી ઓસરીની નીચે અગીચામાં બેઠા હતા.

સત્યેન્દ્રે હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું : ‘પેલો નનામો કાગળ કાઢો જાઉં.’

ટેબલની ઉપર જ કચેરીની ખેડી હતી. સુરેશઆશુએ કાગળ કાઢી આપ્યો.

સત્યેન્દ્રે કાલા કાલા જ એ કાગળની સાથે કામિનીનો પેલો કાગળ મેળવી જોયો, પછી બંને સુરેશઆશુની સામે ફેંકી કહ્યું : ‘જુઓ, એક જ લાથના અક્ષર છે કે નહિ ?’

તે પછી ગજવામાંથી ફમાલ કાઢી કપાળ પરનો પરમેશ્વર લૂછી સત્યેન્દ્ર એક ખુરશીમાં બેઠો.

સુરેશઆશુ બંને કાગળ મેળવી જોઈ, હા હા કરતા હસી પડ્યા, પછી જોડ્યા : ‘એક જ લાથના અક્ષર છે. ભાપાની બુલ જોડણીની ભૂલ બધું મળતું આવે છે, જોયું ને, વૃદ્ધસ્વ વચનમ્—

પછી જે કાંઈ લખ્યું હતું તે બધું જ સત્યેન્દ્રે કહી દીધું.

સુરેશઆશુએ કહ્યું : ‘ફરજનો પાયો પવનમાં હાલી ગયો. ત્રણ ચાર દિવસ તું ગયો નહિ, જોડલે જોણે ધાર્યું કે આજે મળા

તોડી નાંદો કે શું ' તેથી તેણે કામિનીની પાસે કાગલ લખાવ્યો જેથી તને એમ થાય કે હા, બિચારી ફટલી બધી માંદી પડી છે કે જનને કાગળ પણ લખી શકતી નથી. નોકરને પણ ચોક્કસ લખાવી મોકલ્યો હતો કે સાહેબ પૂછે તો કહેજે કે મેમ સાહેબ પથારીમાં તરફડે છે. નોકર તારા બંગલે પહોંચે, પછી તું આવે, ઝાટલામાં મેમ સાહેબ ચોપાટનો દાવ પૂરો કરી નાખત અને પછી પથારીમાં પડી તરફડવા માંડત. પણ તું આમ હપ કરીને પહોંચી જૂઠ્ઠાં એની એને કેવી રીતે બખર પડે, કહે !'

સત્યેન્દ્રે કહ્યું : 'વાર, પણ પોતાનું નામ આવું બદનામ કરી દાસીની પાસે આવો નનામો કાગળ લખાવવાનું કારણ શું ?'

સુરેશભાગ્યએ કહ્યું : 'કારણ સાવ સ્પષ્ટ છે. જરા ધમાક થાય, તું તારી ફરજ સમજી એને પરણવા તૈયાર થઈ જાય એ કારણ, બીજું શું ? જે હેતુથી કાગળ લખાવ્યો હતો તે હેતુ પાર પણ પડ્યો હતો ને. જનમ આ તારી સરલા-અબલાની બહાદુરી ! ઓહ ! જે સ્ત્રી આવી રીતે પોતાને હાથે પોતાના પર કલંક ચડાવી શકે, એ શું ન કરી શકે ? હવે તારી આંખ ઉઘડીને ?'

‘ઝંઝડી ઝંઝડી.’

‘હા—ખરો બચી ગયો. નિર્માળ જળાશય સમજીને એ ગંદા ખામોચિયામાં ફટી પડવા તૈયાર થઈ ગયો હતો ! ખરો બચી ગયો—દુર્ગા ! દુર્ગા !’

બીજે દિવસે સત્યેન્દ્રે ત્રણ મહિનાની રજા માટે અરજી કરી, રજા લઈ ઘેર જઈ, માએ શોધી કાઢેલી પેલી રૂપાળી છોકરીની સાથે તેણે લગ્ન કરી નાખ્યાં.

